

यशवंतराव
चब्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HIS 310

आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास

मुख्यपृष्ठ : अविनाश भरणे /AA-03-352

३. राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग

THE PRACTICAL USE OF THE HANDBOOK

The practical use of the Handbook will depend upon the needs of the individual. It is intended to be a guide to the study of the language, and to help the student to become familiar with the grammar and vocabulary. It is also intended to be a guide to the use of the language in practical situations, such as in business, trade, and commerce.

शानदार घरोघरी

यशवंतराव
चव्हाण
महाराष्ट्र
मुक्त विद्यापीठ

HHS 310

आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास

पुस्तक तिसरे

राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग

लेखक : प्रा. डॉ. प्रकाशचंद्र व्यास

घटक १ : इंग्रजी अमदानीविरुद्ध उठाव (१८४० - १९१०)

घटक २ : लोकमान्य टिळक

घटक ३ : महात्मा गांधी

घटक ४ : संस्थानातील आंदोलने

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

कुलगुरु : डॉ. राजन वेळूकर

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा परिषद

डॉ. रमेश वरखेडे (अध्यक्ष)

संचालक

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

डॉ. पंडित पलांडे

संचालक

वाणिज्य व व्यवस्थापनशास्त्र विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

डॉ. नारायण चौधरी

प्रपाठक

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

डॉ. नैन्द्र बोखारे

समाजशास्त्र विभाग

पुणे विद्यापीठ

पुणे

डॉ. उमेश राजदेवकर

वरिष्ठ अधिव्याख्याता

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

श्रीमती शिवरंजनी पांडे

अधिव्याख्याता

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

डॉ. शरणकुमार लिंबाळे

प्रपाठक

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

डॉ. सुरेश पाटील

अधिव्याख्याता

विद्यार्थी मूल्यापान तंत्रज्ञान केंद्र

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

श्री. नामदेवराव शिंदे

सहायक संचालक

विभागीय व अभ्यासकेंद्र व्यवस्थापन केंद्र

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

श्री. विजयकुमार पाईकराव

अधिव्याख्याता

शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

प्रा. यशवंत कळमकर

२४१०, सोनारीर वाडी

वाई ४१२ ८०३

प्रा. हिंदुराव वायदंडे

सहायक ग्रंथपाल, आय.आय.टी.

मुंबई

श्री. महेश म्हात्रे

संपादक, नागपूर तरुण भारत

नागपूर

प्रा. शैलेंद्र देवलणकर

१५, रुक्मिणी अपार्टमेंट

चेतनानगर, औरंगाबाद

डॉ. सरल धारणकर

१२, ओमकार, पाटील लेन ३

कॉलेज रोड, नाशिक

राज्यस्तरीय अभ्यासक्रम समिती

डॉ. हरिभाऊ अ. फडके

(सेवानिवृत्त प्राध्यापक,

कुरुक्षेत्र विद्यापीठ)

'अंकूर', प्लॉट नं. २, बिल्डिंग नं. ३

नरसिंहनगर, नाशिक

डॉ. सुहास राजदेवकर

इतिहास विभाग प्रमुख

विटको कॉलेज, नाशिकरोड

डॉ. राजा दीक्षित

इतिहास विभाग

पुणे विद्यापीठ, गणेशखिंड

पुणे

प्रा. डॉ. सौ. सरल धारणकर

१२, ओमकार, पाटील लेन नं. ३

कॉलेज रोड, नाशिक

डॉ. ना.गो. भवरे

पद्मपाणी, प्लॉट नं. १८

बिल्डर्स सोसायटी, नंदनवन कॉलनी

औरंगाबाद

प्रा. आर. एस. गायधनी

(सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख)

स.प.महाविद्यालय, पुणे

३०, मॉडेल कॉलनी, कॉलेज रोड,

नाशिक

प्रा. उमेश बगाडे

इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ

औरंगाबाद

डॉ. प्रभाकर देव

रघुकुल, ६२-अ, गणेशनगर, नाशिक

प्रा. डॉ. आर. एस. मोरवंचीकर

(सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख,

सेंटर फॉर दुरिज्ञ ऑफिसिनस्ट्रेशन

औरंगाबाद)

१६, संभाजी नगर, पहाड़सिंगपुरा

मकबन्याच्या मार्गे, औरंगाबाद

प्रा. डॉ. शांता कोठेकर

इतिहास विभाग,

नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रा. डॉ. ज. वि. नाईक

(सेवानिवृत्त इतिहास विभाग प्रमुख

मुंबई विद्यापीठ)

१२/२६८, स्वरंगंगा, चैतन्यनगर

वाकोला ब्रिजजवळ, सांताक्रूझ

(परिचय), मुंबई

डॉ. अरूण भोसले

इतिहास विभाग,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

लेखक

अभ्यासक्रम संयोजक

संपादक

प्रा. डॉ. प्रकाशचंद्र व्यास

'अभीप्स' आंतरभारती वसाहत

औराद शहाजानी, ता. निलंगा,

लातूर - ४१३ ५२३

डॉ. उमेश राजदेवकर

वरिष्ठ अधिव्याख्याता

मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक ४२२ २२२

प्रा. र. ना. गायधनी

३०, मॉडेल कॉलनी

कॉलेज रोड

नाशिक-४२२ ००५

निर्मिती

श्री. आनंद यादव

व्यवस्थापक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य.च.म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

(First edition developed under DEC development grant)

© २००४, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

□ अक्षरजुलणी : मुक्त एंटरप्रायजेस, नाशिक

□ मुद्रक : श्री. सुनील देशपांडे, मे. आर अंड प्रिंट, ई-२६, ऑडिशनल एम.आय.टी.सी., अंबेड, नाशिक - ४२२ ०१०

□ प्रकाशक : डॉ. राजेन्द्र वडनेरे, प्रभारी कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक - ४२२ २२२

ISBN 81-8055-087-7

□ प्रथम प्रकाशन : अॅगस्ट २००४

□ पुनर्मुद्रण : जुलै ०५, जून ०६, एप्रिल ०७, डिसें. ०८, फेब्रु. ०९

□ प्रकाशन क्रमांक : १२३१

(HIS 310-3)

पुस्तक तिसरे

राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग

प्रास्ताविक

‘आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास’ या अभ्यासक्रमातील ‘राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग’ हे तिसऱ्या क्रूमांकाचे पुस्तक आहे. या पुस्तकात एकूण चार घटक आहेत.

१७५७ मध्ये प्लासीचे युद्ध जिंकल्यानंतर ब्रिटिशांनी व्यापारवृद्धीबरोबरच भारताच्या भूमीवर साम्राज्यविस्तार केला. इस्ट इंडिया कंपनीची सर्वोच्च सत्ता घोषित करून कायद्याचे राज्य स्थापन केल्याचा दावा केला. सुती कापड निर्मितीचा व्यवसाय यंत्रावरील कापड निर्मितीने तारला गेला. भारतातील सामाजिक प्रथा, परंपरा, धर्मशैद्धा यांवर ब्रिटिशांनी ठिकास्त्र उगारले. मोठ्या प्रमाणावर कर लाढण्यात आले. या सर्व परिस्थितीमुळे ब्रिटिश सर्वेविरुद्ध हव्यूहव्यूह जनमत तयार होऊ लागले. विविध उठावांच्या स्वरूपात ते व्यक्त करण्यात आले. भारतातील इतर प्रांतांमध्ये झालेल्या ब्रिटिश सर्वेविरुद्ध उठावांप्रमाणेच महाराष्ट्रातही अनेक उठाव झाले. वन्हाडातील गोंडव, भोसले, खानदेशातील भिल्ल आदिनी उठाव केले. रामोर्शींनी उठाव केला. उमाजी नाईकाने ब्रिटिशांना मोठे आव्हान उभे केले. पुणे, सातारा, कोल्हापूर, सोलापूर, इत्यादी ठिकाणी दंगे घडवून ब्रिटिशांना हैराण केले. १८०३ मध्ये भिल्लांनी उठाव केला. १८१६ मधील भिल्लांनी केलेल्या उठावास आशिया खंडात तोड नव्हती असे माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टने म्हटले आहे.

१८२४ मध्ये कोळ्यांचा उठाव झाला. मुंबई भागात नेटिव्ह इन्क्रंटीने उठाव केला. याशिवाय मराठवाड्यात निजाम राजवटीविरुद्ध अनेक उठाव झाले. मुंबई इलाख्यात १८५७ च्या उन्हाळ्यात घडलेल्या शेतकरी उठावाने पुढील २५ वर्षांपर्यंत परिणाम उमटवले.

या पुस्तकातील पहिला घटक ‘इंग्रजी अमदानीविरुद्ध उठाव’ (१८४०-१९१०) यात आपण ब्रिटिश राजवटीतील उठावांची पाश्वभूमी, विविध उठाव, त्यांची वैशिष्ट्ये व परिणाम आणि महाराष्ट्रातील विविध गुप्त संघटना व मंडळ्या आदीनी ब्रिटिश सर्वेविरुद्ध केलेल्या उठावांची सविस्तर माहिती घेणार आहोत.

महाराष्ट्रात जन्मलेले राष्ट्रीय कीर्तीचे जहालवादी नेते म्हणून लोकमान्य टिळकांचा उल्लेख केला जातो. लोकमान्य टिळकांनी स्वराज्यासाठी ब्रिटिश सर्वेविरुद्ध समाजाला जागे केले. त्यांना ‘भारतीय असंतोषाचे जनक’ मानण्यात येते. स्वराज्य-स्वदेशी-बहिष्कार-राष्ट्रीय शिक्षण ही चतुःसूत्री त्यांनी समाजाला दिली. सार्वजनिक सभेत ‘जहाल गट’ त्यांनी प्रबळ केला. गणपती उत्सव व शिवाजी उत्सव यांतून लोकजागृतीचे कार्य केले. सामाजिक सुधारणेच्या आधी राजकीय स्वातंत्र्य हवे या मताचे ते होते. राजकीय स्वातंत्र्य आले की हव्या त्या सुधारणा करून घेता येतील असे ते मानत. या पुस्तकातील दुसरा घटक ‘लोकमान्य टिळक’ यात आपण लोकमान्य टिळकांचे पूर्वचरित्र, टिळककालीन महाराष्ट्र व राष्ट्रीय चळवळ, राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीत टिळकांचे योगदान, लोकमान्य टिळकांचे तत्त्वज्ञान या सर्वांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

महात्मा गांधींच्या उदयाने राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीत दुसऱ्या नव्या युगास प्रारंभ झाला. महात्मा गांधी यांनी धर्माचे अधिष्ठान, सत्य आणि अहिंसा या मूल्यांना सर्वोच्च स्थान दिले. सत्याग्रह व निःशस्त्र प्रतिकार यांचा अवलंब करून परिवर्तन घडवून आणण्यावर त्यांनी भर दिला. गांधीजींनी काँग्रेसच्या अधिवेशनात असहकाराचा ठाव मांडला. तो प्रचंड मतांनी संमत झाला. स्वदेशीस प्राधान्य, मद्यपान, जातिभेद यास गांधीजींनी विरोध केला. सविनय कायदेभंगाची चळवळ गांधीजींनी हाती घेतली. परदेशी मालावर बहिष्कार, मीठाचा कायदा मोडणे, सभा, विविध गावांना भेटी देणे, स्त्रियांचा सहभाग राष्ट्रीय आंदोलनात प्राप्त करून घेणे आदी अशक्यप्राय कार्य गांधीजींनी केले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीस एक परिणामकारक सामूहिक स्वरूप प्राप्त झाले. या पुस्तकातील तिसरा घटक ‘महात्मा गांधी’ यात आपण महात्मा गांधीचे पूर्वचरित्र, राष्ट्रीय

लढ्यात म. गांधीचे योगदान, असहकार चळवळ, म. गांधीनी उभारलेल्या चळवळीत महाराष्ट्राचा सहभाग, म. गांधीचे तत्वज्ञान, इत्यादींचा विस्ताराने अभ्यास करणार आहोत.

हिंदुस्थानावर ब्रिटिशांची सत्ता स्थिर झाली त्या वेळी देशी शासकांचीही काही राज्ये, संस्थाने होती. देशी संस्थानिकांनी सावंभौमत्व मान्य करून आपापल्या सत्ता टिकवल्या होत्या. अशी जवळजवळ ५६२ संस्थाने होती. एकीकडे ब्रिटिश सत्ता दुसरीकडे संस्थानिकांची. सत्ता यांत प्रजेच्या हिताकडे मात्र दुर्लक्ष होते असे. संस्थानिकांचा कारभार लहरी व स्वार्थी होता. लॉर्ड कर्झनने संस्थानिकांच्या जबाबदाऱ्यांची भूमिका स्पष्ट केली. मांडलिक म्हणून जगाणे, परसाठ संबंध, संरक्षणविषयक मदत आदी कर्तव्ये लॉर्ड कर्झननी स्पष्टपणे मांडली. महाराष्ट्रात सामाजिक स्वातंत्र्य, राजकीय सहभाग व प्रशिक्षण यासाठी प्रजेच्या आंदोलनास प्रारंभ झाला. संस्थानातील राज्यकारभार व कालानुरूप त्यात बदल करण्याची गरज, प्रजाहित यासाठी दक्षिणी संस्थान हितवर्धक सभा स्थापन करण्यात आली. जनताभिमुख शासननिर्मितीचे ध्येय ठेवण्यात आले. सभेची विविध अधिवेशने झाली. महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या अठरा संस्थानात प्रजापरिषदेने महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त केले. मिरज, जमखंडी, सांगली आदी संस्थानात आंदोलने झाली. जनजागृतीचे कार्य ‘साप्ताहिक विजय’ व ‘साप्ताहिक दक्षिण महाराष्ट्र’ यांनी प्रभावीपणे केले. संस्थानाचा अर्थ, महाराष्ट्रातील विविध संस्थाने, त्यांची भौगोलिक आर्थिक स्थिती, ब्रिटिश सरकारचे संस्थानांच्या प्रती असणारे धोरण आणि विविध संस्थानात घडलेली आंदोलने या सर्वांचा सविस्तर अभ्यास आणण ‘संस्थानातील आंदोलने’ या शेवटच्या चवथ्या घटकात करणार आहोत.

आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास (HIS 310)

अभ्यासक्रम

पुस्तक पहिले : ब्रिटिश वसाहतवाद आणि महाराष्ट्र

घटक १ : ईस्ट इंडिया कंपनीची महाराष्ट्रातील वाटचाल (१६०० ते १८५८)

घटक २ : १८५७ च्या लढ्यातील महाराष्ट्राचे योगदान

घटक ३ : इंग्रजी अमदानीतील आर्थिक धोरण

घटक ४ : संस्थानिकांच्या प्रभावाखालील महाराष्ट्र

पुस्तक दुसरे : महाराष्ट्रातील सामाजिक व सांस्कृतिक प्रबोधन

घटक १ : धार्मिक प्रबोधन

घटक २ : सुधारणावादी चळवळ

घटक ३ : कामगार चळवळी

घटक ४ : सांस्कृतिक परिवर्तने

पुस्तक तिसरे : राष्ट्रीय आंदोलनातील महाराष्ट्राचा सहभाग

घटक १ : इंग्रजी अमदानीविरुद्ध उठाव (१८४० - १९१०)

घटक २ : लोकमान्य टिळक

घटक ३ : महात्मा गांधी

घटक ४ : संस्थानातील आंदोलने

(016-20) ສາຂະລິດ ພາບທີ່ກົມ ລົ້ງລູ ດາວອນ ລັດລູການ

ເປົ້າຕົກລົງ ແລ້ວ ເປົ້າຕົກລົງ ເປົ້າຕົກລົງ

ພົມພາ ເປົ້າຕົກລົງ ລົ້ງລູ ດາວອນ ລັດລູການ
ມີຄວາມ ອົງການ ມີຄວາມ ອົງການ ມີຄວາມ
ອົງການ ອົງການ ມີຄວາມ ອົງການ ມີຄວາມ
ອົງການ ອົງການ ມີຄວາມ ອົງການ ມີຄວາມ
ອົງການ ອົງການ ມີຄວາມ ອົງການ ມີຄວາມ

ພົມພາ ເປົ້າຕົກລົງ ລົ້ງລູ ດາວອນ ລັດລູການ
ມີຄວາມ ອົງການ ; ມີຄວາມ
ອົງການ ເປົ້າຕົກລົງ ; ມີຄວາມ
ລົ້ງລູ ດາວອນ ; ມີຄວາມ
ລັດລູການ ; ມີຄວາມ

ພົມພາ ເປົ້າຕົກລົງ ລົ້ງລູ ດາວອນ ລັດລູການ
(ມີຄວາມ ອົງການ) ມີຄວາມ ອົງການ ມີຄວາມ ; ມີຄວາມ
ລົ້ງລູ ດາວອນ ; ມີຄວາມ
ລັດລູການ ; ມີຄວາມ
ລົ້ງລູ ດາວອນ ; ມີຄວາມ

घटक १ : इंग्रजी अमदानीविरुद्ध उठाव (१८४० - १९१०)

अनुक्रमणिका

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ प्रास्ताविक
- १.२ विषय-विवेचन
  - १.२.१ ब्रिटिश राजवटीतील उठावांची पार्श्वभूमी
  - १.२.२ उठावांचे कालनिहाय टप्पे व वैशिष्ट्ये
  - १.२.३ विविध उठाव
  - १.२.४ विविध संघटनात्मक प्रयत्न
- १.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- १.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.५ सारांश
- १.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- १.७ क्षेत्रीय कार्य
- १.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ भारतातील ब्रिटिश सत्ताविरोधी आंदोलनाची विविध कारणे स्पष्ट करता येतील.
- ★ विविध उठावांची पार्श्वभूमी स्पष्ट करता येईल.
- ★ महाराष्ट्रातील रामोर्शीन्या उठावाची कारणे स्पष्ट करता येतील.
- ★ भिल्ह आणि कोळी लोकांनी केलेल्या उठावाची माहिती देता येईल.
- ★ मराठवाड्यात निजाम राजवटीविरुद्ध झालेल्या उठावांची पार्श्वभूमी व कारणे स्पष्ट करता येतील.
- ★ १८५७ च्या उठावाचे महाराष्ट्रावर झालेले परिणाम सांगता येतील.
- ★ शेतकऱ्यांच्या उठावांची कारणे व परिणाम सांगता येतील.
- ★ ब्रिटिश सत्तेला आव्हान देणारे वासुदेव बळवंत फडके यांच्याबद्दल व त्यांनी केलेल्या उठावाबद्दल माहिती देता येईल.
- ★ स्वातंत्र्यवीर सावकरांच्या क्रांतिकारी कार्याची माहिती देता येईल.

★ टिळक भक्तांच्या गुप्त मंडळ्या व त्यांचे कार्य स्पष्ट करता येईल.

१.१ प्रास्ताविक

इतिहासाच्या जडण-घडणीत समाजातील प्रत्येक घटकाचा वाटा असतो. प्रत्येक स्तरातील व्यक्ती, घटना यांच्या माध्यमातून स्थल-कालसापेक्ष इतिहास घडत असतो. स्थानिक, प्रादेशिक इतिहासातून राष्ट्रीय व संस्कृतीच्या इतिहासाची वलये आकार घेतात. प्रादेशिक इतिहासांच्या वलयातूनच राष्ट्राचा एकीभूत इतिहास साकार होत असतो. म्हणूनच स्वतंत्र भारताच्या राष्ट्रीय इतिहासाला समजून घेण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदेशाचा इतिहास समजून घेतला पाहिजे. महाराष्ट्राला इतिहासाची भक्कम व प्राचीन परंपरा आहे. आचार्य अंत्रेच्या शब्दांत - “महाराष्ट्राला इतिहास आहे, इतर प्रांतांना फक्त भूगोल आहे.” महाराष्ट्राचे परखड इतिहास लेखन करणारे इतिहासकार त्र्यं. शं. शेजवलकर म्हणत - “महाराष्ट्राला एक जबरदस्त फार मोठा भूत समंध बाधत आहे, त्याचे नाव इतिहास होय.” इतिहास माणसाला शहाणा करतो असे बेकन हा विद्वान मानत असे. या सर्व मतांच्या आधारे आपण महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा विचार करून त्याचे भारतीय इतिहासातील गैरवमय स्वरूप समजून घेतले पाहिजे.

इतिहासाच्या विस्तीर्ण पटलावर प्राचीन इतिहासाच्या पाऊलखुणा महाराष्ट्राच्या भूमीचा इतिहास सांगतात. यापैकी इ. स. पूर्व २३० पासून सातवाहनांची ४६० वर्षे टिकलेली प्रबलसत्ता दक्षिण भारताच्या सुवर्णयुगीन इतिहासाची भक्कमता सांगणारी आहे. महाराष्ट्राच्या प्रतिष्ठान (पैठण) नगरीहून जगला गवसणी घालून सर्व प्रथम महाराष्ट्राला आंतरराष्ट्रीय पटलावर नेऊन उभी करणारी सत्ता म्हणून त्याकडे पाहिले पाहिजे. प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडात अनेक सत्ता व घराण्याची राज्ये राहिली, स्थित्यंतरे झाली. ‘पूर्व दिव्य ज्यांचे त्यांचा रश्य भावी काल’ कवी विनायकांच्या मताला बळकटी देणारी भूमिका साकार झाली स्वराज्य स्थापनेमुळे. खडतर श्रम व तल्पणारा स्वाभिमान या बळावर छत्रपती शिवरायांनी या महान राष्ट्र (महाराष्ट्र)ला अस्मिता दिली. पेशवाईच्या दिल्लीपर्यंतच्या सत्ता वर्चस्वाने या स्वराज्याला उज्ज्वलरूप दिले. मध्ययुगीन व

विशेषत: मराठा कालखंडाच्या अभ्यासाने मराठी भाषक माणूस आपले वेगळे स्थान टिकवू शकला. या कालखंडाच्या महाराष्ट्रितिहासाचे लेखन व संशोधन अनेक विद्वानांनी केले. त्यापैकी पुढील नावे उल्लेखनीय होत. इतिहासाचार्य राजवाडे, पारसीन, वासुदेव शास्त्री खरे, रियासतकार गो. स. सरदेसाई, दत्तोपंथ आपटे, त्र्यं शं. शेजवलकर, ग. ह. खरे, या. मा. काळे व सध्या य. दि. फडकेनी विविध खंडातून २० व्या शतकातील महाराष्ट्राचा इतिहास साकारला.

महाराष्ट्र या भूप्रदेशाचा इतिहास म्हणजे मराठी मातृभाषा असलेल्या लोकांचा इतिहास होय. आज इतिहास म्हणजे फक्त राजकीय इतिहास नसून सामाजिक, सांस्कृतिक अंगोपांगांनी बहरलेल्या व्यापक जीवनाची मांडणी होय. इंग्रजी राजवटीत मुंबई इलाखा, मध्य प्रांत, वन्हाड, तसेच हैद्राबाद संस्थानातही मराठी भाषक राहत. त्यांच्या कर्तृत्वाचा आलेख या इतिहास रूपात प्रगटाताना दिसतो. आजच्या महाराष्ट्राबाहेर बडोदा, बेळगाव, गोवा, खालहेर, धार, बंगल, पंजाब वरौरे दूरच्या भारतीय प्रदेशापर्यंत आणि इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनीत राहून मराठी भाषकांनी मायभूमीसाठी यथाशक्ती लढा दिला. योगदान दिले. मराठी भाषकांच्या या व्यापक संदर्भासोबत बिगर मराठी भाषकांची कामगिरीही काही अंशी उल्लेखनीय होय. य. दि. फडकेनी असा व्यापक विचार ठेवून महाराष्ट्राचा आधुनिक इतिहास साकार केला आहे.

मराठी भाषेतील साधनाप्रमाणे देशातील इतर भाषांतून व परकीय भाषांतून भरपूर लेखन झाले आहे. इंग्रजी राजवटीतील अनेकानेक अस्सल व अप्रकाशित कागदपत्रांचा मुंबई, कोल्हापूर, नागपूर, दिल्ली, इंडिया ऑफिस, लंडनच्या पुराभिलेखागारातून, ग्रंथालयांतून कागदपत्रे उपलब्ध आहेत. राजकीय नेत्यांच्या रोजनिशा, पत्रव्यवहार, अधिवेशन वृत्तान्त, अध्यक्षीय भाषणे, ठाराव, वृत्तपत्रे, संचिका, खाजगी संचिका, विवेचक, संशोधनपूर्ण ग्रंथ, समग्र वाढग्रंथ, चरित्रे, आत्मचरित्रे, आठवणी, जनमानसातील तोंडी माहितीचे आधार म्हणून आख्यायिका, गौरव ग्रंथ, गीते, पोवाडे, सावरकर इत्यादीचे इतिहासपर लेखन, राष्ट्रीय आंदोलनावरील लेखन व आधारभूत साधने जुळवून महाराष्ट्राच्या इतिहासातील स्थित्यंतरे अभ्यासली पाहिजेत. एवढ्या साधनावर लेखन पूर्ण होणार नसून त्याला विविध नेते, राजकीय व इतर संघटना तसेच समाजाच्या विविध व निम्न स्तरातील लोकांचा सहभाग ही या इतिहासात अपेक्षित आहे. मजूर, शेतकरी, आदिवासी, सैनिक, स्त्री हे घटक महत्वाचे होत. राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, इत्यादी क्षेत्रातील त्यांचा सहभाग लक्षात घेऊन, त्यांचे उचित स्थान, त्यांना देण्याची नवीन इतिहास दृष्टी वापरून खरा व व्यापक इतिहास स्पष्ट करता येईल.

अंटेनिओ ग्रामचीचा वरील वेगळी दृष्टी बाळगणारा विचार २० व्या शतकाच्या शेवटी 'सबाल्टर्न विचार' म्हणून स्वीकारून तसे इतिहास लेखन होत आहे. या दृष्टीने आधुनिक

महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासात इंग्रजी राजवटीचा प्रतिकार करणारे खानदेशमधील भिल, मध्यप्रांतातील गोंड, मुंबई इलाख्यातील कोळी, पुणे, नाशिक, नगर जिल्ह्यातील रामोशी, संपूर्ण महाराष्ट्रातील शेतकरी, कामगार, इत्यादींनी महत्वाचे उठाव केले. ब्रिंज व डॅनियल यांच्या आधारभूत नोंदी व इतर साधनांची जुळवणी करून अशा उठावांचा राष्ट्रीय आंदोलनांचा एक भाग म्हणून अभ्यास केला पाहिजे.

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ ब्रिटिश राजवटीतील उठावांची पाश्वर्भूमी

एखाद्या परकीय सत्तेने दुसऱ्या भूमीवर स्थापित केलेले सुदृढ राज्य त्या भूमीच्या मूळ रहिवाश्यांकडून, समूहाकडून नाराजीस पात्र ठरते. भिन्न-भिन्न कारणांवरून प्रस्थापित सत्तेचा विरोध हा होणारच. भारताच्या विस्तीर्ण भूमीवर ब्रिटिशांचे साप्राज्य स्थिर झाले. या सत्तेच्या विरोधात तीव्र भूमिका प्रगट झाली. याची व्यापकता लक्षात घेण्यासाठी विखुरलेल्या साधनांचा व ब्रिटिश अभिलेखागारमधील नोंदीचा तत्कालीन संदर्भ महत्वाचा आधार होय. आर. एल. शुक्ला यांच्या 'आधुनिक भारत का इतिहास' या ग्रंथात असे अनेक संदर्भ घेऊन मांडणी केली आहे.

■ भारतातील ब्रिटिश सत्ताविरोधी आंदोलनाची कारणे

इ. स. १७५७ मध्ये ब्रिटिशांनी प्लासीचे युद्ध जिकले. सत्तेचे बीजारोपण झाले. इ. स. १७६४ मध्ये बक्सरच्या विजयाने सत्तेचे दृढीकरण झाले. हक्कूहक्कू व्यापारासोबत सवलती व राज्य विस्तार सुरू ठेवला. युद्ध व कूटनीती वापरून त्यांनी भारताच्या विस्तीर्ण भूमीवर सत्ता व साप्राज्य विस्तार केला. नवीन विकसित प्रशासनाद्वारे सत्तेचे दृढीकरण केले. ब्रिटिशांनी ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता सर्वोच्च घोषित करून 'कायद्याचे राज्य' स्थापन केले. इतिहासकार मिलने यामुळे ब्रिटिशांनी त्यासोबत सुरक्षितताही दिली असे मत व्यक्त केले आहे. मात्र तरही अनेक समूहांचे उठाव होत राहिले.

ब्रिटिशांनी या उठावांना हिंसक कृती, सांप्रदायिक दंगे किंवा डाके या स्वरूपात मांडले. सत्तेने त्यांचा निर्दयपणे बीमोड केला. ब्रिटिश सरकारच्या या चुकीच्या मांडणीचा अलीकडील संशोधकांनी विरोध केला आहे. त्यांच्या मते जेव्हा भारतीयांनी या सत्तेच्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठविला तेव्हा भारतीयांनी त्यासोबत तत्कालीन अन्यायी व शोषक सत्तांचाही विरोध केला. म्हणून या उठावांना जनविद्रोह मानून त्यांचे भारतीय वसाहतवादी सत्तेविरुद्ध झालेले उठाव म्हणून इतिहासातील स्थान महत्वाचे

ठरते. एस. बी. चौधरी यांनी 'सिव्हिल डिस्ट्रिक्ट बन्सेस डचुरिंग द ब्रिटिश रूल इन इंडिया' या ग्रंथात खूप मार्मिकपणे व सविस्तरपणे शेतकरी, आदिवासी वर्गातील शासनविरोधी व धार्मिक नेत्यांचे संघटित उठाव नोंदविले आहेत. शेतकरी म्हटला की त्यात भूमीपती, भूमिहीन शेतकरी, कास्तकार, शेतमजूर, इत्यादी अनेक गट होते. अशा उठावामागे अनेक कारणे होती. त्यात आर्थिक, राजनैतिक व प्रशासकीय, धार्मिक व सामाजिक आणि इतर विशिष्ट प्रासंगिक कारणे नमूद करता येतात.

(१) आर्थिक कारणे

ईस्ट इंडिया कंपनीने सुती कपडा निर्मितीचा व्यवसाय ताब्यात घेतला. यंत्रावरील तयार कापड देताना त्यांनी जास्तीत जास्त नफा घेतला. निर्यातीसाठी भारतीय कच्चा माल खरेदी करीत. भूमीकर, उत्पन्न याविष्यी कंपनीचे आर्थिक धोरण पूर्णतः शोषणाच्या तत्त्वावर आधारित होते. परिणामी कर खूप जास्त प्रमाणात आकारले गेले. जनता एवढी रक्कम देण्यास असमर्थ होती. म्हणून जमीनदारांनाही ती शासनाला देणे शक्य नव्हते. दुष्काळाप्रसंगी दिली जाणारी मदत अत्यल्प असून ती पीडित जनतेपर्यंत पोहोचत नसे. याच्या नोंदी डब्ल्यू. डब्ल्यू. हंटरच्या 'द अनेल्स ऑफ रूरल बॅंगल' व बंकिमचंद्र चटर्जीच्या 'आनंदमठ' या काढंबरीत मिळतात. आदिवासी क्षेत्रातील धोरण याहून वाईट व अन्यायी होते.

(२) राजनैतिक व प्रशासकीय कारणे

भारतावर ब्रिटिशांची सत्ता युरोपीय सैन्यामार्फत चालणारी होती. सैनिकी निरंकुशता, नोकरशाही, प्रशासन पद्धतीचे दोष, भूमीकर वसुली यांमुळे असंतोष, धोकेबाजी व अन्यायी धोरण वाढले. गरिबांच्या जमिनी सावकार लुटू लागले. तत्कालीन न्याय व्यवस्थेत गरीब जनतेला न्याय मिळणे दुरापास्तच होते.

(३) सामाजिक व धार्मिक कारणे

या काळात शोषक व शोषितांच्या धर्मकल्पना सत्ताधीश परकीयापासून निराळ्या होत्या. धर्म स्थळे नष्ट केली जात होती. ख्रिश्चन धर्माचा प्रचार सुरु झाला. हिंदू व इस्लाम धर्मावलंबी धर्मकार्य हे अनुष्ठान, अंधश्रद्धा यांमध्ये अडकले होते. आपल्या धर्मवर होणाऱ्या हल्ल्यामुळे शोषित प्रजा, आदिवासी सर्वच पेटून उठले. ब्रिटिश सर्तेला विरोध सुरु झाला. इंग्रज स्वतःला स्थानिकापेक्षा श्रेष्ठ व वेगळे ठरवून येथील लोकांना आपल्या नोकळ्या व इतर कामातून बाजूला ठेवू लागले होते. येथील सामाजिक प्रथा, परंपरा, धर्मश्रद्धा, मूर्तिपूजा या बाबींवर त्यांनी टीकास्त्र उगारले. परिणामी जनता उठाव करण्याची भूमिका घेण्यास बाध्य झाली. हे उठाव आदिवासी, शेतकरी, कामगारांनी केले. ते लष्करी, नागरी व राजकीयही होते.

(४) इतर विशिष्ट प्रासंगिक कारणे

महाराष्ट्रातील सर्वच उठावांना राष्ट्रीय आंदोलनातील संदर्भ जुळवणे ही बाब योग्य ठरणार नाही. यापैकी काही राष्ट्रीय

स्वरूपाचे तर काही स्थानिक व विशिष्ट गटासंबंधीचे असे दिसतात.

- (अ) बाजीराव पेशवानंतर पेशवा व अमृतराव (त्यांचे भाऊ) यांच्या नावावर लुटमार सुरु झाली व दोष ब्रिटिशांना दिला गेला.
- (आ) ब्रिटिश न्यायी, अन्याय न करणारे ही पूर्वीची भूमिका ह्यांच्या प्रत्यक्ष राज्यविस्तारामुळे व अन्यायी धोरणामुळे नष्ट झाली. जुलूम वाढत चालला होता.
- (इ) स्वतंत्र बाण्याचे स्वाभिमानी, सामाजिक व सांस्कृतिक वेगळेपण जोपासणारे रामोशी, भिल, इत्यादी जमातींचे लोक सरकारविरुद्ध संघर्षस उभे झाले होते.
- (ई) शांतता, सुव्यवस्था व कायदा यांचे राज्य म्हणजे ब्रिटिश राज्य अशा तत्त्वामुळे ब्रेच वतनदार, जमीनदार, जहागीरदार त्याकडे आकृष्ट झाले. पण ज्या रामोशी, आदिवासी, भिल, इत्यादीच्या जमिनी, अधिकार हिरावून घेतले गेले त्यांचा विरोध होणे साहजिकच होते.
- (ज) शेतकरी वर्ग ही दुःखी होता. निसर्गाची अवकृपा, रोगराई, दुष्काळ, इत्यादी प्रसंगी त्याला शासनाची भरपूर आर्थिक मदत हवी होती. तो कर्जबाजारी, कफल्क अवस्थेला पोहोचला होता. त्यामुळे सर्तेला विरोध करण्याशिवाय त्याला तरणोपाय नव्हता.
- अशा उठावासाठी प्रा. रणजित गुहा यांनी पुढील मोजपट्टीचे मानदंड दिले आहेत. (१) अभाव (२) संदिग्धता (३) कार्यपद्धती (४) दृढ ऐक्य (५) प्रादेशिकता (६) संचारण. यानुसार तळागाळातील समाजाचे मोजमाप करण्याची भूमिका ते मांडतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ?

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) मानव जन्मतः स्वातंत्र्यप्रिय प्राणी आहे. ( )
- (२) इतिहासाच्या जडणघडणीत समाजातील प्रत्येक स्तरातील व्यक्ती, घटना यांचा बाटा असतो. ( )
- (३) बेकन यांनी इतिहास माणसाला शहाणे करतो, असे म्हटले आहे. ( )
- (४) महाराष्ट्र भूप्रदेशाचा इतिहास म्हणजे मराठी मातृभाषा असलेल्या लोकांचा इतिहास नव्हे. ( )
- (५) ब्रिटिशांच्या यंत्रनिर्मित कापडामुळे भारतातील कापड व्यवसाय बुडाला. ( )

१.२.२ उठावांचे कालनिहाय टप्पे व वैशिष्ट्ये

इतिहासकार कँथलीन गँफने उठावांची पुढीलप्रमाणे मांडणी केली आहे.

- (१) पुनर्स्थापनेसाठी केलेले उठाव (२) धार्मिक उठाव
- (३) सामाजिक लूट (४) दहशतवादी प्रतिशोध (५) ब्रिटिशांच्या त्रासामुळे केलेले उठाव

या उठावांना पुढीलप्रमाणे विभांगता येईल.

- (१) विस्थापित राजे किंवा विस्थापित समूहाकडून परतंत्र भूमीच्या प्राप्तीसाठी केलेले उठाव
- (२) आर्थिकदृष्ट्या दलित समूहाद्वारे विरोध
- (३) कायदेशीर बाबीसाठी अहिंसक विरोध
- (४) वेतनभोगी सैनिकांनी केलेले उठाव

भारतात व महाराष्ट्रात घडलेले उठाव अभ्यासताना ढोबळमानाने पुढील टप्पे करता येतील.

- (१) १७५७ ते १८५६ पर्यंतचे उठाव
- (२) १८५७ चा उठाव
- (३) १८५८ पासून १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील उठाव आणि
- (४) २० व्या शतकातील १९१० पर्यंतचे उठाव.

येथे आपण महाराष्ट्रातील इंग्रजी अमदनीतील उठावांची सविस्तर माहिती घेऊ. यामुळे राष्ट्रीय आंदोलन किंवा चळवळीच्या पूर्वी व वेगळ्या स्वरूपात झालेल्या विविध उठावांनी स्वातंत्र्यासाठी कसा संघर्ष केला हे कळू शकेल.

१.२.३ विविध उठाव

१७ नोव्हेंबर १८१७ रोजी इंग्रजी पलटणी पुणे शहरात घुसल्या. एलफिन्स्टनने भेदनीती वापरली. एलफिन्स्टनला किटूर झालेल्या घरभेदी बालाजीपंत नातूने त्याचदिवशी भगवा झेंडा उत्तरवून त्याएवजी साहेबाचा बावटा फडकवला. ११ एप्रिल १८१८ रोजी इंग्रजांनी प्रतापसिंह महाराजांना सातारच्या गादीवर बसविले. प्रत्यक्षात कारभाराची सूत्रे कॅप्टन जेम्स ग्रॅंट डफ या रेसिडेंट व त्याचा सहायक बालाजी पंत नातू यांच्या हातात होती. इ. स. १८१८ मध्ये महाराष्ट्रात पेशवाई संपली. ब्रिटिशांची सत्ता सुरु झाली. महाराष्ट्राने एक युगान्त केला व नवीन आधुनिक युगाची सुरुवात पाहिली. यशवंतराव शिंके व रंगोबापूनी मराठ्यांच्या पेशवाई सतेला वाचवण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. इ. स. १८३९ मध्ये प्रतापसिंह महाराजांना पदच्युत करण्यात आले. रंगो बापूनी इंलंडमधील वृत्तपत्र व व्याख्यानातून १३-१४ वर्ष प्रयत्न केले पण यश आले नाही. १४ ऑक्टोबर १८४७ रोजी पदच्युत करण्यात आलेले महाराज काशीस निधन पावले. त्यांच्या जागी व्यसनी अप्पासाहेब आले. ते ७ एप्रिल १८४८ रोजी वारले. इंग्रजी सतेच्या वतीने गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डलहौसीने सातारचे संस्थान खालसा केले. रंगो बापू इंलंडहून

हताश होऊन परतले. १३ मार्च १८५४ रोजी त्यांना नागपूर व झाशी संस्थाने खालसा झाली हे कळले. तसेच अनेक संस्थान प्रमुखांनी तह करार मान्य करून इंग्रजी वर्चस्व स्वीकारले. यात उल्लेखनीय संस्थानिक म्हणजे बडोद्याचे गायकवाड, कोल्हापूरचे भोसले, ग्वाल्हेरचे शिंदे, इंदूरचे होळकर, धारचे पवार तसेच जमखंडी, सांगली, मिरज, कुरुंदवाडचे पटवर्धन, भोरचे पंत सचिव, औंधचे पंतप्रतिनिधी, जनचे डफळे, अक्कलकोट व सावंतवाडीचे भोसले वगैरे छोटे मोठे संस्थानिक सरदार व जहागीरदार ब्रिटिशांचे अंकित बनले होते.

दुसरे बाजीराव पेशवे हे तमासगिरांचे, कलावंतीणीचे व शाहिरांचे आश्रयदाते असल्याने शाहीर परशरामाप्रमाणे सनगभाऊ, होनाजी, प्रभाकर वगैरेंना निराधार झाल्यासारखे वाटणे स्वाभाविकच होते. पेशव्याची राजधानी पुणे या शहराचे पेशवेकालीन महत्व गेले व प्रगती थांबली. त्याएवजी मुंबईला महत्व येऊन मुंबईचा विकास सुरु झाला. पुण्यात १६२ सावकार प्रसंगी पेशव्यासही कर्ज देत. आता कोकणस्थ, चित्पावन ब्राह्मण घराण्यापैकी जोग, ग्रेडे, भावे, दातार, साने, भिडे, पटवर्धन, इत्यादी धनाळ्य सावकार दरिद्री झाले. पेशवाईत जुन्नर, खेड, सासवड, इंदापूर, सुपे, वाई, नाशिक यांसारखी लहान व मोठी गावे व सधन, सुखी वस्त्या वैभवहीन होऊ लागल्या. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात रेल्वेमुळे मुंबई पुणे जोडले. औद्योगिकीकरण, शैक्षणिक विकास सुरु झाला. पुणे महाराष्ट्राची सांस्कृतिक राजधानी व विद्येचे माहेरघर बनले. महाराष्ट्रातील खेडीपाडी अधिकच दरिद्री होऊ लागली.

(अ) १७५७ ते १८५६ पर्यंतचे उठाव

भारतातील इतर प्रांतातील इंग्रजविरोधी उठावाप्रमाणे महाराष्ट्रातही या सत्तेच्या विरुद्ध अनेक उठाव झाले. एकोणिसाच्या शतकात इंग्रजांचा प्रतिकार करण्यामध्ये मुख्यतः वळ्हाड (विदर्भ) येथील गोंडव भोसले, खानदेशातील भिल, आदिवासी, रामोशी, कोळी, मांग याविविध जातींचे लोक व शेतकी होते. पेशवेकाळात विविध अधिकार पदावर राहिलेली मंडळी आणि नागपूर, कोल्हापूर, सावंतवाडी येथील मराठा राजघराण्यावर निष्ठा असलेल्या उच्च समजल्या जाणाऱ्या जातीतील, कुळातील लोकांनीही इंग्रजी राजवटीचा प्रतिकार केला. हे उठाव मर्यादित स्वरूपाचे असून त्यांची शस्त्रे जुनी, शिस्तीचा अभाव, अपुरी साधने होती. मात्र शौर्य व धाडस हे गुण त्यांच्या लढ्यात प्रकषणे जाणवतात. शिस्तबद्ध व सुसज्ज कवायतीचे शत्रूचे सैन्य त्यांच्यापेक्षा दर्जेदार असल्याने व शासकीय यंत्रणा, पैसा, अधिकार यांच्या रेट्यामुळे उठाव करण्याच्यांना पराभव पत्करणे नशिबी आले. तरीही एक बाब महत्वाची ठरते ती म्हणजे यास भिऊन त्यांनी उठाव करण्याचे बंद केले नव्हते. या लढ्यांची आपण माहिती घेऊ या.

(१) रामोशींचे उठाव

रामोशी, भिल, इत्यादी जमाती दरोडा घालणे हा आपला

धर्मच समजत. त्यांचा ब्रिटिशांशी सशस्त्र संघर्ष ही बाब अटल होती. रामोशी या जमातीपैकी भिवंडीच्या दादजीने (उमाजी नाईकचा पिता) ११० दरोडे घातले होते. अशी नोंद उमाजी नाईकचा चरित्रकार मॅकिन्टॉशने दिली आहे. रामोशी हे स्वतःला रामवंशी समजत. म्हणून या शब्दाची व्युत्पत्ती काही विद्वान रामवंशी व काहीजण रानवंशी म्हणजे रानात राहणारे अशी देतात. मूलत: तेलगू व कानडी परंपरेतील हे वाटतात. कानडीत 'बेरड' 'बयादरस' हा उल्लेख यासाठीच येतो. निजामच्या काळात शोरापूर परिसरात त्यांचे राज्य होते. म्हणून ते 'राजा' किंवा 'नाईक' संज्ञा लावीत. हे मांस न खाणारे रामभक्त होत. पुण्याकडील रामोशीमध्ये चव्हाण व जाधव असे दोन भाग आढळतात. मराठीसोबत ते सांकेतिक भाषा वापरतात. उत्तर मराठेशाहीच्या कालखंडात पुणे परिसरात त्यांचे जास्त संख्येने वास्तव्य राहिले. सर्व रामोशी दरोडा हे काम करीत नसून शेती, पशुपालन, किल्ल्यांचा बंदोबस्त करणे, मोठ्या वाड्याचे पहरेकरी हे काम करून गुजारा करीत. ते शूर व विश्वासपात्र असत. त्यांना ठारावीक गावांचा महसूल घेण्याचा अधिकार असे. दुसऱ्या बाजीरावच्या काळात ताब्यातील किल्ल्याचा बंदोबस्त करणारे रामोशीच किल्ल्यावर ताबा करू लागले.

उमाजी नाईकचा जन्म इ. स. १७९१ मध्ये झाला. त्याचे वडील भिवंडीत (पुरंदरच्या ईशान्येस) राहत. उमाजी एक दरोडेखोर म्हटला, की राकट, दांडगाई करणार असा वाटूलागतो. पण प्राचार्य सदाशिव आठवलेंनी त्याचे रेखाटलेले व्यक्तिचित्र असे आहे - "एकशे वासष्ट से.मी. उंचीचा, मोठ्या डोळ्यांचा, वणीनि लालसर असा उमाजी दिसाव्यास अजिबात क्रूर वाटत नव्हता. त्याचा चेहरा सौम्य व प्रसन्न वाटे." तो केवळ अकरा वर्षांचा असताना वडील वारले. शिक्षण बंद झाले, वडीलासोबत पुरंदरचा बंदोबस्त करण्याकडे त्याचे लक्ष असायचे. किल्ला सांभाळून दरोडे घालणारे रामोशी लोक असल्याने उमाजीने इ. स. १८१८ मध्ये भोर जवळच्या विंग गावी दरोडा घातला. तो पकडला जाऊन कैदेत पडला. इतरांचे पाहून तो लिहा-वाचायला शिकला. 'खंडोबा प्रसन्न' लिहून यानंतर त्याने पत्रव्यवहारही केलेला दिसतो.

संतु हा त्या वेळी टोळीचा प्रमुख होता. इ. स. १८२४-२५ मध्ये उमाजीसह भाऊ अमृताने प्रयत्नपूर्वक भांबुड्याचा इंग्रजांचा लऱ्यांची खजिना लुटला. संतूच्या मृत्युनंतर इ. स. १८२५ पासून उमाजी टोळीचा नाईक झाला. यावर्षी त्याने सात दरोडे व आठ ठिकाणी वाटमारी केली. पटवर्धन, निंबाळकर, इत्यादी सरदारांनाही झळ पोहोचली. त्यांच्या तक्रारीनंतर इंग्रजांनी उमाजीविरुद्ध पहिला जाहीरनामा काढला. उमाजी व पांडुजीला धरून देणारा रु. १००चे बक्षीस घोषित केले. पुढे दुसऱ्या जाहीरनाम्यानुसार उमाजीस साथ देणाऱ्यास ठार करण्याची नोंद दिली गेली. उमाजीने न भिता इंग्रजांविरोधी मोहीम चालवून जेजुरी, सासवड, परंचे, भिवरी, किकवी भागात प्रचंड लूट व गोंधळ केला. घोडदळ सज्ज केले व शिवाय १५२ चौक्या

बसविल्या. गावकरी उमाजीस साथ देत होते. पुन्हा जाहीरनामा काढून उमाजीला मदत दिली तर दंडित केले जाईल ही घोषणा झाली. ती परिणामशून्य ठरली. आता रु. १२००चे बक्षीस उमाजीला पकडणाऱ्यास ठरविले. सरकारी अहवालानुसार उमाजीजवळ आला तरी इंग्रजांना कळत नसे मात्र त्याला इंग्रजी हालचाली कळत. वाईचे व पुणेरी ब्राह्मण त्याला साथ देत. सातारचे छत्रपती नायगाव येथे घोडदळासह असून त्यांनी उमाजीस अटकाव केला नाही. तो डोंगरकपारीत राहून भिक्षुकांना दक्षिणा व दाने देई. तो स्वतःला राजे म्हणवून घेई. गेलेले अधिकार मिळाल्याप्रमाणे वाग्याचा. इंग्रजांनी काढ्याने काटा काढावा म्हणून रवतच्या राणोजीस हाती धरून त्याला जमीन देऊ असे आमिष दिले. तो अन्यायी होता म्हणून इंग्रजांनी त्याच्याऐवजी रोहिड्याचा रामोशी आप्पाजीला नाईकपद दिले. उमाजीने आता ब्रिटिशांना आन्हान दिले. पुण्याचा कलेक्टर एच. डी. रार्बर्टसन कडे इ. स. १८२७ मध्ये उमाजीने काही मागण्या केल्या.

- (१) कैदेतील अमृता रामोशी व विनोबा ब्राह्मणास मुक्त करा.
- (२) रामोशींची परंपरागत वतने परत द्या.
- (३) पुरंदरं व इतर रामोशींची वतने कायम ठेवावीत. असे न केल्यास रामोशी उठाव होणार.

पुण्याच्या कलेक्टरने जाहीरनामा काढून उत्तर दिले. दि. १५.१२.१८२७ चा जाहीरनामा कलमे क्र. (१) रामोशी चार परगण्यात जनतेला त्रास देतात म्हणून बंदोबस्त करू. (२) जनतेने रामोशांना पाठिंबा देऊ नये. (३) त्यांच्या गटात सामील व्यक्ती शरण आली तर (वीस दिवसापर्यंत) माफी दिली जाईल. (४) उमाजी, भुजाजी, पांडुजी, येसुर्जीना पकडून देणाऱ्यास ५००० रु. बक्षीस मिळेल. (५) माहिती देणाऱ्यास खास बक्षीस मिळेल.

उमाजीने आता ५ इंग्रजांची मुंडकी उडवून लक्षकी अधिकाऱ्यास भेट दिली. इंग्रजांना ते झोँबले. उमाजीने २५ डिसेंबर १८२७ रोजी ठाणे व रत्नागिरी सुभ्यासाठी जाहीरनामा काढला. पाटील व मामलेदारांनी महसूल उमाजीस द्यावा. तसे न केल्यास परिणाम भोगण्यास सज्ज रहावे. त्याला १३ गावांचा महसूल मिळाला. त्याने सातारचे छत्रपती व कुलाबाकर अंगेची मदत घेतली. दंगा घडविला. इंग्रजांनी त्याची बायक्ने, मुलांना व मुलीस पकडले. शेवटी उमाजी शरण गेला. उमाजीचे गुन्हे माफ केल्याने त्याने इंग्रजांची नोकरी पत्करली. कारण उमाजीपेक्षा ब्रिटिशांची ताकद जास्त होती. उमाजीकडे पैसा, मनुष्यबळ व शस्त्रे कमी होती. उमाजी नोकरदार बनला. त्यामुळे गुन्हे माफ झाले तर समाजात प्रतिष्ठा व राजमान्यता मिळून त्याचा त्याला फायदा घेता येईल. तर इंग्रजांनी नोकरी देऊन रोष कमी केला. रानातला वाघ अनायास शरण आला म्हणून इंग्रजांची प्रतिष्ठा वाढली व अशा एका उमाजीस ठार केले तर शेकडो जन्मतील. यामुळे नोकरी दिली होती. इ. स. १८२८ ते १८३० पर्यंत

उमाजीने नोकरी केली. पुणे, सातारा भागात त्याने शांतता टिकविली व पगारवाढ घेतली. पुणे, भोर, सातारा, फलटण भागात दरोडे वाढले. तेरा गावच्या लावून दिलेल्या भोर संस्थानच्या वसुलीवरून त्याचा संस्थानशी संघर्ष वाढला. अंशात भाईचंद भीमजी प्रकरण उभे झाले. पैसा उमाजी घेतो, पुरंदर परिसरात रामोशी वर्दळ वाढली. उमाजीने माणसांची जमवाजमव केली. त्यामुळे सांशंक होऊन ब्रिटिशांनी उमाजीला कैद केले.

इ.स. १८३०-३१ दरम्यान कैदेतून सुटून उमाजी कन्हे पठारावर प्रकटला. त्याने व्यूहरचना केली. लहान टोळ्याकरवी दंगली सुरु केल्या. समोरासमोर लढा टाळला. गणिमी कावा वापरला. रयतेला त्रास न देता सरंजाम घेणे, पोटाला भाकर घेणे. प्रत्यक्ष इंग्रजांशी पांढरदेवच्या डोंगरात संघर्ष झाला. पुण्याचा कलेक्टर जिबर्ने कॅ. अलेक्झांडरने मॅकिन्टॉशवर जबाबदारी टाकली. २६ जानेवरी रोजी जाहीरनामा काढला. उमाजी व साथीदारास पकडणारास रोख रु. ५००० व २०० बीघा जमीन मिळेल. बंडातील व्यक्तिने माफी मापितली तर गुन्हेमाफी देऊ. बातमी कळवणाऱ्यास रु. २५०० चे बक्षीस व १०० बिघा जमीन देऊ. पण परिणाम झाला नाही. पुन्हा १६ फेब्रुवारी १८३१ रोजी उमाजीने जाहीरनामा काढला. युरोपियन दिसताच ठार करा. रयतेची वतने व तनखे बंद केलेले परत घेऊ. उमाजी सरकारला पाठिंबा द्या. शिपायांनी इंग्रजी हुक्म मानून नयेत नसता शिक्षा भोगावी लागेल. गावचा वसूल इंग्रजांना देऊ नका. नसता गाव उद्धवस्त करू. या जाहीरनाम्याचे विशेष की हा हिंदुस्थानसाठी पहिला जाहीरनामा होता.

यात देश व राष्ट्र एक ही संकल्पना दिसते. यात राजा, वतनदार, जमीनदार, सरदार, सामान्य रयत हिंदू-मुसलमान सर्वांचा समावेश आहे. उठावला उमाजी धर्मकार्य ठरवितो व नंतर ‘समस्त गडकरी नाईकां’ साठी लिहितो व आवाहन करून मराठवाडा, पुणे, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, सोलापूर, अहमदनगर भागात दंगे घडवून ब्रिटिशांना हैराण करतो. कॅ. मॅकिन्टॉशच्या मदतीला कॅ. बॉइंड, कॅ. लिव्हिंगस्टन व कॅ. ल्यूफन नेमले गेले. पुन्हा इंग्रजांनी ८ ऑगस्ट १८३१ला जाहीरनामा काढला. जो परिणामकारक ठरला. आता उमाजीला पकडण्यासाठी रु. १०,०००/- रोख व ४०० बिघा जमीन व बातमी पुरविणारास रु. ५,०००/- रोख व २०० बिघा जमीन देण्याचे जाहीर केले होते. उमाजीचे जुने साथीदार काळ्या व नाना तथार झाले. जुना शत्रू बाबूसिंग परदेशी होता. विश्वासधाताने उमाजीला पुण्याच्या मुळशीजवळ आळबस येथे आणले. उत्तोली येथे १५ डिसेंबर १८३१ रोजी नानाने पकडून इंग्रजांच्या हवाली केले. मराठी माणसाचा इंग्रजविरोधी पहिला उठाव फसला. उमाजीला ३ फेब्रुवारी १८३४ रोजी फाशीची शिक्षा झाली. तळागाळातील एका नेत्याचा हा पहिला ब्रिटिश विरोधी लढा होय. ज्याला छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कायर्निही प्रेरित केले होते.

(२) भिल्लांचे उठाव

द्राविडी भाषेत ‘विलू’ किंवा ‘बिल्लु’चा अर्थ धनुष्यबाण असा करतात असे विल्सनचे मत होय. भारतीय जमातीपैकी सर्वांत जास्त संख्येची ही जमात. याची वस्ती अरवली, विंध्य, सह्याद्री व सातपुडा पर्वत पठार भागात आहे. महाराष्ट्रप्रमाणे कर्नाटक, गुजरात, मध्यप्रदेश व राजस्थान भागात हे भिल्ल राहतात. खानदेशात त्यांची जास्त वस्ती आहे. हे लोक शेती करणे, गुरे पाळणे, मासेमारी व शिकार करणे यातून उपजीविका मिळवितात. डोंगराळ भागात ते लुटमार हा मुख्य व्यवसाय करतात. भिल्ल्यांच्या बारा वेगवेगळ्या जाती आहेत. बरडा, डागची, माऊची, वसावा, तडवी स्वतःला शुद्ध जमातीचे मानतात. काही भिल्ल रजपूत, भिल्ल कुणबी, भिल्ल मुस्लिम अशा आहेत.

खानदेश भागात मराठेशाहीच्या शेवटच्या काळात अराजक माजले. भिल्लांनी फायदा घेऊन इ. स. १८०३ मध्ये उठाव केला. त्याचे स्वरूप लुटमारीचे होते. यशवंतराव होळकराने बंड केले होते. त्यामुळे भिल्लांचे फावले होते. पेंढारी उठावाचे नेतृत्व एका मुस्लिम भिल्लाकडे होते. इ.स. १८१६ मधील हा उठाव तर इतका प्रखर होता की माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टने आशिया खंडात या उठावाला तोड नव्हती असे लिहून ठेवले आहे. आठ हजार भिल्लांनी इ. स. १८१८ मध्ये अचानक व एकदाच उठाव करून सातमाळा व अजंठा भाग अशांत केला. त्र्यंबकजी डेंगळे ठाण्याच्या किल्ल्यातून पक्कन भिल्लांच्या आश्रयी राहिला. त्यांना आर्थिक मदत व मनुष्यबळही पुरविले. एलफिन्स्टनला बाजीराव मदत देत असल्याची शंका होती. ब्रिज हा अधिकारी खानदेशात बंदोबस्त करीत होता. एक तर होळकरांचा पराभव व इंग्रजानी त्यांच्यावर तह लादेणे व दुसरे कारण बाजीराव व साथीदार अद्याप इंग्रजांना शरण आले नव्हते. उठावाला भिऊन लोक गावे सोळू लागली होती. देवजी नाईक नंतर १८११ पासूनच वायव्य खानदेशात उठाव व अस्थिरता केली होती. एलफिन्स्टनच्या म्हणण्यानुसार प्रमुख भिल्लांना पकडून पेशन दिले. पकडता येत नाही म्हणून सातपुडात दडलेल्यांनी शरण आल्यास माफीची घोषणा केली. पूर्वीचे हक्क देऊ हे जाहीर केले. तरी चिल नाईकाचा प्रचंड उपद्रव चालू होता. ब्रिंजने पकडून त्याला फाशी दिले. सातमाळ्यात शांतता झाली. इ.स. १८२० साली नेमलेल्या कॅ. डुसार्टने पूर्ण बंदोबस्त केला. शंभर मैलाचा टापू अशांत होता. शेवटी महमद दल्लाला पकडते. इ.स. १८२२ मध्ये ‘हीरा’ भिल्लचा उठाव मोडण्यासाठी मेजर मोरीन पूर्वी शांतता केली. हीराचा बंदोबस्त करण्यासाठी कर्नल रॉबिन्सनची नेमणूक झाली. दोन वर्षांच्या परिश्रमातून शांतता निर्माण झाली. मात्र इ.स. १८२५ साली सेवारामने उठाव केला. ८०० जणासह इंग्रजी वर्चस्वातील अंतापूर लुटले व मुरलीहार हा किल्ला बळकावला. ले. आऊटरॅमने त्याला पकडून गुन्हासाठी माफी दिली. जमिनीचे अधिकार परत केले. अवजारे,

बी-बियाणे पुरविली. तरी पुंडच्या, बुंदी व सटवा भिलांनी खानदेशाला त्रस्त केले. आता ले. आऊटरॅम्सोबत कॅ. व्हेन व कॅ. रिंगीही होते. त्यांनी भिलांचर मात केली. भिलांचे पुनर्वसन करण्याची योजना केली. तसे बंदोबस्तासाठी खानदेशाचा तीन भागाचा कारभार, रस्ते, रिंडीचा त्यांच्या हातुनच बंदोबस्त, पूर्वीच्या जमिनी परत देणे, बी-बियाणे, जनावरे, अवजारे पुरविली. भिलांच्या उपद्रवी कारवायावर मात करण्यासाठी ही प्रेमाची वागणूक प्रभावी ठरली होती.

(३) कोळ्यांचे उठाव

या जमातीचे लोक सहाय्यी पर्वतात ठाणे जिल्ह्यात मुख्यतः राहत. हव्यूहव्यू हुजरातच्या कच्छचे रण ते पश्चिम घाट परिसरात ते राहू लागले. पूर्वी हे लोक वतनांचे मालक, किल्यांच्या बंदोबस्ताचे काम करणारे म्हणून त्यांना मराठेशाहीत महत्वप्राप्त होते. ब्रिटिशांनी त्यांचे हे काम व वतने कमी करून त्याचा रोष घेतला. इ.स. १८१४ मध्ये गुजरातच्या कोळ्यांचा उठाव झाला. तो प्रभावी व पहिला उठाव ठरला. मुंबई भागात नेटिव्ह इंफंट्रीने उठाव केला. तो उठाव ब्रिटिशांनी डडपला. रामजी भांगडिया हा कोळी अधिकारी नाराज झाला. नोकरी सोडून त्याने कोळी लोकांचे संघटन केले. कोळ्यांचे ऐक्य केले. जमिनी इंग्रजांनी घेतल्या. किल्ले व्यवस्थापन बदलले. अन्नान्न देशमुळे रामजीने उठाव केला. शस्त्रे जमविली व इ.स. १८१८ मध्ये उठाव केला. लढा दिला. कॅ. अलेक्झांड्रने दोन वर्ष लढा दिला व बंडाळी नष्ट केली. पश्चिम किनाऱ्याकडे शांतता प्रस्थापित झाली.

कोळ्यांनी नऊ वर्षे आतून तयारी करून पुन्हा दुसरा टप्पा गाठला. या उठावात शस्त्रशक्ती वाढविली गेली. तिकडे शांतता पाहून पुणे जिल्ह्यात संरक्षक दलात ब्रिटिशांनी कपात केली होती. इ.स. १८३९ मध्ये एकदम उठाव झाला. दुसरा बाजीराव यास पेशवेपद देऊन पुन्हा राज्य स्थापना झाली आहे. तसेच संपूर्ण राज्य कोळ्यांच्या ताब्यात आहे ह्या घोषणा होताच इंग्रजांच्या तोंडाचे पाणी पळाले. रामोशी उठाव चालू होतेच. कोळ्यांनी घोडनदीच्या सरकारी खजिना लुटण्यासाठी हल्ला केला. रोझ या असिस्टंट कलेक्टरने लगेच पुण्याचे सैन्य बोलावून लढा दिला. कोळी जमातीचे ५४ लोक पकडून शिक्षा केल्या. कार्हीना फाशी झाली. उठाव मोडल्यावर पाच वर्ष शांतता टिकली.

तिसऱ्या टप्पा आला इ.स. १८४४ मध्ये रंगू भांगडिया, बापू भांगडियाच्या उठावामुळे. पुणे, नाशिक, नगर परिसरात एकदमच उठाव झाले. पुरंदरच्या पाटलाने कोळ्यांची माहिती दिली व इ.स. १८४५ मध्ये बापू भांगडियाला पकडण्यात आले. कोळ्यांनी पाटलाला ठार केले. सातारा, पुरंदरकडेही उठाव झाले. सरकारी खजिने लुटले गेले. उमाजी नाईकच्या मुलांनी मदत दिली. नाणेघाट, मालसेज घाटावर ताबा झाला. कोकणचा मार्ग अडविला. एक वर्ष हतबल होऊन इंग्रज काही करू शकले

नाहीत. शेवटी कॅ. जेलने अभ्यासपूर्ण योजना केली. त्यांची स्थाने व दोष हेरले. तुक्या-मानक्या (उमाजीचे पुत्र) व इतर अनेक नेते पकडून इ.स. १८५० पर्यंत या कोळी उठावांचा कायमचा बंदोबस्त केला.

(४) गोंड आदिवासींचा उठाव

अशा उठावांपैकी आठवणीत राहणारा उठाव म्हणजे गोंड आदिवासींचा उठाव होय. इ.स. १८१७-१८ मध्ये राजे आप्यासाहेब भोसले (नागपूर) यांनी गोंडव इतर आदिवासींच्या जमात प्रमुखांना एकत्र आणले. त्यांच्या मदतीने इंग्रजांशी लढा दिला. इंग्रजांनी त्यांच्याशी लढून अनेकांना पकडले. मात्र ते सुटून सातपुडा पर्वताच्या आश्रयाला राहिले. निकराचा लढा देऊन इंग्रजी सैन्याला त्यांनी धूल चारली. मेलघाट, भैसंद, इत्यादी गावावर ताबाही केला. शेवटी ब्रिटिशांनी त्यांचा पारभव केला. याच वेळी रणजितसिंग व इतर संस्थानिकांना जागे करण्याचे प्रयत्न झाले पण अपयश आले. १५ जुलै १८४० मध्ये जोधपूरला गेल्यावर एकाकी अवस्थेत आप्यासाहेबांचा मृत्यू झाला.

(५) मराठवाड्यातील उठाव

इ.स. १८१८ ते १८५२ च्या दरम्यान निजामी राजवटीविरुद्ध मराठवाड्यात अनेक उठाव झाले. बंजारी, हटकर, भिल, देशमुख, देशपांडे, इत्यादीचे असंघित उठाव झाले. बीड जिल्ह्यात धर्मजी प्रतापरावाचे बंड (१८१८), हदगाव तालुक्यातील नौसाजी व हंसाजी नाईकाचे बंड (१८१९), उदगीरच्या शिवलिंग देशमुखाचे बंड (१८२०), औरंगाबाद परिसरातील भिलांचे उठाव (१८१९, १८२१, १८२२, १८२५, १८३५, १८३८, १८४१, १८४३), परभणी जिल्हातील हिंगोलीच्या राजारामचे बंड (१८३०) व नांदापूरच्या कृष्णाजी देशमुखाचे बंड (१८५२), नांदेड जिल्ह्यातील कंधारचा राजा हणमंतरावाचे बंड (१८४७), उस्मानाबाद जिल्ह्यातील लातूरचे देशमुख व शिराढोणचे देशपांडे यांचे बंड (१८३२) इत्यादीच्या अभ्यासावरून स्पष्ट होते की इ.स. १८१८ ते १८५२ पर्यंतच्या बंडाळ्यांनी मराठवाडा व हैद्राबाद संस्थानच्या इतर-भागातील स्वातंत्र्याचा संघर्ष टिकवून ठेवला. या लढ्याला त्यामुळे तेजस्वी स्वरूप प्राप्त झाले.

(६) इतर संस्थानातील उठाव

खानदेशातल्या भिलांचा प्रतिकार मोडून भिलाप्रमाणे कोळ्यांनीही इंग्रज राजवटीविरुद्ध १८२८, १८३९ व १८४४ ते ४४ दरम्यान लढे दिले. नरसिंगराव दत्तात्रेय पेटकर ऊर्फ निंबाजी नरसप्पा याने साताराच्या पदच्युत छत्रपती प्रतापसिंह यांना १८४१ साली त्यांची गादी मिळवून देण्यासाठी अरब व रोहिल्यांच्या मदतीने प्रयत्न केला, पण हा प्रयत्न असफल ठरला. कोल्हापूर संस्थानातही वेळोवेळी बंडे झाली. सावंतवाडीचे अल्पवर्यीन राजेसाहेब अण्णासाहेब आणि त्यांचे पाठीराखे सरदार फोंड सावंत

यांनीही बंड पुकारून काही किले काबीज केले. नाशिकचे राघू भांगे व त्याचे बंधू यांनी नाशिक, नगर भागात इंग्रजांना भरपूर सतावले. सरकारने राघू भांगेला पकडण्याची शिकस्त केली. त्यासाठी रु. पाच हजाराचे बक्षिस घोषित केले. पैशाचा लोभ, आपसातील मतभेद व हेवेदावे यामुळे जसे इतरत्र घडते तसे इथेही घडले. राघू भांगे व बापू भांगे हे त्यांच्या जबलच्या माणसामुळे व नातेवाईकांमुळे पकडले गेले. इंग्रजांच्या जुलमाविरुद्ध भाऊ खेर, चिमणाजी जाधव व नाना दरबारे या पेशव्यांच्या चाकरांनीही पुढाकार घेऊन कोळी जमातीच्या लोकांना उठावास उद्युक्त केले होते.

(आ) १८५७ चा उठाव व महाराष्ट्र

१८५७ च्या उठावाचा विस्तार उत्तर भारताएवढा दक्षिणेत झाला नाही. तरी हैद्राबाद राज्यात त्याचे बरेच दूरगामी परिणाम उमटले. १६ मे १८५७ रोजी नासिरउद्दौलाचा मृत्यु झाला. हैद्राबाद संस्थानाची सत्ता पुनर अफजल उद्दौलाकडे गेली. इंग्रज विरोधी या संस्थानातील पहिला उठाव औरंगाबाद येथे जून १८५७ मध्ये झाला. त्याचे दूरगामी परिणाम हैद्राबाद राज्यावर उमटले. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी समजूत काढून उठाव करणाऱ्या फौजेला शांत करण्याचा प्रयत्न केला. कॅ. एबटने नगर व पुणे येथून सैनिकी मदत मागितली. फौजेत जमादार छेडा खान सैनिकांना प्रेरित करत होता. तो घोडेस्वारांच्या पहिल्या पलटणीत होता. हीच भूमिका दुसऱ्यांना पलटणीत उतरली. युरोपियन अधिकारी बायका-मुले यांची कत्तल होणार ही वदंता पसरली. बायका मुलांना अहमदनगरला पाठविण्यात आले व पायदळाच्या दोन तुकड्याही औरंगाबादेस आल्या. बंडखोरांना निःशस्त्र केले. तशाच दफादारमीर फिदा अलीने कॅ. अंबटवर पिस्तूल झाडले पण नेम चुकला. फिदा अलीला फाशी देण्यात येऊन हैद्राबाद संस्थानातील १८५७ च्या उठावातील तो पहिला बळी ठरला. इतर २१ बंडखोरांना ठार मारण्यात आले. त्यांच्यावर गोळ्या झाडल्या आणि इतर तिघांना तोफेच्या तोंडी देण्यात आले. औरंगाबादचा उठाव मोडण्यात आला. खुद हैद्राबाद येथे सामान्य नागरिक व शिपाई यांनी उठाव केला. नेता तुरेबाजखान मारला गेला. तरी तीन वर्ष अशांतता राहिली. अनेक बंडखोरांना ठार केले. काहीना कैद केले गेले.

उत्तरेप्रमाणे दक्षिणेत उठाव व्हावेत यासाठी तात्या टोपे व नानासाहेब धडपडत होते. दक्षिणेत बंडवाले व रोहिले यांनी उठाव केले. खालसा झालेल्या फौजेतील रोहिले यात उतरले. अजंठा, बसमत, लातूर, मखतल, निर्मल भागात उठाव झाले. ते एकत्रित झाले. इंग्रजांना ते मोडण्यासाठी दोन वर्ष लढावे लागले. भोगाजी नाईक या भिलाने अजंठा भागात बंड केले. वैजापूरचा प्रमुख जमीनदार गोविंद काशीराव देशपांडने त्याला साथ दिली. भोगाजीसह ४०-५० भिल मारले गेले. इंग्रजांनाही बरेच नुकसान सोसावे लागले. तशातच रंगराव पागेने सत्ता उल्थून टाकण्याचा कट रचला. तो कानपूरला नानासाहेबास

भेटला. दक्षिणेत शिपाई, प्यादे, कुलकर्णी, पाटील, देशमुख देशपांडे व इतरांनी उठाव करावा या संदर्भाचा जाहीरनामाही त्याने आणला होता. नानाकडे गेलेला सोनानी पंडित वारल्यामुळे रंगरावकडे नेतृत्व आले. त्याने अनेकांशी संपर्क केला. त्यात कोसलचा रंजा, सफदरउद्दौला, शेख मदार, रघुनाथराव, इत्यादी अनेक मंडळी होती. १८५९ मध्ये कट उघडकीस येऊन रंगरावला अटक झाली. सहकाऱ्यांनाही पकडण्यात आले. रंगराववर खटला चालवून त्यास जन्मठेप व इतरांनाही शिक्षा दिली गेली. अर्थात या देशातील जनतेने शंभर वर्ष लोटल्यावरही इंग्रजांना व त्यांच्या सतेला ग्राहा धरले नव्हते.

एवढे झाले पण शांतता वरवरची होती. इंग्रज अधिकाऱ्यांवर हल्ले चालू होते. रावसाहेब पेशवे दक्षिणेत आले. तात्याच्या अनुयायांनी असंतोष वाढविला. सातारच्या छत्रपती घराण्याचे नाव सांगणाऱ्या अनेक व्यक्तींनी असंतोष वाढविला. स्वतःला सातारचा छत्रपती म्हणविणारा एक गृहस्थ पैठणला राहिला होता. महाराजा प्रतापसिंगचा सेनापती बाळासाहेब याने बीडला १८५८ मध्ये भेट दिली होती. म्हणूनच १८५९ मध्ये सातारा छत्रपतीच्या वतीने बीडला उठाव झाला. १४ व्यक्तींवर खटले भरून त्यांना फाशीची शिक्षा झाली. कोल्हापूर नसुंद भागात उठावाची थोडीफार हुल दिसते.

नागपूरजवळ कामठी व टाकली येथे कंपनीच्या फौजा होत्या. त्यातील काही मुसलमान शिपायांनी १३ जून १८५७ रोजी बंड पुकारले. नागपूर भोसले घराण्यातील राणी बाकाबाईचा पाठिंबा अपेक्षित होता. पण तो मिळाला नाही. शेवटी चार सूत्रधार इनायत तुळाखान, विलायतखान, नवाब कादरखान व दीदारखान यांना फाशीची शिक्षा झाली. भंडारा व चंद्रपूर जिल्ह्यात बापूराव व वेंकटराव या दोन जमीनदारांनी गोळ व रोहिले गोळा करून दोन वर्ष अशांतता टिकविली.

रंगो बापूजी गुसे सातारा गादीचे निष्ठावंत सेवक या उठावात उतरले. चिंजीव सीतारामपंतही सोबत होते. रंगो बापूंनी रामोशी, कोळी, मांग यांना गोळा करून फौज तयार केली. भोरचे सचिव चिमणार्जीनी रघुनाथ यांच्याबरोबर उठाव केला. पण नंतर ते मागे सरले. पंत सचिवांनी सिंदकर या कायथस्थ प्रभू ब्राह्मणाकरवी रंगो बापूना कंपनीस पकडून देऊन विश्वासघात केला. नानासाहेब, तात्या टोपे, झाशीची राणी, इत्यादीच्या प्रेरणेने महाराष्ट्रात असे काही पडसाद उमटलेले दिसतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) प्रख्यात इतिहासकार ..... याने उठावांचे वर्गीकरण केले.
- (२) इ.स. .... मध्ये महाराष्ट्रात पेशवाई संपुष्ट आली.
- (३) ..... व ..... यांनी मराठ्यांच्या पेशवाई सतेस वाचवण्याचा मोठा प्रयत्न केला.

- (४) ..... या जमाती दरोडा घालणे आपला धर्म मानत असत.
- (५) उमाजीने ..... भागात शांतता प्रस्थापित केली.
- (६) द्रविडी भाषेत 'विलू' किंवा 'बिलू' याचा अर्थ..... होय.
- (७) १८१६ मधील पेंढारी उठावास आशिया खंडात तोड नव्हती असे ..... याने म्हटले आहे.
- (८) ..... याने मुंबईतील कोळ्यांना संघटित केले.
- (९) ..... यांनी गेंड आदिवासींना संघटित करून इंग्रजांशी लढा दिला.
- (१०) नाशिकचे ..... यांनी नाशिक, नगर भागात इंग्रजांना भरपूर सतावले.
- (११) उत्तरप्रमाणे दक्षिणेतही उठाव व्हावेत यासाठी ..... यांनी मोठे प्रयत्न केले.

(इ) १८५८ ते १९ व्या शतकाअखेरचे उठाव

या कालखंडात मुख्यतः दखखनचे दंगे म्हणजे शेतकी उठाव (१८५७) व तदनंतरच्या मुद्याचा भाग म्हणून वासुदेव बळवंत फडके, चाफेकर बंधू, वि. दा. सावरकर, कान्हेरे इत्यादीचे प्रयत्न व उठाव याची नोंद घेता येईल. या सोबत इतर अनेक प्रयत्न ही नोंदविता येतील. यातून ब्रिटिशविरोधी व अखंड चालणाऱ्या सशस्त्र उठावाची माहिती मिळते. महाराष्ट्रभर यातून विरोधाची तीव्र लाट उभी झाली. लो. टिळकांसारख्यांची प्रेरणा त्याला अधिक बळकट करीत राहिली.

(१) शेतकी उठाव

वरकरणी शांत वाटणाऱ्या मुंबई इलाख्यात १८५७ च्या उन्हाळ्यात घडलेल्या शेतकी उठावाने पुढील २५ वर्षांपर्यंत परिणाम उमटले व सरकारला आश्चर्यचकित केले. सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात परिणाम करणारी ही घटना ठरली. एलफिन्स्टनच्या कालखंडात महाराष्ट्रात रथतवारी प्रथा लागू झाली. रॅबर्ट कीथ प्रिंगेलचे उपयुक्ततावादी तत्त्वज्ञान, रथतवारी, नोकरशाही, नवे कायदे यातून नव्या युगाचे नवे वारे आले. पूर्वी शेतकी वर्गाचा गावपंचायतीवर प्रभाव असायचा व सावकार कर्ज देऊन प्रकरण वाढले तर पंचायतीसमोर काही करू शकत नसे. इ.स. १८१८ पासून सामाजिक व आर्थिक धूवीकरण सुरु झाले. शेतकी-सावकार, शेतकी-सरकार संबंध बदलले. महसूल ठरवण्यात पाटलाचे महत्त्व संपत्ते. सावकारी कर्ज शेतकी घेतच होता, पण त्याचे वाढीव उत्पन्न सावकार घ्यायचे. कायद्याने सावकारांना मदत लाभली. सावकार ३०% ते ६०% व्याज घेत. जमिनीची गहाणखते लिहून घेत. इंदपूरचा असिस्टंट कलेक्टर वार्टलफ्रिअरचा १८६३चा अहवाल, १८४४ मधील पुण्याच्या असिस्टंट कलेक्टर मायकेल रोझचा अहवाल, अहमदनगर जिल्हातील इ.स. १८३९ मधील ५००० खटल्यांचा संख्या व जमिनीचे हस्तांतर प्रा. रवींद्रकुमारच्या नोंदीनुसार ७५%

शेतकीर्कर्जबाजारी असणे, पुण्याकडील ९०% शेतकीर्कर्जात बुडणे, घेडरचा गव्हर्नरच्या कार्यकारी मंडळ सदस्य म्हणून अभ्यास अहवाल, विल्यम वेडरबनद्वारा शासनाला दोषी मानणे, १८५९ च्या कायद्याने सावकारांना ३ वर्ष खटल्यासाठी मुदतवाढ, या सर्व बाबी अत्यंत बोलक्या ठरतात. इंदापूर, हवेली, पुंदर तालुका व इतर गावांचा विद्वानांनी केलेला अभ्यास यावरून या उठावाचे स्वरूप व गांभीर्य कळले.

(२) कारण

या उठावाची अनेक कारणे विशेष अभ्यासक व विद्वान प्रा. रवींद्रकुमार, प्रा. इयान कॅटनेच, प्रा. डॉ. धनागरे, इत्यादीनी पुढीलप्रमाणे दिली आहेत.

- (१) शेतकऱ्यांची जन्मजात गरिबी, हलक्या प्रतीच्या जमिनी, प्रतिकूल हवामान व अनियमित उत्पन्न घटते उत्पादन
- (२) शेतकऱ्यांची अज्ञान व दूरदर्शीपणाचा अभाव
- (३) पूर्वापार कर्ज, पिढीजात कर्ज फेडण्याची असमर्थता
- (४) शेतकऱ्यांची सणवारप्रसंगी जादा खर्च करण्याची वृत्ती
- (५) सुधारित जमाबंदीमुळे शेती सुधारण्यासाठी काढलेले वाढीव कर्ज
- (६) १८५९चा मुदतीचा कायदा
- (७) पाऊसपाणी लक्षात न घेता तीस वर्षांची जमाबंदी पद्धत
- (८) पावसाचे घटते प्रमाण व अवेळी आगमन
- (९) निर्वाहापुरते उत्पन्न
- (१०) नव्याकायद्याने कर्ज वसुलीसाठी सावकारांकडून मिळालेले प्रोत्साहन
- (११) अमेरिकन यादवी युद्धामुळे तात्पुरती आलेली सुवत्ता व पुन्हा शेतमाल किमतीची घसरण तसेच यामुळे शेतमालाचा उठाव न होणे.
- (१२) जमाबंदीचे ५० ते ६० टक्के वाढीव दर अशा विविध कारणांमुळे सामान्य शेतकी बिथरले व त्यांनी बंडाचे निशाण घेतले. भिमथडी तालुक्यात सारा वाढला. तो भरण्यासाठी ४३४१ शेतकऱ्यांना जमिनी विकाव्या लागल्या.

पुण्यातील सार्वजनिक सभेने नव्या जमाबंदीविषयी टीका केली. पुणे, सोलापूर, सातारा व अहमदनगर या जिल्ह्यात अराजकता वाढली. यास सार्वजनिक सभा जबाबदार आहे असे प्रा. जेम्स मॅसिलॉसचे मत होते. हे मत चूक होते. त्याला शासकीय धोरण जबाबदार होते. 'डेक्न रॅयटस कमिशन' नेमून चौकशी कार्य सुरु झाले. या समितीचे सभासद पूर्णतः नव्या जमाबंदीच्या धोरणाला, या उठावाचा दोष देतात.

या उठावाचा प्रसार पुणे जिल्ह्यातील शिऊर तालुक्याच्या कर्धे गावापासून सुरु झाले. मारवाडी सावकारांवर हळ्ये झाले.

खरा उठाव १२ मे १८७५ पासून सुरु झाला. मारवाडी, गुजर, सावकारावर सुपे भागात हळ्ये झाले. पुणे, अहमदनगर, सोलापूर, रत्नागिरी व अहमदाबाद जिल्ह्यात हा उठाव पसरला. सावकारांना लुटणे, गहाणखते जाळणे, लुटमारी करणे, दरोडे, इत्यादी घटनांनी सर्वत्र कहर केला. शेकडो लोक सरकारने पकडले. गुन्हा सिद्ध झाला त्यांना शिक्षा व निर्दोषांना सोडले गेले. ‘डेक्न रॉयटस कमिशन’ने म्हटले आहे - “मध्यमवर्गीय शेतकऱ्यांनी जरी पाठिंबा दिला असला तरी सुरुवात मात्र श्रीमंत शेतकऱ्यांनी केली. नवा कायदा, ब्रिटिश राजवट यांमुळे समाजातील प्रतिष्ठित वर्गाला आळ्हान प्राप्त झाले होते. तेव्हा आपले महत्त्व टिक्किण्यासाठी श्रीमंत वर्गांनी मध्यमवर्गीय शेतकऱ्यांना पाठिंबा देऊ न वाचावा उठाव घडवून आणला. या उठावात सामान्य व्यक्तीला कोणताही त्रास झाला नाही.

या उठावाच्या परिणामी ‘द डेक्न अँग्रिकल्चरल रिलीफ अँक्ट’ (१९७९) मान्य झाला. त्यात पुढील महत्त्वाच्या योजना होत्या त्यामुळे कर्जबाजारी शेतकऱ्याची स्थिती सुधारण्यासाठी धडपड करण्यात आली. शेतकऱ्याचे कर्ज एकदाच वसूल करू नये. यथाशक्य प्रकरणे रजिस्टरमध्ये नोंदवावीत, कर्ज तारण खेड्यात नोंदवावे व रजिस्टर ठेवावे. प्रकरणे शक्यतो मुन्सफकडे स्थानिक स्तरावर सोडवावे. निकाल मान्य नसेल तर दिवाणी कोर्टमार्फत निकाल व्हावा. कोर्टने गरज असेल तर हमे करून वसुली मान्य करावी, व्याजदर कंमी करावा. सावकाराला शेतकऱ्याची जमीन अत्यंत निकड वाटल्याशिवाय खरेदी करण्यास कोर्टने मज्जाव करावा. शेतकऱ्यांना ‘तकावी’ची सोय असावी व नवीन उपाय म्हणून ‘शेतकरी बँका’ सुरु कराव्यात. अशा प्रकारे तळागाळातील शेतकरी वर्गाला शांत करण्याचा प्रयत्न झाला.

(३) वासुदेव बळवंत फडकेंचा उठाव

महाराष्ट्रात संघटित स्वरूपात ब्रिटिश सत्तेला आळ्हान देणारे वासुदेव बळवंत फडके भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील सशस्त्र लळ्याचे आद्य प्रवर्तक ठरतात. त्यांचा जन्म कुलाबा जिल्ह्याच्या शिरळोण गावी इ.स. १८४५ साली झाला. त्यांच्या घराण्याकडे कर्नाळा किल्ल्यांची किल्लेदारी होती. वडील सुभेदार म्हणवत पण आर्थिक स्थिती सामान्य होती. शिक्षण जास्त घेता आले नाही. थोडे इंग्रजी शिकले. वासुदेवांनी इ.स. १८६३ मध्ये पुण्याच्या ‘मिलिटरी अकाउंट्स’ कार्यालयात नोकरी केली खरी पण त्यांना मनापासून इंग्रजाबदल तिटकारा होता. ते खूप भावनाशील होते. त्यांनी नोकरी सोडली ती इंग्रजी अन्यायी व अमानवीय वागणुकीमुळे. कारण त्यांची आई खूप आजारी पडली. अंतिम दर्शनाला त्यांना सुटी मिळाली नाही. हे दुःख उरात घेऊन त्यांनी नोकरी त्यागली.

देशप्रेमाची व स्वदेशाबद्दलची तीव्र भावना त्यांना स्वस्थ बस देईना. पुण्याच्या तरुणांत त्यांनी देशप्रेम जागृत केले. त्याच्या मनात शस्त्रप्रेम व सामर्थ्याचा वापर करून स्वातंत्र्य मिळवावे लागेल यावर विश्वास होता. न्या. रानडे, सार्वजनिक काका

सारख्या व्यक्तींचा सार्वजनिक सभेतील उपस्थितीमुळे त्यांच्यावर परिणाम झाला. देशप्रेम, स्वदेशाची आवड वाढली. इ.स. १८७३ पासूनच ही भूमिका त्यांनी शपथपूर्वक स्वीकारून ‘ऐक्यवर्धिनी संस्था’ स्थापन केली.

फडक्यांनी इंदापूरक व वामनगाव भावे यांच्यासोबत ‘पूना नेटिव्ह इन्स्टिट्यूशन’ सुरु केली. रविवारी सार्वजनिक भाषण करून इंग्रजावर टीका करीत. ते म्हणत - “स्वराज्य स्थापित झाल्याशिवाय रयतेची दुःख नाहीशी होणार नाहीत. इंग्रज केवळ स्वतःचे सुख पाहतात. येथील जनतेसंबंधी त्यांच्या मनात तीळमात्र प्रेम नाही.” हळ्वळू ते खेडेगावीही प्रचारास जाऊ लागले. बडोद्याच्या गायकवाड महाराजांना सरकारने पदच्युत केले, यामुळे फडकेंची व सार्वजनिक सभेने एक लाख रुपये गोळा करून दिले. त्यांच्या मनावर या घटनेने ब्रिटिश विरोधी ठसा दृढ झाला. लॉर्ड लिटनचा काळ आला. या व्हाइम रॉयच्या काळात डपशाही कायदे, दिल्ली दरबार व राणीला हिंदुस्थानची साप्राज्ञी घोषित करण्यात आले. वासुदेव व्यथित झाले. गुप्तपणे तलवार, दांडपट्टा, भाला, बारची बंदूक, इत्यादी हत्यारे चालविणे त्यांनी लहुजी मांग व राणीला महार यांच्याकडून शिकून घेतले. गुप्त संघटना करून सशस्त्र लळ्यानेच इंग्रजांना हाकलता येईल हे विचार मानणारे मित्र गो. मो. साठे, वि. षि. ग्रेव गो. ह. कर्वे हे होते.

त्यांनी दौलत नाईकांशी ओळख करून साथ मिळविली. श्री दत्तात्रेय महात्म्य हा सात हजार ओव्यांचा ग्रंथ हस्तलिखित बनविला. गुरुचरित्राची प्रतही केली. ईश्वर आराधनेने २० फेब्रुवारी १८७९ रोजी कार्यारंभ करून धामारीला पहिला दरोडा घातला. मारहाण न करणे, स्त्रियांना स्पर्श न करणे, दागिने न घेणे, फक्त रोकड रक्कम घेणे असे स्पष्ट आदेश असावयाचे. साधुवेषातील हे ‘महाराज’ प्रभावी झाले. लोणी कंद (२५ ते २७ फेब्रुवारी) ला साथ मिळवून रामदरच्या जंगलात गेले. हळ्वळू वाल्हागाव लुटले. रक्कम-कपडा मिळाला. मार्च १८७९ मध्ये हर्णे लुटले. आता कोळीही सोबत होते. मगदी, सोनपूरही लुटले. वरसगावला धनगर जुडले. मनुष्यबळ १५० झाले. मेजर डॅनियल त्यांच्या मागावर असून शोध घेत होता. रु. ४०००/- चे बक्षीस घोषित केले. डॅनियलच्या मदतीला कर्नल क्रिस्पिन, मेजर फुलटन व कॅ. ब्रेन जोडण्यात आले. फडक्यांनी कोकण गाठले.

फडक्यांनी जाहीरनामा काढला. त्यानुसार “‘डाक, तार, आगगाड्या बंद करा. तुरंगे मोकळी करा. लहान बंडातून चमत्कार होईल. इंग्रजांना हाकलून लावून प्रजासत्ताक राज्यस्थापन करण्याचा आपला हेतू तडीस जाईल.’”

रामोशी स्वार्थाकडे वळले. फडके गाणगापूरकडे गेल्यावर १३ मे १८७९ मध्ये विश्रामबागेला आग लावली गेली. बदनामी फडक्यांची झाली पण कृत्य केशव रानडेचे होते. हे नंतर स्पष्ट झाले. १८७६ च्या दुष्काळामुळे लोक अन्नान्दरशेला लागले होते. वासुदेवांना अनेक साथीदार लाभत गेले. प्रारंभी

श्रीमंताविरुद्ध त्यांनी मोहीम केली. ती आता इंग्रज व युरोपियनाविरुद्ध घोषित केली. १८५७ सारखे दुसरे बंड उभे करण्याची त्यांनी घोषणा केली. फडकयांच्या दुसऱ्या जाहीरनाम्यात गव्हर्नरला ठार करणाऱ्यास दहा हजाराचे बक्षीस, इतर अधिकारी ठार करणाऱ्यास पाच हजाराचे बक्षीस ठेवले. सरकार त्यांना 'लुटारू', 'दोरेडेखोर' किंवा 'माथेफिरू' व 'अत्याचारी' म्हणून संबोधू लागले. त्यांनी आत्मचरित्र लिहून आपल्या देशबांधवाना स्वतःचा खरा परिचय करून दिला. ते गाणगापूरला आहेत म्हणून कळताच पाठलागं झाला. ते निसटले. देवर नावडगीच्या बुद्ध विहारात ते तापाने आजारी असताना २० जुलै १८७९ मध्ये डॅनियलद्वारा पकडले गेले. त्यांच्यावर खटला चालविला गेला. काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली. महादेव चिमणाजी आपटेनी बचावाचा प्रयत्न केला पण तो निष्फल ठरला. एडनला जन्मठेप झाली. तेथून निसतण्याचा असफल प्रयत्नही त्यांनी केला होता. शेवटी हा नरसिंह १७ फेब्रुवारी १८८३ रोजी इहलोक सोडून गेला. अपमानास्पद गुलामगिरीपेक्षा आनंदाने मृत्यूस कवळाटणारा हा पुरुष बंकिमचंद्र चटजींच्या 'आनंदमठ' कांदबरीची प्रेरणा ठरला असे मत इतिहासकार य. दि. फडकेनी व्यक्त केले. त्यांचे बलिदान व्यर्थ झाले नाही. त्यांच्या कार्याच्या प्रेरणेतूनच पुढे शेकडो-हजारोंनी हा सशस्त्र लढा दिला.

(४) चाफेकर बंधू व रँडचा खून

दामोदर, वासुदेव व बालकृष्ण पंत हे तिथे चाफेकर बंधू होते. इंग्रजांचे जुलामी वागणे भारतीय व विशेषतः महाराष्ट्रातील तरुणांना विरोधात तयार करणारे ठरले. इंग्रजांना वठणीवर आणण्याचे सामर्थ्य फक्त गोळ्यांमध्ये आहे असा या तरुणांचा विश्वास होता. असाच विश्वास असलेला दामोदर चाफेकर हा तरुण संधीची वाट पाहत होता. इंग्लंडच्या राणीचा हीरक महोत्सव घोषित झालेला दिवस १७ फेब्रुवारी १८९७ हा होता. या वेळेपर्यंत पुण्यात कमिशनर रँडे प्लेग या आजाराच्या निमित्ताने प्रजेला मदत देण्याएवजी अनेक अत्याचार केले होते. या निमित्ताने दशहत वाढविण्याचा प्रयत्नही झाला होता. समारंभातून परतताना रँड हा कूर अधिकारी घोडागाडीतून निघाला. त्याच्या दिशेने दामोदर चाफेकरांनी गोळी सोडली. प्लेग निमित्ताने ज्याच्या धोरणामुळे अधिकारी, शिपाई यांनी गरोदर, स्त्रियांना खेचले, म्हाताऱ्यांना खेचले, देवघरापर्यंत व आत बूटासह प्रवेश केला, स्त्रीच्या अब्रूला हात घातला याची आठवण ठेवून दामोदर चाफेकराने बदला घेतला होता.

महाराष्ट्रभर कीतरीने करून राष्ट्रवादाचा प्रसार करण्यात त्यांचे वेगळेपण दिसते. ते म्हणत - "केवळ शिवाजीचे नाव घेऊन चालणार नाही, तर आपण त्यांचे कृती करून अनुकरण केले पाहिजे. आता वेळ आली आहे. आता हत्यारे घेऊन इंग्रजावर घसरले पाहिजे. साम्राज्यवादी इंग्रजांच्या रक्ताने प्रथम पृथ्वी माखून काढा. नंतरच मृत्यूला सामोरे जा. या देशाचे नाव

हिंदुस्थान आहे, तो हिंदूचा आहे व. त्यावर हिंदूचेच राज्य आले पाहिजे." अशा या राष्ट्रप्रेमी पुरुषाला फासावर चढविले. दि. ८, ९, १० मे रोजी क्रमशः वासुदेवराव, महादेवराव रानडे व बालकृष्ण चाफेकरांना फासावर चढविले गेले.

(५) स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर : एक प्रेरणा (१८८३-१९६६)

चाफेकराचे कृत्य विनायक दामोदर सावरकर यांना प्रेरणा देणारे ठरले. "मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी सशस्त्रक्रांती करून अखेरच्या क्षणापर्यंत मी शत्रूशी लढत राहीन" अशी प्रतिज्ञा आपल्या कुलदेवतेसमोर सावरकराच्या संवेदनक्षम मनाने केली. लोकमान्य टिळकांच्या जहाल विचारांचाही प्रभाव त्यांच्या क्रांतिकारी पिंडाने ग्रहण केला होता. त्यांचा इंग्लंडमधील क्रांतिकारी संघटना 'इंडिया हाऊस' शी संबंध होता. त्यांनी त्यामार्फत तेथे जागृतीचे कार्य व सशस्त्र संघर्ष केला. इ. स. १९०० मध्ये क्रांतिकारकांची 'मित्रमेला' संघटना उभी केली. इ. स. १९०४ मध्ये ही संस्थाच 'अभिनव भारत' बनली. यामार्फत तरुणांना राष्ट्रप्रेमाचे धडे दिले. गुप्त पत्रके काढून सभा व प्रचार करून प्रेरणा दिली. बंगालच्या फाळणीमुळे इ. स. १९०५ मध्ये देशभर वातावरण तापले. सावकरांनी टिळकांच्या छायेत परदेशी मालाच्या अनेक ठिकाणी होळ्या केल्या. स्वदेशाचा पुरस्कार व प्रचारही केला. शिवाजी स्कॉलरशीप जी श्यामजी कृष्ण वर्मा देत ती मिळवून सावरकर कायद्याच्या अभ्यासासाठी इंग्लंडला गेले. "इंग्लंडमधील हिंदी तरुणांच्या मनात क्रांतीचे बीजारोपण करूनच मी हिंदुस्थानात पतेने" असे मित्रांना सांगून ते इंग्लंडला गेले. तेथे त्यांनी हिंदी तरुणांना खरोखरच ही प्रेरणा दिली. अनेक तरुण सावरकरांकडे आकृष्ट झाले. त्यापैकी पंजाबी तरुण लाला हरदयाल हे एक होते. सावकरांनी माझिनी या इटालियन देशभक्ताचे जीवन सांगणारा ग्रंथ प्रकाशित केला. त्यांचे बंधू गणेश सावरकर यांना नाशिकचा कलेक्टर जँक्सनने स्वातंत्र्य प्रेमावरीत कविता प्रसिद्ध केल्यामुळे जन्मठेपेची शिक्षा ठोठावली. कर्झन वाइली हा इंग्रज अधिकारी या शिक्षा देण्यामागे होता. इंडिया हाऊसवरही त्याची नजर होती. तरुण क्रांतिकारक मदनलाल दिंग्रा सावरकरांच्या तालमीत होता. इ. स. १९०२ च्या जुलैमध्ये त्याने भर सभेत कर्झन वाइलीला गोळी घालून ठार केले. तसेच अनंत कान्हेरेने नाशिकच्या जँक्सनला डिसेंबर १९०९ मध्ये ठार केले. अभिनव भारतच्या तीन ज़णांनाही फाशी झाली. तिकडे पौरीसहून सावरकर परत इंग्लंडला येताच त्यांना जँक्सनच्या खुनासाठी जबाबदार ठरवून कैद केले. यानंतरच त्यांनी बोटीवरून उडी मारण्याचा केलेला प्रयत्न फसला. नाशिकच्या सेशन जजने खटला चालवून त्यांना २२ मार्च १९११ रोजी पनास वर्षाची शिक्षा दिली. जेव्हा जेलरला हे कळले तर तो म्हणाला - "Oh God, fifty years! " सावरकर उत्तरले - "Why worry! fifty years. Is the British rule going to survive these fifty years?" त्यांना अंदमानला पाठवण्यात आले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) मुंबई इलाख्यात १८७५ मध्ये झालेल्या शेतकी उठावाचे दीर्घकालीन परिणाम घडून आले. ( )
- (२) एलफिस्टनच्या कालखंडात महाराष्ट्रात रयतदारीची पद्धती सुरु झाली. ( )
- (३) द डेक्न ॲग्रिकल्चरल रिलीफ ॲक्टमुळे शेतकन्याच्या स्थितीत काहीही सुधारणा झाली नाही. ( )
- (४) भारतीय स्वातंत्र्य चलवलीत सशस्त्र लढ्याचे वासुदेव बलवंत फडके हे आद्य प्रवर्तक ठरतात. ( )
- (५) स्वराज्य स्थापन झाल्याशिवाय रयतेची दुःखे कमी होणार नाहीत असे फडके यांचे मत होते. ( )
- (६) चाफेकर बंधूनी महाराष्ट्रभर कीर्तने करून राष्ट्रवादाचा प्रसार केला. ( )
- (७) लोकमान्य टिळकांच्या जहाल विचारांचा स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकरांवर प्रभाव पडला होता. ( )

१.२.४ विविध संघटनात्मक प्रयत्न

महाराष्ट्रात या कालखंडात सशस्त्र लढ्याचे वातावरण सर्वत्र विस्तारू लागले. विविध संघटनांचे प्रकट रूप चालू ठेवणे शासकीय डडपणामुळे शक्य नव्हते. म्हणून अनेक गुप्त संघटना व मंडळांचे कार्य सुरु झाले. इ.स. १८९९ मध्ये नाशिकला ‘राष्ट्रभक्त समूह’ ही गुप्त मंडळी काम करू लागली. इ.स. १९०० मध्ये तिचे प्रकट रूप दिसू लागले. विनायकराव सावरकर, राजा बापू म्हसकर व पांगे त्यात प्रमुख होते. चाफेकरांचा ‘चाफेकर कलब’, कोल्हापूरचा ‘शिवाजी कलब’, वर्धा व नागपूर येथील ‘आर्यबांधव समाज’ या संघटनाचे स्वरूप गुप्त संघटनांचे होते. अशा संघटनांनी चाफेकरांच्या बलिदानापासून स्फूर्ती घेतली होती. दामोदर बलवंत भिडे उर्फ भटजी चाफेकरांचे सहकारी राहिले होते. ते मल्लविद्या शिकवत व सोबत संघटनाना प्रेरणा देत. इ.स. १८९१ साली ‘बाल सभा’ जन्मली, जिचे १८९३ मध्ये ‘गोरक्षण बालसभेत’ रूपांतर करण्यात आले. ती पुढे १८९५ मध्ये ‘गोरक्षण मित्र समाज’ या नावाने ओळखू जाऊ लागली. संघटनेत ह.अ. कुलकर्णी, मुर्की भावीकर, गणपत विरमाडकर, भाऊसाहेब घाटगे, अ.अ. लेले, अंतोबा कुलकर्णी यासारखे महत्वाचे आधारस्तंभ होते. इ.स. १८९३ मध्ये चिंतामण कुलकर्णी व रघुनाथ वि. खानविलकर यांनी शिवाजी कलब व गोरक्षण मित्र समाज चालविला.

एक संघटना पश्चिम महाराष्ट्रात होती ती सशस्त्र लढ्याने स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी इ.स. १८९६ मध्ये स्थापन झाली. उदेपूर संस्थानचे ठाकुर साहेब प्रमुख असून मुंबईचे पाच जण त्यांना मदत कीरी होते. योगीराज श्री अरविंदच्या साक्षीवरून महाराष्ट्रातील प्रमुख पुढारी यात सदस्य होते. य.दि. फडके यांनी

श्यामाजी कृष्ण वर्मा व टिळकांचे या संघटनेशी संबंध असावेत असे मत व्यक्त केले आहे.

इ.स. १८९८-९९ मध्ये बीड जिल्ह्यात सदाशिव निलकंठ जोशी यांनी (रावसाहेब उर्फ बाबासाहेब) उठाव केला जो महत्वाचा होय. त्यांनी उस्मानाबाद व औरंगाबाद या जिल्ह्यांतही प्रत्यक्ष फिरून उठावाला प्रेरणा दिली. जोशींचा कोल्हापूरच्या शिवाजी कलबशी संबंध असावा. त्यांनी काठेवाडपर्यंत प्रयत्न केले. त्यांच्या साथीदारांना लढ्यात वीरमरण लाभले. जोशी निसटले व वन्हाडात जाऊन राहिले.

(१) सशस्त्र प्रतिकाराचे प्रयत्न

१८९९ ते १९०१ दरम्यान स्थापित गुप्त मंडळांनी महाविद्यालयीन विद्यार्थी व तरुणांना आव्हान दिले. महाराष्ट्रात गुप्त मंडळांच्या स्थापना झाल्या. अभिनव भारत ही त्यात खूप गाजली. तिच्या शाखा त्र्यंबकेश्वर, सातारा, मूर्तिजापूर, पोलादपूर, हर्णे बंदर, उंबरगाव, भिवंडी, ठाणे, वसई, पेण, डहाणू, भाईंदर, कोलूर, भगूर, अहमदनगर, बडोदा, इंदूर, कलकत्ता, नागपूर, भिंगार, सोलापूर, बेळगाव, कोल्हापूर, दोंडाई, पुणे, खेड, चिंचवड, धुळे, इगतपुरी, रत्नागिरी, मुंबई, जळगाव, पनवेल, कराड, येवला, औरंगाबाद आणि एंडोल, इत्यादी गावी असल्याची नोंद य.दि. फडकेनी दिली आहे. जुलै १९०६ ते १३ मार्च १९१० पर्यंत सावरकरासोबत लंडनमध्ये चार वर्षासाठी ही संघटना प्रेरणा देऊन कृती करताना दिसते. विनायकराव सावरकरांचे ज्येष्ठ बंधू गणेशपंत (ऊर्फ बाबा) नाशिकहून संघटनसूत्रे चालवून विविध शाखांत समन्वय ठेवत.

रशियातील अराज्यवादी गुप्त संघटनाच्या धर्तीवर त्याच प्रेरणेचे या गुप्त संघटना संघटित केल्या होत्या. तेथील गुप्त संघटनांची मूळ तत्त्वे, रचना, कार्यपद्धती याआधारे सोळा पानी पुस्तिका इ.स. १९०८ मध्ये हिंदुस्थानात वितरीत होत राहिली. याचा पुरावा ५ जुलै १९६० रोजी औंध बांब प्रकरणातील आरोपी महादेव रामचंद्र हिंगे यांच्या घरी मिळाली. ती हस्तलिखिते वासुदेव विश्वनाथ आठल्ये याने केलेली होती. संघटनेचे नियम, गुप्तता, खबरदारीची गरज, सांकेतिक भाषा, राष्ट्रासाठी गुप्त संघटनाची समिती असावी व प्रदेश, जिल्हा, शहर, ग्रामवार शाखा ठेवाव्या, इत्यादीची इत्थंभूत माहिती त्यात होती. वाहतूक, प्रचारार्थ छपाई, शत्रूच्या गोटातील बातम्या काढणे, परदेशाशी संपर्क, लष्करी हालचालींची आखणी करणे व आपले मुख्य स्थळ शत्रूला न कळू देणे, इत्यादी माहिती त्यात होती. पुणे येथील गुप्त मंडळी व अभिनव भारत, नाशिकची बैठक भिडे गुरुजींनी घेतली. त्यात महाराष्ट्राच्या विविध भागातून प्रतिनिधी हजर झाले. वीर बामन जोशी, शार्मिराव प्र. देशपांडे, भाऊसाहेब दुराणी, वि. के. पाठेकर, धुळ्याचे आपासाहेब रणदिवे, विनायकराव सावरकर व वि.म. भट हजर होते. समान कार्यक्रम व एकसूत्रीपणाची गरज मांडली गेली. अभिनव भारतला टिळक भक्तांच्या मंडळांनी सहकार्य केले. मात्र त्या गुप्त मंडळी ह्या वेगवेगळ्या होत्या.

(२) टिळक भक्तांची गुप्त मंडळे

वर्धा, नागपूर, यवतमाळ, अमरावती, हैद्राबाद, कोल्हापूर, बेलापूर व बेळगाव यांसारख्या ठिकाणी टिळकवाडी गुप्त मंडळे होत्या. आर्य बांधव समाज ही वर्धा नागपूरकडील गुप्त प्रहारी संस्था होती. श्रीधर वि. परांजपे, न. वि. परांजपे, जयकृष्ण ऊर्फ बुवा उपाध्ये ही मंडळी होती. रामलाल बाजपेयी, भवानी शंकर नियोगी, नकेसरी मो. वा. अभ्यंकर व त्याचे ज्येष्ठ बंधू रामभाऊ, जयराव वैद्य या संस्थेशी संबंधित होते. यवतमाळच्या गुप्त संघटनेला डॉ. सिद्धनाथ काणे, जनार्दन पुरुषोत्तम उर्फ आबासाहेब खान झोडे, गोपाळराव वाजणे, गोपाळराव टोंगे, गणपतराव माळवी, अप्पासाहेब पटवर्धन, न. वि. भावे, अप्पासाहेब काणे, इत्यादीचा आधार होता. अमरावतीच्या गुप्त संघटनेत दादासाहेब खापडे प्रमुख आधारस्तंभ होते. वामनराव जोशी, शा. प्र. देशपांडे, भाऊसाहेब दुराणी, वि. के. लेले इत्यादी तरुण सशस्त्र लढा देण्यात सिद्ध हस्त होते.

हैद्राबाद हे संस्थानच्या राजधानीचे केंद्र होते. तेथे नरहर पंत घारपुरे (विवेकवर्धिनी शाळेचे संस्थापक) व गोविंदराव बामणीकर, दत्तो आपाजी तुळजापूरकर, पं. श्रीपाद सातवळेकर गुप्त संघटनेचे कार्य प्रभावी करत होते. हैद्राबाद येथे वैद्यकीय शिक्षण घेणारे विद्यार्थी महाराष्ट्रीयन असून या विचारसरणीला मान्य करणारे होते ते ही सहकार्य करीत. अशापैकी म. गो. काटदरे, कृ. रा. काटदरे, शं. वा. हर्डीकर, रा. खं. ग्रें, रा. ब. प्रसाद हे मूळचे कोल्हापूरचे असलेले तरुण शिवाजी क्लबशी व बेलापूरस्वामी क्लबशी संबंधित होते. दामू जोशी कोल्हापूरहून त्यांच्या मार्गदर्शनासाठी हैद्राबादला येत. गोव्यात डॉ. पु. वि. शिरगावकर, 'हितचिंतक' या पत्राचे संपादक मं. मु. देशपांडे तसेच रा. पं. उर्फ दादा वैद्य, लाडोबा पिरी, गणू व विठ्ठल हे कामत बंधू व पां. वि. प्रभू कोलवाळकर या टिळक भक्तांचे कार्य गुप्त हेरांच्या नोंदीत होते. पड्याआड राहून मदत देणारे गोव्यातील गृहस्थ विष्णू ढेपे या सर्वांना अर्थ पुरुवठा करीत.

बेळगावच्या गुप्त मंडळाची स्थापना इ.स. १९०४ मध्ये गं. बा. देशपांडेनी केली. ते गोव्याच्या मंडळाशी संपर्क ठेवून कार्य करीत. खापडे वास्कूकाका जोशी, शिवराम महादेव परांजपे, कृ. प्र. खाडिलकर, गंगाधरराव देशपांडे, वीर मानवराव जोशी, अच्युत बळवंत कोल्हाटकर प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष क्रांतिकारकांना सहकार्य व मार्गदर्शन करीत. व्हेलेंटाइन चिरोलसारख्या इंग्रज लेखकाने गुप्त मंडळात फक्त ब्राह्मणच होते असा आरोप केला तो खोटा आहे. या मंडळातील सर्व क्रांतिकारक उच्च इंग्रजी शिक्षण घेतलेले नव्हते पण ते कृतिवीर होते. ते सशस्त्र उठावामागची तात्त्विक भूमिकाही मांडू शकले नाहीत. १९५४ शतकासोबत हे चित्र पालटले. आता उच्च शिक्षित, स्वतंत्र तात्त्विक भूमिका मांडणारे, तैलबुद्धीचे भारतीय सशस्त्र लढ्याला नेतृत्व देताना दिसतात. श्यामजी कृष्ण वर्मा, श्री अरविन्द घोष, वै. केशवराव देशपांडे, वि. दा. सावरकर, लाल हरदयाल,

भाई परमानंद, वीरेंद्र चड्डोपाध्याय, क्रषी अय्यरसारखे नेते सशस्त्र चलवळीला मार्गदर्शन करू लागले. श्री अरविंदाच्या 'बन्द मातरम्' पत्र व 'भवानी मंदिर' किंवा 'युक्ती को न पथे' पुस्तिकेतील तत्त्वज्ञान खूपच परिणामकारक होते. सावरकरांचे 'मंजिनीचे चरित्र' व 'अठाराशे सत्तावनचे स्वातंत्र्य समर' सारख्या ऐतिहासिक महत्वाच्या ग्रंथांनी सशस्त्र लढा देणाऱ्यांना आत्मबळ दिले. फडके चाफेकरांनी हाती शस्त्रे उचलली आता त्याएवजी प्रभावी अस्त्र बॉम्बने क्रांतिकारांना सामर्थ्य दिले.

सशस्त्र लढा देणाऱ्यासमोर अनेक अडचणी होत्या. १८५७ नंतर भारतीय प्रजेला परवानाधारक असल्यासच शस्त्र ठेवता येत असे. मग ते चोरीने मिळवावे किंवा मोठी रक्कम देऊन विकत घेणे पर्याय असत. रकमेसाठी दरोडे घालणे हा मार्ग होता. ही शस्त्रे नसता तयार करणे शिकावे व बॉम्बाही तयार करणे गरजेचे होते. किंवा इंग्रजाच्या शत्रू देशाकडून ते खेरेदी घ्यावे लागत म्हणूनच स्वतः त्यांची निर्मिती करण्याकडे हे सशस्त्र क्रांतिकारक वळले.

(३) शस्त्र व बॉम्बनिर्मिती

जपानमध्ये शस्त्रनिर्मिती व बॉम्बनिर्मिती शिकण्यासाठी वास्कूकाका जोशी, त्यांचे पुत्रे महादेवराव, कोल्हापूर 'शिवाजी क्लब सदस्य' के. डॉ. कुलकर्णी, तसेच गो. ना. पोतदार (अकलकोट संस्थान), कोल्हापूरचे कृष्णाजी दामोदर लिमये, के. डॉ. भागवत यांनी बॉम्बनिर्मितीचे शिक्षण घेतले व यापैकी काहीना भारतात आल्यावर दिले गेले. 'विहारी' पत्राचे संपादक रामभाऊ मंडलिक व पा. स. खानखोजे जपानला वास्तव्य करून परतले होते. काकासाहेब खाडिलकर १९०२ ते ०४ काळात नेपाळमध्ये राहिले. टिळकांचे आशीर्वाद होते. अप्पा कुलकर्णी मुर्की भावीकर (शिवाजी क्लब नेते)च्या मदतीने बंदुका बनविण्याचा खाटाटोप केला.

दामू जोशी व वडेनी कर्झनचा अजमेर येथे खून करण्याचा डाव रचला होता. तो सफल झाला नाही. श्री अरविंद टिळक सेनापती बापट, तारकानाथ दास, भिकाजी कामा यांच्याशी सयाजीराव गायकवाडांचे संबंध होते. श्री अरविंद व टिळक सोडता इतरांशी ते परदेशात भेटत. त्यांनी प्रत्यक्ष मदत दिली नाही तरी बडोदा संस्थानात क्रांतिकारक आश्रय घेत. त्यांना तेथील दरबारचे अधिकारी खासेराव जाधव व केशवराव देशपांडे मदत करीत.

(४) प्रहारी गुप्त संघटनेचे रूप

'अभिनव भारत वाचनालय' मामा फडके (रत्नागीरीचे) चालवीत. गंगानाथ विद्यालयाशी भाऊ शास्त्री दातारांचे संबंध होते. १९१०-११ मध्ये दत्तात्रेय बालकृष्ण ऊर्फ काका कालेलकर तेथे शिक्षकी करीत. ते विठ्ठलराव जोशी, मामा फडके व वामनशास्त्री दातार यांच्यासोबत 'अभिनव भारत'ची प्रतिज्ञा घेऊन कार्य करीत होते.

कलकत्यात मराठी भाषक क्रांतिकारक डॉ. सिद्धनाथ काणे होते. त्यांनी नरहर विठ्ठल भावे (यवतमाळ) व नागपूरचे आबाजी परतुडकर यांच्या मदतीने चंद्रनगर (फेंचाच्या ताब्यातील) हून सात आठ पिस्तुले, एक बंदुक, बॉम्ब तयार करण्याचे सूत्र व साहित्य माणविले. बालकृष्ण हरी काणे, ग. गो. आठल्ये व स.स. पन्हाळकर सारख्यांनीही सशस्त्र उठावाचे प्रयत्न केले होते. '१८५७ चे स्वातंत्र्य समर' हा ग्रंथ क्रांतिकारकांची गीता ठरला होती.

(५) सेनापती बापटांचा लढा

परदेशात जाऊन राहणारे पहिले मराठी भाषिक म्हणून सेनापती बापटांचे नाव घेतले जाते. सावरकर त्यानंतर गेले. बापटांना गांधीयुगात 'सेनापती' म्हणून ओळखले गेले. त्यांचे नाव पांडुरंग महादेव बापट. पुण्यात शिक्षण घेत असताना चाफेकरांचे मित्र भिडे दामोदर बळवंत ऊर्फ भटजी यांची ओळख झाली. त्यांच्याजवळ म. सी. रणदिवे आणि वा. वि. उर्फ अण्णासाहेब दास्तानेच्या उपस्थितीत बापटांनी क्रांतिकार्याची शपथ घेतली. वसतिगृहात एका रात्री त्यांनी नंग्या समशेरीवर हात ठेवून घेतलेली प्रतिज्ञा जीवनभर पालन केली.

परदेशात राहणारे क्रांतिकारक श्यामजी वर्मा, मँडम भिकाजी कामा, सरदारसिंग राणाचे प्रेम त्यांना लाभले. सावरकरांपेक्षा बापट तसे बयाने मोठे पण प्रखर लेखणीचे धनी, दर्जेदार तत्त्वज्ञान असलेले क्रांतिकारक सावरकर यांचे नेतृत्व त्यांनी स्वीकारले. त्यांना भारत भवनात अनेक मित्र लाभले. सावरकरांच्या गटाचे अनेक जण त्यांचे मित्र होते. ग्यानचंद वर्मा, भाई परमानंद, हरनामसिंग, अरोरा, रफिक महंमद खान, मदनलाल यिंग्रा, नीतिसेन, द्वारकादास, निरंजन पाल, आचार्य, डॉ. राजनसारखे इतर भाषक त्यांचे मित्र होते. तसेच मराठी भाषक मित्र म्हणून वामन विष्णु फडके, हरिशचंद्र कृष्ण कोरेगावकर व वामन कृष्ण कुंटे होते. ही सर्व सळसळत्या रक्ताची, ताज्या दमाची स्वातंत्र्य प्रेमी व सश्त्रावर प्रेम करणारी मंडळी होती. सावरकर लंडनहून 'विहारी' व 'काळ' साठी बातमी पत्रे पाठवत. भारत भवनाची सूत्रे सावरकरांकडे आल्यावर त्यांनी लंडनमध्ये श्री शिवछत्रपती जन्मोत्सव प्रथम साजरा केला. (१९०५). पुढे इ.स. १९०९ साली म. गांधीच्या अध्यक्षतेत विजयादशमीला श्री रामाचा जयजयकार केला. सर्व धर्मीयांना त्यात सहभागी करीत. भारतीय पुढारी खापडे, बिपिनचंद्र पॉल, यांची भाषणेही ठेवली जात. बापटांना यामधून प्रेरणा मिळाली. इ.स. १९०७ च्या जानेवारीत '१९०७ सालचा हिंदुस्थान' वर निंबंध वाचनास सांगितले. याच वर्षी मिर्जा अब्बास व हेमचंद्र दाससोबत पौरिसला जाऊन बॉम्बनिर्मिती शिकले. देशभर सशस्त्र उठाव घडवून आणण्याच्या दृष्टीने सुसंघटित व सुसज्ज प्रयत्न करून देशव्यापी गुप्त संघटना तयार करावी असे बापट म्हणत. तसेच व्यक्तिगत साहसी कृत्यामुळे सरकार जागे होऊन आपली पाळेमुळे खणू शकेल असेही ते म्हणत. बापटांनी विध्वंसक बॉम्ब तयार करण्यात यश मिळविले होते.

(६) हुतात्मा अनंत लक्ष्मण कान्हेरे

हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील हुतात्म्यांचा अग्रणी ठरलेला अनंत लक्ष्मण कान्हेरे होता. हा युवक रत्नागिरी जिल्हातील आईचे मेटे येथील राहणारा होता. त्याचे शिक्षण इदूर (निजामाबाद) व नंतर औरंगाबाद येथे मामाकडे झाले. त्याचे विचार क्रांतिकारी होते. त्याने मित्रांच्या मदतीने औरंगाबाद येथे एक गुप्त मंडळ स्थापन केले. नाशिकचा अन्यायी कलेक्टर जॅक्सनची स्वातंत्र्यप्रेमी विरोधी कृत्ये त्याला सहन झाली नाहीत. त्याने संधी पाहून जॅक्सनवर गोळ्या झाडून त्याला ठार केले. सरकारने पाठपुरावा करून कान्हेरे व साथीदारास पकडले. दि. १९ एप्रिल १९१० रोजी अनंत लक्ष्मण कान्हेरे, कृष्णाजी गोपाळ कर्व, विनायक नारायण देशपांडे यांना फाशीची शिक्षा झाली. गणेश बळवंत वैद्य व दत्तात्रेय पांडुरंग जोशी माफीचे साक्षीदार बनले म्हणून सरकारने त्यांची शिक्षा माफ करून त्यांना सोडून दिले. हैद्राबाद स्वातंत्र्य चळवळीत तसेच महाराष्ट्र व राष्ट्राच्या स्वातंत्र्य लळ्यात हुतात्मा कान्हेरे व त्याच्या साथीदारांचे गैरवाचे स्थान आहे.

अशा प्रकारे महाराष्ट्राच्या इतिहासातील व राष्ट्राच्या भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात सशस्त्र उठावांचा व त्याला नेतृत्व देणाऱ्या अनेकानेक वीर पुरुषांचा महत्वाचा वाटा राहिला आहे. त्यांचे रक्त वाया गेले नाही.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) इ.स. १८९९ मध्ये नाशिकला ..... ही गुप्त मंडळी काम करू लागली.
- (२) ..... या गुप्त मंडळाने मोठे नाव कमविले.
- (३) भारतातील गुप्त संघटनांवर ..... यांचा प्रभाव पडला होता.
- (४) टिळकवादी गुप्त संघटना ..... आदि भागात स्थापन झाल्या.
- (५) बेळगावच्या गुप्त मंडळाची स्थापना ..... यांनी केली.
- (६) कलकत्यात ..... हे मराठी भाषिक क्रांतिकारक होत.
- (७) परदेशात जाऊन राहणारे ..... हे पहिले मराठी भाषिक होत.
- (८) हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामात ..... हा हुतात्मा अग्रणी होता.

१.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

सबाल्टन : इतिहास अध्ययन व लेखनाचा हा एक आधुनिकतम दृष्टिकोन होय. तळागाळातील शोषित मानव गट म्हणजे

शेतकरी, मजूर, स्त्री, दलित, सैनिक या दुर्लक्षित घटकांना त्यांचे योग्य स्थान इतिहासात दिले पाहिजे, असा या मताचा आग्रह होय. इटालीतील ग्रामचीने हा दृष्टिकोन विकसित केला. त्याआधारे गोंड, आदिवासी, भिल, रामोशी, शेतकरी, इत्यादींचे उठाव आपण अभ्यासले आहेत.

संस्थानी राज्य : भारतात ब्रिटिश सत्ता आली त्या वेळी या देशात लहान मोठी राजांची राज्ये होती. या एतदेशीय सत्तांनी ब्रिटिशांचे सार्वभौमत्व मान्य केले. ही राज्ये ब्रिटिश नियंत्रणात राहिली. यांनाच संस्थानी राज्ये असे म्हटले जाते.

दखखनचे दंगे : इ. स. १८७५ च्या उन्हाळ्यात महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांचे जे उठाव झाले त्यांना 'दखखनचे दंगे' म्हणतात.

अभिनव भारत : ही सावरकरांच्या प्रेरणेने इ. स. १९०४ पासून राष्ट्रीय कार्य करणारी संघटना. हिच्या अनेक शाखा महाराष्ट्रात व बाहेरील प्रांतात ही होत्या. सावरकरांचे बंधू नाशिकहून सर्व शाखांवर नियंत्रण ठेवत.

मित्रमेळा : स्वातंत्र्यवीर संश्वरकरांनी इ. स. १९०० मध्ये ही संघटना स्थापन केली. इ. स. १९०४ मध्ये हिचे रूपांतर 'अभिनव भारत' मध्ये झाले.

गुप्त संघटना : शासनाची नजर चुकवून राष्ट्रीय कार्य करणाऱ्या गुप्त संघटना असत. हत्यारांची, बॉम्बची निर्मिती, वापर, प्राप्ती करून सशस्त्र लढा देण्याचे कार्य या संघटना करत असत. चाफेकर क्लब, शिवाजी क्लब, आर्य बांधव, गोरक्षण मित्र समाज, इत्यादी अशा संघटना होत्या.

सशस्त्र प्रतिकार : हिंसक मारणी, शस्त्राचा वापर करून ब्रिटिश अधिकारी व सत्तेचा विरोध करण्यासाठी दिलेला लढा.

गुप्त मंडळ्या : टिळक भक्तांनी चालविलेल्या स्वराज्यवादी गुप्त संघटना. हिच्या शाखा महाराष्ट्रात व बाहेरही होत्या. भवानी मंदिर : श्री अरविंद घोष यांची एक प्रेरणादायी योजना. एका पुस्तिकेत त्यांनी यामागील तत्त्वज्ञान मांडून प्रेरणा दिली. क्रांतिकारकांना ती आदर्श वाटली.

१.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (X) (५) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) कॅथलिन गेफ (२) १८१८ (३) यशवंतराव शिर्के, रंगो बापू (४) रामोशी, भिल (५) पुणे, सातारा (६) धनुष्यबाण (७) माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन (८) रामजी भांगडिया

- (९) राजे आप्पासाहेब भोसले (१०) 'राघू भांगे (११) तात्या टोपे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (X) (४) (✓) (५) (✓) (६) (✓) (७) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (१) राष्ट्रभक्त समूह (२) अभिनव भारत (३) रशियातील अराज्यवादी गुप्त संघटना (४) वर्धा, नागपूर, यवतमाळ (५) गं. बा. देशपांडे (६) डॉ. सिद्धनाथ काणे (७) पांडुरंग महादेव बापट ऊर्फे सेनापती बापट (८) अनंत लक्ष्मण कान्हेरे

१.५ सारांश

समाजातील प्रत्येक घटकाचा इतिहासाच्या जडणघडणीत वाटा असतो. ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध आंदोलनात मराठी त्याचप्रमाणे बिगर मराठी लोकांचे मोठे योगदान आहे. ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध विविध उठाव करण्यात आले. या उठावांची पुढील कारणे होती.

- (१) कमी किमतीत भारतातून कच्चा माल नेऊन जास्त किमतीस यंत्राने उत्पादित केलेला तयार माल विकणे व त्याद्वारे आर्थिक शोषण करणे.
 (२) सैनिकी सत्ता व गरिबांना न्याय नाकारणे.
 (३) ख्रिश्चन धर्माचा मोठा प्रसार, अन्य धर्मांना कमी लेखण्याची वृत्ती.
 (४) याशिवाय काही प्रासंगिक कारणे जसे शेतकऱ्यांची पिळवणूक, रामोशी लोकांच्या स्वाभिमानास ठेच लागल्याने त्यांनी केलेला उठाव, इत्यादी. या उठावांचे विविध कालनिहाय टप्पे केले जातात. ते असे १७५७ ते १८५६, १८५७ चा उठाव, १८५८ ते १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत आणि २० व्या शतक ते १९१० पर्यंतचे उठाव.

भारतातील इतर प्रांतातील उठावांप्रमाणेच महाराष्ट्रातही इंग्रजांच्या विरुद्ध उठाव झाले. त्यातील काही प्रमुख उठाव पुढीलप्रमाणे -

- (१) रामोशीचे उठाव : साधारणपणे भिल रामोशी लोक दरोडा घालणे हा आपला धर्म मानीत. यांच्यातील उमाजी नाईक, संतु आर्दीनी उठावाचे नेतृत्व केले. इंग्रजांना सल्लो की पळो केले. उमाजीने जाहीरनामा काढून गावाचा वसूल इंग्रजांना देऊ नका असे लोकांना सांगितले. तळागाळातील लोकांचा हा पहिला उठाव होय.

(२) भिलांचे उठाव : शेती, मासेमारी, गुरे पाळणे हा या लोकांचा व्यवसाय. १८०३ मध्ये त्यांनी उठाव केला. पेंढारी उठावास आशिया खंडात तोड नव्हती. सातमाळा अंजिठा भाग भिलांनी हादरवून सोडला. शेवटी इंग्रजांनी त्यांचे पुनर्वसन करण्याची योजना करून, प्रेमाची वागणूक दिली.

(३) कोळ्यांचे उठाव : पूर्वी कोळी लोक वतनांचे मालक होते. परंतु ब्रिटिशांनी त्यांचे वतन कमी करून रोष ओढावून घेतला. १८२४ मध्ये गुजरातेत कोळ्यांचा उठाव झाला. मुंबईत नेटिंह इन्फ्रंटीने उठाव केला. सातारा पुरंदर येथे मोठे उठाव केले. सरकारी खजिना लुटला.

(४) गोंड आदिवासींचा उठाव : १८१७-१८ मध्ये आप्पासाहेब भोसले (नागपूर) यांनी गोंड व इतर आदिवासींना एकत्र आणून इंग्रजांशी लढा दिला. मेळघाट, भैरुंद आदि गावांवर ताबा मिळवला.

(५) मराठवाड्यातील उठाव : १८१८ ते १८५७ या कालात निजामी राजवटीविरुद्ध मराठवाड्यात अनेक उठाव झाले. धर्मांजी प्रतापराव, नौसाजी व हेसाजी नाईक इत्यादींनी बंडांचे नेतृत्व केले. मराठवाडा व हैद्राबाद संस्थानाच्या इतर भागातील स्वातंत्र्याचा संघर्ष या भागातील उठावांनी टिकवून ठेवला.

१८५७ च्या उठावाचा विस्तार उत्तर भारतातून दक्षिण भारतात झाला नाही. दक्षिणेत उठाव व्हावेत यासाठी तात्यासाहेब टोप्यांनी मोठे प्रयत्न केले. १८५७ मध्ये शेतकऱ्यांनी उठाव केला. दारिद्र्य, हलक्या प्रतीच्या जमिनी, सुधारित जमाबंदी आदि कारणे यास जबाबदार होती. पुणे व शिरूर तालुक्यात या उठावांचा मोठा प्रसार झाला.

महाराष्ट्रात संघटित स्वरूपात ब्रिटिश सर्तेला आव्हान देण्याचे काम वासुदेव बळवंत फडके यांनी केले. सशस्त्र क्रांतीवर त्यांचा विश्वास होता. इंग्रजांना हाकलून प्रजासत्ताक स्थापन करण्याचे आव्हान त्यांनी केले.

दामोदर वासुदेव व बालकर्ण पंत या चाफेकर बंधूनी इंग्रजांच्या जुलमी वागण्याविरुद्ध महाराष्ट्रातील तरुणांना संघटित केले. रँड या जुलमी अधिकाऱ्याची त्यांनी हत्या केली. महाराष्ट्रभर कीर्तने करून राष्ट्रवाद जागृत केला.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांना चाफेकरांचे कृत्य प्रेरणादायी ठरले. लोकमान्य टिळकांच्या जहाल विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला. क्रांतिकारकांची 'मित्रमेळ' संघटना स्थापून त्यांनी राष्ट्रप्रेम जागृत केले. त्यांना सरकारने अंदमानात काळ्यापाण्याची शिक्षा दिली.

याशिवाय टिळक भक्तांची गुप्त मंडळे वर्धा, नागपूर, यवतमाळ आदि ठिकाणी स्थापन झाली. त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर कारवाया केल्या. राष्ट्रप्रेम जागृत केले.

आपल्या प्रखर लेखणीद्वारे सेनापती बापटांनी राष्ट्रप्रेम जागवले. देशभर सशस्त्र उठाव घडवून आणण्यासाठी सुसंघटित व सुसज्ज प्रयत्न आवश्यक आहेत, देशव्यापी गुप्त संघटना निर्माण करावी असे ते मानत.

१.६ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १० ते १५ ओळीत उत्तरे लिहा.

- (१) भारतातील ब्रिटिश सत्ताविरोधी विविध उठावांची कारणे स्पष्ट करा.
- (२) रामोर्शींच्या उठावाविषयी माहिती लिहा.
- (३) भिलू व कोळी यांनी केलेल्या उठावाविषयी माहिती लिहा.
- (४) शेतकऱ्यांच्या उठावाची कारणे स्पष्ट करा.
- (५) वासुदेव बळवंत फडके यांचे कार्य विशद करा.
- (६) चाफेकर बंधूंचे क्रांतिकारी कार्य विशद करा.
- (७) स्वातंत्र्यवीर सावरकरांविषयी माहिती लिहा.
- (८) टिळक भक्तांच्या गुप्त मंडळांचे कार्य विशद करा.
- (९) सेनापती बापटांच्या लढ्याविषयी माहिती लिहा.

१.७ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुमच्या परिसरात सशस्त्र लढ्यात सहभागी झालेल्या व्यक्तींची माहिती मिळवून टिप्प लिहा.
- (२) तुमच्या जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य सैनिकांची माहिती मिळवा.

१.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) पंडित नलिनी, महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा विकास
- (२) गुहा रणजीत, सबालटन स्टडीज व्हाल्यूम I
- (३) फडके य. दि. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड १
- (४) सावरकर वि. दा., १८५७ चे स्वातंत्र्यसमर
- (५) डॉ. बी.एन. सरदेसाई, आधुनिक महाराष्ट्र (१८१८ ते १९६०)

घटक २ : लोकमान्य टिळक

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रास्ताविक
- २.२ विषय-विवेचन
  - २.२.१ लोकमान्य टिळक : पूर्वचित्र
  - २.२.२ टिळककालीन महाराष्ट्र व राष्ट्रीय चलवळ
  - २.२.३ राष्ट्रीय स्वातंत्र्यचलवळ व लोकमान्य टिळक
  - २.२.४ लोकमान्य टिळक : मान्यवरांची मते
- २.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- २.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.५ सारांश
- २.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- २.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ लोकमान्य टिळकांचा जागृती घडविणारे असंतोषाचे जनक या दृष्टीने परिचय करून देता येईल.
- ★ लोकमान्य टिळकांचे तत्त्वज्ञान विशद करता येईल.
- ★ लोकमान्य टिळकांनी दिलेली चतुःसूती स्पष्ट करता येईल.
- ★ टिळकांचे लेखन व जागृतीचे कार्य विशद करता येईल.
- ★ सामाजिक जागृती व सामाजिक ऐक्य या दृष्टीने लोकमान्य टिळकांनी सार्वजनिक उत्सवांचा कशा तळ्हेने उपयोग करून घेतला ते स्पष्ट करता येईल.
- ★ बंगालच्या फाळणीविरुद्ध राष्ट्रीय आंदोलनात यात महाराष्ट्राने दिलेले योगदान स्पष्ट करता येईल.

- ★ राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चलवळीत टिळकांचे योगदान स्पष्ट करता येईल.
- ★ होमरूल चलवळीबद्दल माहिती देता येईल.
- ★ होमरूल चलवळीचा प्रभाव व परिणाम स्पष्ट करता येईल.
- ★ चतुःसूतीचा कार्यक्रम व त्याची वाटचाल याबद्दल माहिती देता येईल.
- ★ स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील विविध मान्यवरांनी लोकमान्य टिळकांबद्दल व्यक्त केलेले विचार स्पष्ट करता येतील.

२.१ प्रास्ताविक

१८५७ ते १८८५ च्या काळात ब्रिटिश पार्लमेंटने आपले धोरण बदलले. तरी या काळातील विविध बदलते सदर्भ व घटना यांनी राष्ट्रीय भावनेला बळकट केले. भारतीय जनतेत असंतोष व शासनाविषयी रोष होता. सर ए.ओ.हूम, बेडरबर्न इत्यादीनी लॉर्ड डफरिनमार्फत भारतीय जनतेला आपले दुःख, अडीअडचणी मांडता याव्यात व मनात धुमसणारा असंतोष विरुन जावा म्हणून एक व्यासपीठ निर्माण केले. इ.स. १८८५ मध्ये स्थापित भारतीय राष्ट्रीय सभा हेच ते व्यासपीठ होते. प्रारंभी फक्त निरुपद्रवी वाटणारी ही राष्ट्रीय सभा मवाळ मार्गाने अर्ज, विनंत्या व सरकारची मनधरणी करू लागली. जेव्हा मवाळ नेत्यांना जे अपेक्षित होते ते सरकार देणार नाही तेव्हा भारतीयांचा ब्रिटिशांच्या न्यायीवृत्तीवरचा विश्वास डळमळीत झाला. १९१२ च्या कायद्याने केलेली निराशा, दुष्काळ, रोगराई व सरकारचे अमानवीय वाटणारे धोरण मवाळांना अस्वस्थ करू लागले. यापूर्वीच्या प्रकरणात आपण १८४० ते १९१० दरम्यान विकसित झालेल्या अनेकानेक जनआंदोलनांची भूमिका समजून घेतली आहे. त्यावरून सरकारी प्रयत्न जे जनतेचा अंतर्गत धुमसणारा असंतोष विरघळून टाकू इच्छित होते ते शक्य राहिले नाही.

पुण्या मुंबईचे व देशातील विविध शहरांचे जनप्रतिनिधीही संतुष्ट राहिले नाहीत. न्या. रानडे, डॉ. भांडारकर, नूलकर, साठे,

आगरकर, इत्यादी नेते या संघटनेमार्फत आपले प्रश्न मांडत होते. दादाभाई नौरोजी, गोपाल कृष्ण गोखले, फिरोजशहा मेहता, दिनशा वाच्छा, इत्यादी मवाळ पुढारी जरी आपले धोरण तसेच ठेवू इच्छित होते व अर्ज, विनंत्याचा मार्ग हाताळू इच्छित होते पण बदलत्या परिस्थितीने जहाल धोरणाकडे १८९५ पासून कँग्रेसचे वळण होऊ लागले. लोकमान्य टिळकांचा महाराष्ट्राच्या व भारतीय स्तरावरील राजकारणावर जबरदस्त पगडा दिसू लागला. त्यांच्या जहाल विचारसरणीशिवाय पर्याय नाही हे लक्षात आल्यावर सरकार विरोधी व असंतुष्ट नेत्यांनी सनदशीर मार्ग सोडून टिळकांचा जहाल मार्ग स्वीकारला. टिळक व त्यांचे सहकारी म्हणजे लाल-बाल-पाल व श्री अरविंद घोष यांनी जहाल गट बळकट केला. इ.स. १९०५ ते १९२० या काळात ‘टिळक युग’ साकारले. हा कालखंड ‘जहाल कालखंड’ म्हटला जातो. या उग्र विचारसरणीने जनमनावर घटू पकड केली. हा मार्ग जरी सशस्त्र क्रांतीचा नव्हता तरी मवाळवादापेक्षा उग्र व क्रांतिकारी विचारसरणीचा, आग्रही व तीव्र विरोध करणारा होता. हा मार्ग अधिक प्रभावोत्पादक होता. अर्थात लोकमान्य टिळक राष्ट्रीय सभेला यशस्वी नेतृत्व देणारे महाराष्ट्रातील नेता ठरते. ते राष्ट्रीय नेता बनले.

हिंदुस्थानी लोकांची मानसिक, नैतिक, सामाजिक व राजकीय प्रगती साधण्यासाठी देशव्यापी संघटनेने स्वीकारलेला मवाळ मार्ग अस्वस्थ करणारा ठरला. राष्ट्रीय सभा आता राष्ट्रीय वळणाकडे जाऊ लागली. अर्ज-विनंत्या करून व निवेदने देऊन काहीच पदरी पडणार नाही. हक्कासाठी आग्रही संघर्ष हवा. स्वातंत्र्याशिवाय हे सर्व अपुरेच ठरते. क्रांतिकारी व उग्र विचारांचा मार्गच पर्याय असू शकतो हे लोकांना, नेत्यांना कळू लागले. मवाळेवजी जन्मलेली अशी विचारसरणी जहाल युगाकडे व दुसऱ्या शब्दात ‘टिळक युगाकडे’ नेणारी ठरली.

२.२ विषय-विवेचन

२.२.१ लोकमान्य टिळक : पूर्वचरित्र

महाराष्ट्रात जन्मलेले राष्ट्रीय कीर्तीचे जहालवादी नेते म्हणून लोकमान्य टिळकांचा अभिमानाने उल्लेख केला जातो. ‘स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे व तो मी मिळविणारच’ ही घोषणा करून त्यांनी ब्रिटिश सर्वेविरुद्ध स्वराज्यासाठी समाजाला जागे केले. त्यांचा जन्म २३ जुलै १८५६ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील चिखली या गावी झाला. त्यांचे पूर्ण नाव बाळ गंगाधर टिळक असे होते. इ. स. १८७२ झाली ते मॉट्रिक पास झाले. त्यांनी एल.एल.बी.चे शिक्षण पूर्ण केले. क्रांतिकारी वासुदेव बळवंत फडके यांनी स्थापन केलेल्या व्यायामशाळेत त्यांनी आपले शरीर सौष्ठव प्राप्त केले.

चिपळूणकरांनी स्थापन केलेल्या ‘न्यू इंग्लिश स्कूल’मध्ये त्यांनी अध्यापनाचे कार्य केले. इ.स. १८८१ साली त्यांनी ‘मराठा’ व ‘केसरी’ ही दोन वृत्तपत्रे सुरू केली. यातूनच हळूहळू देशसेवेकडे वळले. सरकारने त्यांच्या जहाल लेखनामुळे त्यांच्यावर अनेकदा खटले भरले. त्यांना तुरुंगात डांबले. इ.स. १८८५ मध्ये त्यांनी फर्युसन महाविद्यालय, पुणे येथे गणित व संस्कृतचे अध्यापन केले. गणित, ज्योतिष, इतिहास व संस्कृत याची त्यांना आवड होती. त्यांनी ‘गीता रहस्य’, ‘ओरायन’ व ‘द आर्किटक होम ऑफ द वेदाज’ हे ग्रंथ लिहिले.

(१) जागृती घडविणारे ‘असंतोषाचे जनक’

महाराष्ट्रातील व देशातील जनतेला जागृत करण्यासाठी त्यांनी अनेक माध्यमे हाताळली. ती म्हणजे शिक्षण व ते ही राष्ट्रीय शिक्षण व वृत्तपत्रे, गणेशोत्सव, शिवजयंतीचे सार्वजनिक स्वरूप. देशाच्या स्वराज्य प्रासीसाठी जनजागृतीशिवाय पर्याय नाही असे त्यांना वाटत होते, त्यांनी ब्रिटिश सर्वेविरुद्धचा लढा जनताभिमुख बनविला.

ब्रिटिश सर्वेविरुद्ध भारतीयांच्या मनात असंतोष निर्माण केल्यामुळे टिळकांना ‘भारतीय असंतोषाचे जनक’ (Father of Indian Unrest) म्हणून संबोधले जाते. त्यांनी वृत्ती, अफाट धैर्य, दुर्दम्य साहस, नैतिकता, निष्कलंक चरित्र, इत्यादी गुणांमुळे ते राष्ट्रीय स्तराचे जननेता बनले. त्यांना ‘लोकमान्य’ ही पदवी जनतेने बहाल केली. त्यांनी आपल्या प्रभावी धोरणामुळे महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांना स्वातंत्र्यासाठी प्रेरणा दिली. भारतीय राष्ट्रसभेने मवाळ धोरण सोडून त्यांच्या जहाल धोरणाचा अंगीकार केला. म्हणूनच इ.स. १९०५ ते १९२० हा कालखंड ‘जहाल कालखंड’ या नावाने ओळखला जातो.

(२) टिळकांचे तत्त्वज्ञान

मानवी कर्तृत्वाच्या व त्यामुळे इतिहासाच्या दिशा काळ ठरवित असतो. राष्ट्रीय सभा स्थापन करताना तिच्या मार्गदर्शकांनी अडीअडचणी व जनतेची गान्हाणी मांडणारे व्यासपीठ म्हणून राष्ट्रीय सभेची विश्वास ठरविली. तिचे अर्ज, विनंत्यांचे, निवेदनाचे व मागण्या मांडणारे स्वरूप बनले. ब्रिटिशांच्या न्यायीणावर विश्वास ठेवून ध्येयधोरणे आखली होती. हळूहळू देशभाराचे प्रतिनिधी त्यात सहभागी होऊन, मागण्या वाढून, ब्रिटिशांच्या अन्यायी धोरणामुळे असंतोष जन्मला. राष्ट्रीय ऐक्य व समान दुःख मांडून काही पदरी पाडून घ्यावयाचे असेल तर आग्रही बनले पाहिजे व ‘वसाहतीचे स्वराज्य’ मागितले पाहिजे. याही पुढे जाऊन ब्रिटिशांवरचा विश्वास संपूर्ण ‘संपूर्ण स्वराज्य’ या ध्येयासाठी राष्ट्रसभेने आता तयार झाले पाहिजे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा लढा लढविण्याच्या ध्येयाला अनुकूल लढ्याचे सामर्थ्य व मार्ग हाताळले पाहिजेत. असे विचार अशांतता वाढवू लागले. तरुण युवक या अन्यायी सर्तेला व अधिकान्यांना संपविण्याच्या कृतिशील व सशस्त्र

मार्गाकडे वळू लागले. महाराष्ट्रातील अशा लढ्यांचा आपण मारील प्रकरणात आढावा घेतला आहे. एकीकडे राष्ट्रीय सभेला आलेली मरगळ घालवणे व दुसरीकडे तरुण गटाला आवर घालून राष्ट्रीय प्रवाहाला प्रखर करून जनताभिमुख करणे ही काळाची गरज होती. भीकमागून सुधारणा मिळतील, थोड्या थोड्या सुधारणा पदरी पाझून पुन्हा मागत राहावे हे आता थांबले पाहिजे. सरकारच्या चुका चब्बाट्यावर आणून प्रखर टीका करावी तरच हे सर्व बदलेल. आपले हक्क, आपले स्वराज्य मागून मिळाणार नाही तर प्रखर लढा देऊन ते मिळवावे लागतील. हळूहळू टिळकांनी व त्यांच्या साथीदारांनी राष्ट्रीय सभेला जहालवादाची दीक्षा दिली. त्यांनी चतु:सूत्रीचे व होमरुलचे तत्त्वज्ञान प्रभावी केले. महाराष्ट्रात व भारतात जहालवादाचा जो उदय झाला या उदयाला अनेक कारणे व तत्कालीन परिस्थिती जबाबदार ठरली. त्यात पुढील बाबींचा समावेश करता येईल. आंतरराष्ट्रीय प्रेरक घटनापैकी ऑबिसिनिया या आफ्रिकन देशाकडून इटलीचा पराभव, आशियातील चिमुकल्या जपानने युरोपच्या रशिया या विशालकाय देशाचा केलेला पराभव, इटालियन एकीकरणातील राष्ट्रवादी नेत्यांची कामगिरी प्रेरक ठरली व तसेच ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी केलेली आर्थिक पिळवणूक, नैसर्गिक आपत्ती, १९१२ च्या कायद्याचे असंतुष्ट करणारे स्वरूप, राज्यकर्त्यांची अन्यायी कृत्ये, बंगालची फाळणी, दिल्ली दरबार भरवणे व दुष्काळ, प्लेगप्रस्त जनतेकडे मदतीचा हात करण्याएवजी दरबारावर खर्च करणे यामुळे देशातील असंतोष वाढला. गोच्या लोकांची उद्घामवृत्ती वंशश्रेष्ठत्वाच्या आधारे भारतीयांना हीन लेखण्याची वृत्ती, या देशातील धर्म व संस्कृतीला हिणवणारी वृत्ती येथील हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनाच्या चळवळीला प्रबळ करणारी ठरली. बंगालची सहेतुक व भेदनीती ठेवून (हिंदू विरुद्ध मुस्लिम) केलेली फाळणी, कर्जनपूर्वीची व कर्जनकालीन दडपशाही, सुशिक्षित बेकारांची समस्या, यातभर म्हणून लाल-बाल-पाल व श्री. अरविंदाचे प्रभावी नेतृत्व व मार्गदर्शन यामुळे काँग्रेसला देशातील बदलत्या वातावरणाने प्रभावित केले जे जहालवादी भूमिकेचे होते.

वरील विविध कारणांनी व देशातील आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीमुळे राजकीय संघर्षात भर पडली. टिळकांसारखे नेते 'केसरी' व 'मराठा' तून जळजळीत लेख लिहू लागले. राष्ट्रीय सभेला ही मवाळेवजी जहाल धोरण स्वीकारण्याशिवाय गत्यंतर उरले नाही.

(३) लोकमान्य टिळकांचा प्रखर दृष्टिकोन

टिळकांचे नेतृत्व राष्ट्रीय व महाराष्ट्राच्या स्तरावर निर्विवाद सर्वश्रेष्ठ ठरणारे असे होते. त्यांनी महाराष्ट्रातील दुष्काळ, प्लेगची समस्या व सरकारचे आडमुठे धोरण यास लेखनातून वाचा फोडली. राजकीय वातावरणातील मवाळांचे थंड धोरण व कर्जनंची दडपशाही याचा ते नित्यनेमाने आपल्या वृत्तपत्रातून लोकांना समजेल अशा मराठीतून भरघोस टीका करून समाचार

घेऊ लागले. म्हणून टिळक म्हणत - "इंग्लंड व हिंदुस्थानातील भूमीकर संपूर्ण वर्षभर एकसारखी चळवळ सुरु ठेवून इंग्रजास सळो की पळो करून सोडल्याशिवाय 'भीक नको पण कुत्रा आवर' च्या न्यायाने यास काही तरी द्या आणि ब्यादही जाऊ द्या अशी स्थिती निर्माण केल्यावरच यश येईल. कॉण्ग्रेस सभा काढली तेव्हा तिचा उद्देश हाच होता पण दुर्दैवाने आता तिला वार्षिक श्राद्धाचे स्वरूप आले आहे." टिळकांच्या विचारातून असे आगीचे तस निखारे बाहेर पडत होते. इंग्रजी जाणणाऱ्या इंग्रज राज्यकर्त्यांना व अधिकाऱ्यांना टिळकांचे विचार समजून घेतल्याशिवाय पर्याय नव्हता.

बंगालच्या फाळणीप्रसंगी महाराष्ट्रातील टिळकांचे लेखन, भाषणे व वक्तव्ये तीव्र विरोध व असंतोष वाढविणारे असत. १९०५ ते १९०७ या काळात तर टिळकांनी खूपच प्रभावीपणे राष्ट्रीय सभेच्या मवाळ धोरणावर हळ्ले केले. मवाळवाद नको एवढे म्हणून न थांबता त्यांनी त्याला पर्यायी जहाल विचारसरणी दिली.

टिळक म्हणत - "जिंकलेल्या लोकास जेत्यांनी आपखुशीने स्वराज्य दिले असे उदाहरण इतिहासात नाही.... शहाणपण सत्तेत आहे, दैन्यात नाही. स्वातंत्र्य हेच प्रत्येक राष्ट्राचे अंतिम साध्य आहे. तुम्हास काय पाहिजे ते उघड सांगा. इतर राष्ट्रप्रमाणे उघड प्रयत्न करा, भिजु नका. स्वातंत्र्यच हवे असेल तर ते निश्चयाने, उद्योगाने व धैर्याने मिळेल." यावरून टिळकांचा स्वतंत्र, बाणेदार व प्रभावोत्पादक दृष्टिकोन दिसून येतो. हे नवे जहालवादी तत्त्वज्ञानाचे वलयच त्यांनी प्रभावी केले.

(४) टिळकांची चतु:सूत्री

जनतेला सर्वप्रथम स्वराज्य हवे होते. हे ध्येय कसे साध्य करावे यावरून त्या वेळच्या पुढाऱ्यांत मतभेद उत्पन्न झाले होते. यातूनच जहाल व मवाळ असे गट पडले. मवाळ पुढारी राष्ट्रसभेला घटनात्मक मार्गाचा अवलंब करूनच स्वराज्य मिळविण्याचा मार्ग देत होते. तर टिळक व श्री अरविंदाचे मत वेगळे होते. ते म्हणत की भारताला घटनाच नाही व भारताची जबाबदारी ब्रिटिश सरकारची नाही. अशा परिस्थितीत घटनात्मक मार्गाचा अवलंब करणे हास्यास्पद आहे. टिळकांनी दिलेली चतु:सूत्री जहालवाद्यांचा स्वराज्यासाठीचा खरा मंत्र होता. ही चतु:सूत्री म्हणजे स्वराज्य - स्वदेशी - बहिष्कार - राष्ट्रीय शिक्षण. स्वराज्यासाठीचा राष्ट्रीय शिक्षण व त्यातून जागृती येईल. परकीय जोखड, वस्तू व द्वेष वाढीसाठी स्वदेशीचा स्वीकार व परदेशीचा बहिष्कार करावा. महाराष्ट्राच्या नेत्याने देशाच्या राजकारणाला दिलेल्या चतु:सूत्रीचा आपण परिचय करून घेऊ या.

(अ) स्वराज्य

टिळकांनी सुरु केलेल्या राष्ट्रीय संघर्ष स्वराज्यासाठीच

साथी मिळाली. या चळवळीत देशातील फक्त हिंदूच होते असे नव्हे तर मुसलमानही होते. मुंबईत अली मोहंमद भीमजी, हैद्राबादमध्ये काजी सय्यद सैफुद्दीन, पुण्यामध्ये काजी मोहंमद अबीद साहेब रुखमुद्दीन, सोलापूरचे शेख मेहताब ईस्माईल कलबुर्गी, नाशिकचे निजामुद्दीन पीरजादा, इत्यादीनी त्यांच्या नगरात व इतरत्र जाहीं सभा घेऊन उर्दूतून भाषणे केली. स्वदेशीचा विचार समजावून दिला. १७ ऑगस्ट १९०५ रोजी बंगालच्या फालणीच्या निषेधार्थ शि.म. परांजपेच्या उपस्थितीत व टिळकांच्या अध्यक्षतेत तीन हजार विद्यार्थ्यांची जंगी सभा झाली. दोघे नेते बोलले. त्यांच्या प्रभावोत्पादक भाषणानंतर फर्युसन कॉलेजमध्ये शिकत असलेले विनायक दामोदर सावंकर, त्यांचे मित्र द. पं. चिंचाळकर आणि सेन या विद्यार्थ्यांची भाषणे झाली. शेवटी पाच विद्यार्थ्यांची एक कृती समिती तयार करण्यात आली. १९०५ मध्ये दसरा या दिवशी पुण्यात टिळकांच्या व शिवरामपंत यांच्या साक्षीने भारतातील परदेशी कापडाची पहिली होळी पेटविण्याचा मान पटकावला. यानंतरही होळी स्वतः पैशाने घेतलेल्या परकीय मालाची देशभर केली जाऊ लागली. बहिष्काराचे अस्त्र जनतेने प्रभावीपणे वापरून युरोपीय व्यापारी व ब्रिटिश सरकारला हतोत्साह करण्यात यश मिळविले.

भोपटकर बंधूची शाळा तसेच 'भाला' सामाहिकाचे जळजळीत लेखन प्रचार कार्य मुंबई सरकारच्या नजरेत सलणारे होते. कलकत्ता रक्षाबंधनाच्या धर्तीवर टिळकांनी घरी रक्षाबंधन कार्यक्रम ठेवला. सरला देवी घोषाल व सुरेंद्रनाथ बैनर्जींनी टिळकांना राख्या पाठविल्या. यातून राष्ट्रीय ऐक्याची भावना वाढविण्याचा हेतू होता.

इ.स. १९०५. मध्ये बनारस येथे राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन झाले. गो.कृ. गोखले अध्यक्ष होते. १२ जून १९०५ त्यांनी भारत सेवक समाज स्थापन केला. १६ नोव्हेंबर १९०५ रोजी दीड दोन महिने इंग्लंडला राहून त्यांनी कर्झनशाहीवर कठोर टीका केली. फुल्हर साहेबांची झोटिंगशाही इत्यादी विषय त्यांनी चर्चेत घेतले नव्हते. टिळकांना ते विषय हवे होते. तसेच राष्ट्रीय सभेत बहिष्कारासंबंधी ठराव व्हावा ही अपेक्षा होती. लाला लजपतराय राय व बिपिनचंद्र पॉल यांचेही म्हणणे असेच होते. टिळकांच्या विचारांचा पगडा बंगाल व पंजाबच्या नेत्यांप्रमाणे लोकांवरही होता.

(१२) कलकत्त्यातील शिवाजी उत्सव व टिळक

महाराष्ट्रात टिळकांनी सुरु केलेल्या शिवाजी उत्सवाचे लोण १९०२ साली प्रथम बंगालमध्ये पोहोचले ते सखाराम गणेश देऊसकर यांच्यामुळे ! कलकत्ता येथे यानंतर प्रभावीपणे शिवाजी उत्सवाचा सोहळा इ.स. १९०६ मध्ये आयोजित झाला. टिळक, खापडे, मुंजे, बिपिनचंद्र पॉल यांची प्रभावोत्पादक भाषणे झाली. शिवाजी उत्सव हा राष्ट्रीय उत्सव असून मुसलमानांनीही त्यात सामील व्हावे, असे आवाहन टिळकांनी

केले. शिवाजी महाराजांची लढाई मुसलमानाविरुद्ध नसून त्या काळच्या जुलमी, अत्याचारी राजवटीविरुद्ध होती असेही त्यांनी स्पष्ट केले. टिळकांची लोकप्रियता वाढत होती. ती मुंबई, मध्यप्रांत, वन्हाड या प्रांतातल्या मराठी भाषिक मुलखाच्या सीमा ओलांडून थेट बंगलपर्यंत पोहोचल्याचे १९०६ च्या जूनमध्ये प्रत्यंतर आले. मवाळ व जहाल या दोन पक्षांत अशी रस्सीखेच चालू असतानाच सरकारच्या डडपशाहीची जहाल नेत्याना झाळ लागत होती. यवतमाळ येथील शाम देशपांडे व जयराम पाटील हे खापडे चे सहकारी होते. त्यांनी सार्वजनिक ठिकाणी 'वंदे मातरम्' चा जयघोष केला म्हणून वन्हाड भागात पहिला 'वंदे मातरम्' खटला भरला गेला जो गाजला. नागपूरच्या एका गटाने म्हणजे डॉ. मुंजे, नारायणराव अलेकर वैरै नेत्यांनी जहाल भूमिका घेऊन वेगळा पक्ष स्थापण्याचा विचाराही केला.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधानांत कंसात दिलेल्या शब्दांपैकी योग्य शब्द निवडून वाक्य पूर्ण करा.

- (१) बंगालमध्ये बहिष्कार चळवळीने जोर पकडताच .....
- वस्तूची मागणी वाढली. (परकीय, स्वदेशी)
- (२) स्वदेशी वस्तू प्रचारिणी सभेची स्थापना ..... यांनी केली. (नानासाहेब देशमुख, गोपाळ कृष्ण गोखले)
- (३) स्वदेशी व बहिष्कार या ..... गोष्टी आहेत. (परस्पर भिज्ञ, एकच)
- (४) ..... येथे टिळक व शिवरामपंत यांच्या साक्षीने भारतातील परदेशी कापडाची पहिली होळी पेटली. (पुणे, मुंबई)
- (५) बनारस येथे झालेल्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाचे ..... अध्यक्ष होते. (गो.कृ. गोखले, भोपटकर)
- (६) बंगालमध्ये शिवाजी उत्सवाचे लोण..... यांनी पोचवले. (बिपिनचंद्र पॉल, सखाराम गणेश देऊसकर)

२.२.३ राष्ट्रीय स्वातंत्र्यचळवळ व लोकमान्य टिळक

लोकमान्य टिळकांचा वाढता प्रभाव राष्ट्रीय आंदोलनास प्रभावित करीत होता. टिळकांचे राष्ट्रीय कार्यातील सहकारी लाला लाजपतराय पंजाबचे तर बिपिनचंद्र पॉल व श्री अरविंद घोष हे बंगालचे. बंगाल - महाराष्ट्र - पंजाब या तीन भूमींनी तयार केलेला राष्ट्रवादाच्या जहाल विचारांचा त्रिकोण खूपच प्रभावी व वेगळे वळण देणारा ठरला. टिळकांच्या नेतृत्वानेच या चळवळीला राष्ट्रीय वळण देऊन देशव्यापी जनआंदोलन बनविले. यापूर्वी तसे स्वरूप राष्ट्रीय सभेला नव्हते. जनसंघभाग जागृतीमुळे वाढला. शिक्षित व अशिक्षित लोकांनाही राजकारणात उत्तरण्याची आवश्यकता पटून राष्ट्रीय आंदोलन व स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष करण्याची जिद्द जन्मली. चतुःसूत्रीचा वापर

करून देशाला अधिक प्रभावी व निःशस्त्रप्रतिकार करता येतो, हे आता पटू लागले. मवाळ गट अस्तिंगत होत चालला व जहाल गट राष्ट्रीय सभेवर बंगालच्या फाळणीपासून स्वदेशी बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण रुजवून प्रभावोत्पादक बनला होता. आता जहाल विचाराशिवाय पर्याय उरला नव्हता. दादाभाईच्या नेतृत्वात काँग्रेसनेही चतुःसूत्रीसोबत 'वसाहतीचे स्वराज्य' हे राष्ट्रीय सभेचे (काँग्रेस)चे ध्येय घोषित केले. यानंतर एक घटना घडली. ती घटना जहालांना राष्ट्रीय सभेवर नेतृत्व देण्यासाठी प्रभावी घटना होती. ती म्हणजे सुरत येथील दुफळी. तत्पूर्वी १९०५ मध्ये दादाभाई नौरोजीसारखे मवाळ नेतेही "आम्ही गुलामाप्रमाणे नांदणार नाही" असे बोलू लागले होते. तर अलाहाबादेत गोखलेंनी ही म्हटले - "आपणास जो न्याय मिळवून घ्यायचा तो देशातील प्रस्थापित राजसत्तेकडूनच मिळवून घेतला पाहिजे. अर्थात यासाठी सत्ताधार्यांवर एकसारखे दडपग आणीत गेले पाहिजे आणि म्हणूनच सत्ताधार्यांशी आपणास काहीच कर्तव्य नाही ही कल्पना अग्राह्य व असमंजस आहे." संघशक्ती एकवटून, बहिष्कार पत्करून राज्यकर्त्यांची धुंद उत्तरविष्ण्यासाठी टिळक म्हणतात - "विलायतेतील लोकांपुढे आमची रड गायिली तर काही उपयोग होईल असे वाटत होते. पण ही समजूत खोटी आहे हे मि. हिंडमन यांनी पंडित श्यामजी वर्मा यांनी स्थापिलेले 'इंडिया हाऊस' उघडते वेळी जे भाषण केले त्यात स्पष्ट सांगितले आहे. लॉड कर्झन ऐकत नाही, पार्लमेंट ऐकत नाही, मग काय करावे? या सर्वांचे डोळे उघडतील असा काही तरी इलाज करणे अवश्य आहे. शस्त्रास्त्रांनी हा अरेरावीचा प्रतिकार करणे अशक्य होय आणि शस्त्रास्त्रे गेली म्हणजे केवळ संघशक्तीचा उपयोग कायदेशीर रीतीने राज्यकर्त्यांची धुंद उत्तरविष्ण्याचे कामी येईल. तर धैर्याने आणि हिंमतीने अशा प्रकारचा उपयोग करणे, हे हिंदुस्थानाची कल्कल बाळगणाच्या प्रत्येक मनुष्याचे कर्तव्य होय. ऐतिहासिकदृष्ट्या विचार केला तर 'राष्ट्रीय बहिष्कार' हा यापैकी एक उपाय आहे असे आढळून येते."

लोकमान्यांनी 'राष्ट्रीय सभेच्या कामाची दिशा' या लेखात नव्या राष्ट्रीय चलवळीचे स्वरूप मांडले. "स्वदेशी चलवळीस जी आता सुरुवात झाली आहे, ती पुढे कायम ठेवून हिंदुस्थानातील लोकांनी आपले हित करून घेतले पाहिजे. अशा प्रकारच्या आग्रहाखेरीज कार्य भाग व्हावयाचा नाही. यासच इंग्रजीत 'पैसिव्हरेजिस्टंस' असे म्हणतात. हक्कासाठी रडून किंवा भीक मागून काही उपयोग नाही. ते हक्क आपणास मिळतील असा आग्रह धरून, आपल्या हातून शक्य असेल तेवढा उद्योग केला पाहिजे. जरुर वाटल्यास सरकारला जितके अडविता येईल तितके अडवून ही गोष्ट निश्चयाने साध्य करून घेतली पाहिजे." श्री अरविंद बाबूनी तर 'वंदे मातरंम्' मधून लिहून व भाषणातून आध्यात्मिक राष्ट्रवाद जोपासला. सारा देश त्यामुळे चेतवला गेला. ते म्हणतात - "आम्ही हिंदुस्थानी लोक परकीयांच्या मायेला वश होऊन गेलो होतो..... या मायेचा विध्वंस दडपशाही

व क्लेश यावाचून होत नाही. वंगभंगाचे जे कडू फळ लॉड कर्झन यांनी आम्हास चाखावयास भाग पाडले, त्यामुळे हा मोह नष्ट झाला. तुमच्या मार्गातील संकटांना भिऊ नका, तुमचा मार्ग रोखून धरणाच्या शक्ती कितीही मोठ्या असल्या तरी त्यांची फिकीर नाही. तुम्ही स्वतंत्र व्हा. हा परमेश्वराचाच आदेश आहे व तुम्ही स्वातंत्र्य संपादन केलेच पाहिजे..... या परमेश्वरी शक्तीने भारलेले हे राष्ट्र व त्यातील सर्व लोक जागे होऊन उभे राहतील आणि सर्व शक्तिमान परमेश्वर त्यांना प्रेरणा देईल. मग कोणतीही ऐहिक शक्ती त्याचा प्रतिकार करू शकणार नाही..... कारण येथे परमेश्वराचे अधिष्ठान आहे व त्याचेच हे कार्य आहे...."

इ.स. १९०६ च्या कलकत्ता अधिवेशनात दादाभाईनी 'राजकीय सुधारणा मिळविष्ण्याचा एकच मार्ग म्हणजे चलवळ' घोषित केला. तसेच 'स्वराज्य' ध्येय घोषित केले. प्रिंस ऑफ वेल्सचे स्वायत्त वंगभंगमुळे अडचणीत पडलेच होते. दादाभाईनी चुतःसूत्रीसुद्धा मान्य केली.

(१) सुरतेची दुफळी व टिळकांचे राष्ट्रीय नेतृत्व

कलकत्ता अधिवेशनात दादाभाईच्या नेतृत्वात चतुःसूत्रीला मान्यता मिळवून जहालांनी मवाळांवर बाजी मारली होती. पण हे निःशस्त्र क्रांतीचे तत्वज्ञान मवाळांना पचत नव्हते. आचार्य जावडेकर ही स्थिती मोजक्या शब्दांत मांडतात - "या वेळच्या हिंदी राजकारणाचे अवलोकन केल्यास त्यास बंगालचे पुढारी बिपिनचंद्र पांल व श्री अरविंद घोष एका टोकाने पुढे खेचत होते, तर दुसऱ्या टोकाने सर फिरोजशहा मेहता मागे खेचत होते. न्या. गोखले, सुरेंद्रनाथ, लो. टिळक व लालाजी या दोन टोकांच्या मध्ये उभे होते. राष्ट्रीय सभा दुभंगू नये ही त्यांची उत्कंठा.... पण फिरोजशहाच्या दुराग्रहाला, सुरेंद्रनाथ बळी पडल्याने राष्ट्रीय सभा सुरतेच्या अधिवेशनात १९०७ साली मोडली." मेहता, सुरेंद्रनाथ व ना. गोखलेंनी समेटासाठी पावलेही उचलली नाहीत व शेवटी हे दोन गट कायम झाले."

सुरतेच्या दुफळीनंतर सरकारने मवाळांना जवळ करून जहाल गटावर करडी दृष्टी ठेवली. दडपशाही वाढली. कलकत्त्यातील एका बांग्ल स्फोटावर लेख लिहून त्यांनी 'राजद्रोह केला' या आरोपावरून लो. टिळकांना इ.स. १९०८ साली सहा वर्षांची काळज्या पाण्याची सजा दिली गेली. आपोआपच इतर बळ्या नेत्यांनाही धरपकड करून देशातील राजकीय धामधूमीचे वातावरण शांत करण्यात आले. म्हणून टिळक १९१४ मध्ये सुटून आले व १९१५ मध्ये पुन्हा जहालगट प्रभावी झाला. तोपर्यंत मवाळगटाचे वर्चस्व राहिले.

१९०८ ते १९१३ दरम्यानच्या काँग्रेस अधिवेशनात गोखल्यांच्या नेतृत्वाखाली टिळकांचे परमित्र दाजी आबाजी खरे, कादंबरीकर ह.ना. आपटे, बॅ. महमंद अली जिना, गो. का. गाडगीळ, ह.सी. दीक्षित, नारायणराव संरथ, नागपूरचे रा.सी. दीक्षित, गंगाधरराव चिटणवीस, वन्हाडातील रंगनाथराव

मधोळकर, मोरोपंत जोशी, रावबंहादूर मुंडले वगैरे मवाळ मंडळी सहभागी असत. दाजी खरे तर या काळात कॉन्ग्रेसचे संयुक्त चिटणीस म्हणून काम पाहत असत. राजकीय आघाडीवर खूप सामसूम होती. टिळकांच्या सुटकेनंतर पुन्हा राजकीय चळवळ प्रभावी होऊ शकली. मुंबई सरकार या भ्रमात होते की त्यांनी अराजक माजविणाऱ्याचे संघटित प्रयत्न पुरते संपवले आहेत ते लवकर डोके वर करू शकणार नाहीत. १९०८ पूर्वीची स्थिती येण्यासही खूप काळ जावा लागेल. शाळा-महाविद्यालयाचे विद्यार्थी चळवळहित झालेत व वृत्तपत्रे ताळ्यावर आली आहेत. टिळकवाढी संघेने घटले होते. अशी नोंद २८ मार्च १९१४ ला हिंदुस्थानच्या गृहसचिवाकडे पोहोचली. पण १९१४ च्या जून मध्ये लो. टिळक सुटले व ही फसवी शांतताही विरुन गेली. खदखदता ज्वालामुखी वरवर निद्रिस्त वाटत राहिला यामुळे स्फोटक समर्थ्याचा सरकारला अंदाज येऊ शकला नव्हता.

राष्ट्रीय सभेच्या मवाळ वृत्तीच्या नेत्यांना आता टिळकांसमोर व त्यांच्या वाढत्या वर्चस्वासमोर टिकून राहणे शक्य नव्हते. टिळकांनी नव चैतन्याने बहरलेली राष्ट्रीय सभा गतिमान केली. न्या, गोखले व फिरोजशहा हे दोन्ही मोठे मवाळ पुढारी वारले. शेवटी मवाळांना नमते घेण्याशिवाय पर्यायच नव्हता. दोन्ही वैचारिक गटाच्या ऐक्याची प्रक्रिया सुरु झाली. मुंबई अधिवेशनात हा ठराव पास झाला. इ.स. १९१६ मध्ये राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन लखनौ येथे भरले. लोकमान्य टिळक त्या वेळी अध्यक्ष होते. त्यांनी जहाल-मवाळांच्या ऐक्यासोबत हिंदू-मुस्लिम ऐक्य घडवून आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. एका व्यासपीठावरच हिंदू व मुस्लिमांच्या मागण्या करण्याची हिंदू-मुस्लिम जनतेची मागणी करणारा ठराव करवून घेतला. मुस्लिम लीगाचे सहकार्य मिळवले. आता एकमत झाले. टिळक महणतात - “पूर्वी ज्या बहिष्काराच्या ठरावासंबंधी आपण भांडलो, त्यापेक्षा हा ठराव अधिक महत्वाचा आहे. लखनौला हिंदू-मुसलमान, प्रागतिक आणि राष्ट्रीय हे सर्व एक होऊन स्वराज्याची चळवळ करण्यास बांधले गेले. हे दृश्य पाहून आता आपले दैव उघडले आणि लखनौने ‘Luck-now’ हे नाव सार्थक केले.”

(२) होमरूल चळवळ (जोसेफ बॅप्टिस्टा, बेझंट, टिळक)

लो. टिळकांचे राजकीय कार्यातील मित्र व व्यक्तिगत जीवनात कायदेशीर सल्लागार असलेले जोसेफ बॅप्टिस्टा यांचा फार कमी उल्लेख केला जातो. पण महाराष्ट्र व टिळक या संदर्भात व विशेषत: होमरूल चळवळ व टिळक या संदर्भात त्यांचा उल्लेख अतिशय महत्वाचा ठरतो. त्यांचा जन्म मार्च १८६४ मध्ये झाला. त्यांचे शिक्षण सेंट मेरिज हायस्कूलमध्ये झाले. त्यांतर मॅट्रिकनंतरचे शिक्षण पुण्यात झाले. पुण्यात एन.सी.इ.

उत्तीर्ण करून त्यांनी वनविभागात नोकरी केली. पुन्हा शिक्षण पूर्ण केले. एल.एल.बी. ची परीक्षा ते केंब्रिज विद्यापीठातून पास झाले. त्यांचे कुटुंब ख्रिश्चन परंपरा स्वीकारलेले होते. त्यांनी १८९७ च्या टिळकांच्या राजकीय खटल्याप्रसंगी टिळकांना अटक झाली तेव्हा बॅप्टिस्टांनी टिळकांची प्रथम भेट घेतली. टिळक सुटले तेव्हा प्रथम बॅप्टिस्टांना भेटले. या प्रथम भेटीतच बॅप्टिस्टांनी टिळकांना होमरूलची कल्यान सांगितली. दुसऱ्यांदा १९०६ मध्ये सांगितली व तिसऱ्यांदा १९१५ ला बॅप्टिस्टांनी मांडळी व त्यांना आता यश आले. टिळकांनी बॅप्टिस्टांना स्फुरलेल्या कल्पनेला होकार दिला. बॅप्टिस्टांनी त्यांचे कायदेशीर व राजकीय सल्लागार म्हणून त्यांना नेहमी मदत दिली. बॅप्टिस्टा अखिल भारतीय मजूर संघातही संस्थापक सदस्य होते. टिळकांच्या मृत्युनंतर ही त्यांनी स्वराज्य पक्षाचे काम पाहिले. होमरूल जी टिळकांनी महाराष्ट्रात उभी केली व वाढविली तिला बॅप्टिस्टांनी सांभाळले. बॅप्टिस्टांनी तिसऱ्यांदा मांडलेला होमरूलचा प्रस्ताव १९१५ सालचा. या वेळी प्रथम महायुद्ध चालू असल्याने टिळकांनी ब्रिटिश विरोधात होमरूल चळवळ सुरु करण्याचे ठरविले. १३ एप्रिल १९१६ मध्ये होमरूल लीग पुणे येथे स्थापन करण्यात आली. बॅप्टिस्टांनी ‘मॅसेज’ मध्ये होमरूलचा मसुदा छापला. टिळकांच्या या कार्यात बॅप्टिस्टा, केळकर, खापार्ड, वेलवी यांनी काम केले. बेळगाव अधिवेशनामध्ये याचा प्रत्यय आला. या होमरूल लीगच्या स्थापनेनंतर जोसेफ बॅप्टिस्टा अध्यक्ष, केळकर सेक्रेटरी, डी.बी.गोखले सहसेक्रेटरी घोषित झाले. एक घटना बनली. त्याआधारे देशभर शाखांची उभारणी करणे, पार्लमेंटला बील सादर करणे व इंग्लंडमध्ये ते मान्य करवून घेणे, वर्षातून एकदा एकत्र येणारी संघटना न राहता सतत वर्षभर कार्य करणे यावर टिळकांचा भर होता.

अॅनी बेझंट या आयरिश होत्या. त्यांचा जन्म १ ऑक्टोबर १८३३ साली इंग्लंडमध्ये झाला. शिक्षण इंग्लंड व जर्मनीमध्ये झाले. फ्रॅक बेझंटशी त्यांचा विवाह १८६७ साली झाला. पति-पत्नीच्या तणावामुळे १८७३ मध्ये घटस्फोट झाला. अॅनी बेझंट यांनी १८९३ च्या शिकागो परिषदेत भाग घेतला. तेथून भारतीयत्वाचे आकर्षण वाढून, हिंदू धर्म व संस्कृतीशी त्यांचे आत्मीय नाते जुळले, श्रद्धा वाढली. संपूर्ण जीवन हिंदुस्थानासाठीच समर्पित करून त्यांनी होमरूल व इतर राजकीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात टिळकांच्या सहकाऱ्याने व मार्गदर्शनाने काम केले. हिंदू धर्म व पुनर्जागरणाच्या त्या आधार बनल्या. ‘भगवत गीते’चे इंग्रजी भाषांतर केले. त्यांचे इतर ग्रंथ म्हणजे ‘इंडियन आयडियलस’, ‘इंडिया ए नेशन’, ‘हाऊ इंडिया ब्रॉट अस फिडम’, ‘इन डिफेन्स ऑफ हिंदुइजम’, ‘सिन्हिल अँड रिलिजिअस लिबर्टी’ हे ग्रंथ लिहिले. ‘द कॉमन बिल’, ‘न्यू इंडिया’ ही वृत्तपत्रे ही त्यांनी चालवून जागृती कार्य केले. सतत भाषणे, प्रबोधन व लेखन चालू ठेवले. इतर वृत्तपत्रातही लेखन

केले. लोकमान्य टिळक कैदेत असताना राजकीय धुरा सांभाळून त्यांनी मद्रासहून होमरूल लिगचे कार्य यशस्वीपणे पार पाडले. ‘थिआँसाँफिकल सोसायटी’चे काम त्या करीत होत्या.

(३) बेझंट व होमरूल

१९१३ पासूनच अॅनी बेझंट भारतीय राजकारणाकडे वळल्या. १९१४ पासून त्यांचा प्रभाव वाढला. राष्ट्र सभा हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळवून देऊ शकणार नाही हे वाढू लागताच त्यांनी स्वातंत्र्याशिवाय हिंदुस्थानची प्रगती नाही ही खूणगाठ बांधली. हिंदी स्वराज्याचा पुरस्कर करून या विचार प्रसारासाठी २ जानेवारी १९१४ रोजी मद्रास प्रांतात ‘कॉमनविल’ वृत्तपत्र चालू केले. साम्राज्यांतर्गत स्वराज्य हे आपले उद्दिष्ट त्यांनी स्पष्ट केले. स्वराज्य प्रश्नासाठी सहानुभूती वाढावी म्हणून व्याख्याने दिली. ‘हिंदुस्थानची एकनिष्ठा जर तुम्हाला हवी असेल तर तुम्ही हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य दिले पाहिजे’, असे त्या इंग्रजांना सांगत. हिंदुस्थानचा दौरा केल्यानंतर मद्रासला येऊन ‘न्यू इंडिया’ हे वृत्तपत्र काढले. इ.स. १९१५मध्ये मुंबईत ‘होमरूल’ विषयावर भाषणे दिली.

बेझंटबाईंनी २५ सप्टेंबर १९१५ रोजी ‘होमरूल लीग’ (स्वराज्य संघ) ही संघटना स्थापन केली व मुंबई अधिवेशनात ‘होमरूल’ला पाठिंबा मिळविण्याचा प्रयत्न केला. पण मवाळ प्रभावी होते. त्यांनी ठराव मान्य केला नाही. “देशाचा कारभार लोकनियुक्त कायदेमंडळामार्फत होणे, अशा कायदे मंडळाचे देशाच्या अंदाज प्रकावर नियंत्रण असणे आणि सरकार हे कायदे मंडळास जबाबदार असणे म्हणजे ‘स्वराज्य’ होय, स्वशासन होय”, असे बेझंट यांचे म्हणणे होते. राष्ट्र सभेने एक समिती नेमली. तिने काही निर्णय न घेतल्यामुळे बेझंटबाईंनी १ सप्टेंबर १९१६ रोजी ‘होमरूल लीग’ स्थापनेची घोषणा केली. तीव्र गतीने मद्रास, मुंबई, कानपूर, अलाहाबाद येथे शाखा सुरु झाल्या. त्यांनी एवढा प्रभावी प्रचार केला की ‘न्यू इंडिया’ व ‘कॉमनवील’ वाचणारे प्रभावित होऊ लागले.

भारतीय स्वराज्याची मागणी करण्यामागे बेझंट बाईंची दोन कारणे होती. एक म्हणजे स्वातंत्र्य म्हणजे प्रत्येक राष्ट्राचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे व दुसरे म्हणजे स्वातंत्र्य हिरावूनच इंग्लंडने भारतीयांच्या इच्छेविरुद्ध भारताचे हितसंबंध ब्रिटिश सत्तेसोबत जोडले होते. स्वराज्य कोणत्याही राष्ट्राच्या प्रतिष्ठेसाठी व आत्मसन्मानासाठी आवश्यक असते. विदेशी शासनामुळे जशी राष्ट्राची क्षमता नाहिशी होते तसेच चारित्र्यही नष्ट होते असे मत इतिहासाचे विद्वान प्रा. डॉ. मोरवंचीकर यांनी व्यक्त केले आहे. “‘होमरूल म्हणजे स्वशासन. विदेशी राष्ट्राने दुसऱ्या एका राष्ट्रावर शासन करणे म्हणजे त्या राष्ट्राच्या प्रतिष्ठा व आत्मसन्मानाला दुखावणे होय.’” अशा विचारांनी बेझंटबाईंनी हजारो तरुणांना या होमरूलच्या विचारांनी प्रभावित केले.

होमरूलची उद्दिष्टे भारताला वसाहतीच्या शासनाची प्राप्ती करून देणे, राष्ट्रीय भावना जागृत करणे, देशात गृहशासनाची

स्थापना करणे, भाषानुरूप प्रांतनिर्मिती करून लोकमताचा आदर करणे, अशी दिसतात.

बॅटिस्टा, टिळक व अॅनी बेझंट यांनी जरी दोन ठिकाणाहून हे कार्य आरंभिले असले तरी टिळकांच्या नेतृत्वातच महाराष्ट्र व मद्रासहून हे कार्य देशभर पसरले. लोकमान्य कैदेत राहिल्यामुळे इकडे राष्ट्रीय सभेने मवाळ मतालाच टिकविले होते. त्यांची १९०६ पासून होमरूल (वसाहतीची स्वराज्य या रूपात) मान्य केलेले तत्व अद्याप प्रभावी केले नाही. म्हणून टिळक म्हणतात - “होमरूलचे तत्व कांग्रेसने १९०६ साली मान्य केले आहे, पण कांग्रेस ही वर्षातून एकदा भरणारी असल्यामुळे राष्ट्रीय ध्येयास व्यवस्थित रूप देऊन तत्त्रीत्यर्थ जे प्रयत्न करावयास पाहिजेत त्यासाठी कांग्रेसने अद्याप तजबीज केलेली नाही. ही तजबीज करणे हे होमरूल लीग किंवा हिंदी स्वराज्य संघ यांचे कार्य होय. यात कांग्रेसला विरोध नाही. इतकेच नव्हे तर त्यांच्यामध्ये परस्पर निरनिराळ्या प्रांतात निरनिराळे स्वराज्य संघ निघाले तरी त्यांच्यामध्ये परस्पर विरोध होणे शक्य नाही.”

इ.स. १९१६ मध्ये टिळकांच्या जहालवादी गटाचा प्रभाव वाढू लागला. म्हणून सरकारने त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरला. डॉ. बेझंटबाई व सहकारी यांना कैद करण्यात आले. टिळक हायकोर्टात गेले व दाद मागून निर्दोष सुटले. ही होमरूल लीग राष्ट्रसभेच्या कार्याला पूरक होती, मात्र सरकारच्या दृष्टीने तितकीच घातक होती. ही निःशस्त्र प्रतिकाराची टिळक प्रणीत चळवळ होय.

(४) होमरूलच्या प्रभाव व सरकारची दडपशाही

होमरूलच्या दोन्ही संघटनांत सहकार्य व परस्पर सामंजस्य होते. लोकमान्यांच्या संघटनेने महाराष्ट्र व मध्यप्रांतात चळवळ चालविली व देशातील इतर भागात अॅनी बेझंट यांची होमरूल चळवळ असेल असे ठरले. ‘केसरी’ व ‘मराठा’ तून झालेले लेखन फार मोठ्या संख्येने लोक वाचत. त्यामुळे जागृती होऊन ती जनमानसात रुजली. प्रथम महायुद्धकालीन ही चळवळ सरकारला अडसर वाढू लागली. सरकारने टिळकांवर आरोप लावून त्यांना पकडले पण ते पुन्हा मुक्त झाले. बेझंटबाईंना मद्रास कोटनी दोषी ठरविले. त्यांना दोन्ही छापखाने विकावे लागले. तथापि लोकजागृतीमुळे लोक जागे झाले व प्रचंड सहभाग वाढीस लागला. टिळक व बेझंटबाईंची लोकप्रियता वाढली. परिणामी यानंतर त्यांच्या नेतृत्वात जहाल व मवाळ गट एकत्र आले. इ.स. १९१६ सालीच लखनौ अधिवेशनात शहरी मुस्लीम लीगचे अधिवेशन झाले. स्वराज्याच्या मागणीसाठी हिंदू नेते (राष्ट्रीय सभेचे) व इस्लाम नेते (मुस्लीम लीगचे) एकत्र आले. पोलिसांनी त्यांचे दौरे म्हणजे ‘Triumphant tours’ असे संबोधण्यास सुरुवात केली. तटस्थ व मवाळवादी लोकही यात सामील झाले. प्रथमच स्त्रियांनीही या राष्ट्रीय चळवळीत सहभाग घेतला. इंग्रज सरकार अडचणीत आले. कांग्रेस व लीग एकत्र आल्यामुळे सरकारने ‘फोडा व

झोडा'चे धोरण पत्करले. टिळकांनी ३३ हजार सभासद बनविले होते. निःस्त्र प्रतिकाराची चळवळ तहकूब झाली. मुस्लिम नेतेही चळवळीत सहभागी झाले होते. या चळवळीने जनतेचे पौरुषत्व जागे केले. राष्ट्रसभेच्या अध्यक्ष म्हणून खणखणीत शब्दांत बेझंटबाईनी स्वराज्याची मागणी केली. १९२८ पर्यंत हिंदी जनतेला 'पूर्ण स्वराज्य' मिळावे असे बंधन घातले.

(५) होमरूल चळवळीचे परिणाम

माझेयू साहेबाने हिंदुस्थान भेटीच्या गुप्त अहवालात म्हटले होते - 'बेझंटबाई व टिळक या दोघांनी काँग्रेस पूर्णपणे जिंकली आहे, मवाळ पक्ष आता अस्तंगत झाला आहे. होमरूल चळवळच आता काँग्रेसची चळवळ बनली आहे.' यावरून जहाल गट व त्याचे नेते संपूर्ण राष्ट्रीय चळवळीत अग्रणी ठरले, हे स्पष्ट होते.

या चळवळीने जसे काँग्रेस जहालांच्या ताब्यात दिली, हिंदु व मुस्लिम यात ऐक्य आणले तसे यामुळेच सरकारने 'फोडा व राज्य करा' धोरण स्वीकारले. एकीकडे राष्ट्रीय पूर्ण स्वातंत्र्याचा उद्घोष व १९२८ पर्यंत प्राप्ती ही मर्यादा ठरली तशी दुसरीकडे देशाबाहेरून म्हणजे अमेरिका व इंग्लंडवरही या चळवळीचे परिणाम पोचले. लोकशाहीवादी अमेरिकेची प्रथम महायुद्धानंतर सहानुभूती मिळाली. न्यूयार्कमध्ये इंडियन होमरूल लीग स्थापन झाली. 'यंग इंडिया' तील बेझंटच्या लेखातून अमेरिकन खोडसाळणाच्या लेखनाला चोख उत्तर मिळाले. जोसेफ बॅप्टिस्टांच्या नेतृत्वात एक शिष्टमंडळ टिळकांनी लंडनला पाठविले. त्या मंडळाने लंडनमध्ये हिंदी स्वराज्याचा प्रश्न मांडून सहानुभूती मिळविली. टिळकासाठी दुकानदार, कामगारांनी हजारो रुपये निधी गोळा केला. बॅप्टिस्टासोबत केळकर, खापडे करंदीकर, बिपिनचंद्र पॉल, इत्यादी निघाले पण पासपोर्ट रद्द केल्यामुळे अर्ध्या प्रवासातून त्या मंडळास परतावे लागले. परिणामी त्याची लोकप्रियता वाढली. भारतमंत्री माझेयूनी टिळकांना 'The biggest leader of India at this moment' असे गौरवपूर्ण उद्गार काढले. लालाजी, एस.एस. हार्डीकर, कि. एन. शास्त्री अमेरिकेत गेले. सॅनफ्रॅसिस्को शहरी शाखा उघडल्या.

परीक्षण

डॉ. जयसिंगराव पवार यांनी होमरूल चळवळीचे परीक्षण पुढील मुद्यातून मांडले आहे.

- (१) राष्ट्रसभेच्या धोरणात या चळवळीने बदल झाला.
- (२) पाश्चात्य देशात हिंदी स्वराज्याबद्दल सहानुभूती मिळाली.
- (३) बेझंटबाईनी इंग्लंडच्या मजूरपक्षीय नेत्यांना आकृष्ट केले.
- (४) माझेयू साहेबांची इतिहास प्रसिद्ध घोषणा होऊन सुधारणा घोषित झाल्या.

- (५) आंतरराष्ट्रीय दडपण निर्माण झाले.
- (६) देशात तरुणपिढी, विचारवंत, देशभक्त व विद्यार्थी जहाल गटाकडे आकृष्ट झाले. यामुळे देशात नवचैतन्य संचारले. चिरोल खटल्याला टिळकांचे व्यक्तिगत प्रतिष्ठेचे स्वरूप न राहता तो राष्ट्रीय प्रतिष्ठेचा प्रश्न बनून त्यासाठी आर्थिक पाठबळ उभे झाले. जनता यापुढे तन-मन-धनाने राष्ट्रीय कार्यासाठी मदत देण्यास सज झाली.

टिळकांच्या चतुःसूत्रीत लाल-बाल-पाल यांचे कार्य व जहाल कालखंडाची कामगिरी सामावली आहे. त्याचाही आपण परिचय करून घेऊ.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) चतुःसूत्रीचा वापर करून इंग्रजांच्या सत्तेला अधिक प्रभावी व निःस्त्र प्रतिकार करता येतो हे लक्षात आल्याने राष्ट्रीय सभेत मवाळ गट अस्तित्वात येऊ लागला. ( )
- (२) सुरतेच्या दुफळीनंतर सरकारने मवाळांना जवळ करणे व जहाल गटावर करडी नजर ठेवणे हे धोरण अंगीकारले. ( )
- (३) स्वातंत्र्याशिवाय हिंदुस्थानची प्रगती नाही असे मत अॅनी बेझंट यांनी व्यक्त केले. ( )
- (४) अॅनी बेझंट यांनी २५ सप्टेंबर १९१५ रोजी 'होमरूल लीग' (स्वराज्य संघ) ही संघटना स्थापन केली. ( )
- (५) होमरूल चळवळीस परदेशातून फारसा पाठिंबा मिळाला नाही. ( )
- (६) लखनौ अधिवेशनाद्वारे प्रथमच स्त्रियांनी राष्ट्रीय कार्यात भाग घेतला. ( )
- (७) होमरूल चळवळीमुळे इंग्रजांवर कोणत्याही स्वरूपाचे आंतरराष्ट्रीय दडपण निर्माण झाले नाही. ( )

(६) चतुःसूत्रीचा कार्यक्रम व प्रत्यक्ष वाटचाल

स्वराज्य-स्वदेशी बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण ही जहालवादी चतुःसूत्री लाल-बाल-पाल व श्री अरविंद घोष यांनी प्रत्यक्षात उत्तरवली. टिळक 'स्वराज्य' व 'सुराज्य' यात थोडा फरक करीत. स्वराज्यात आपल्या प्रजेच्या प्रतिनिधीमार्फत चालणारे राज्य. ब्रिटिशांचे राज्य स्वराज्य नव्हते व सोबत 'सुराज्य' ही नव्हते. 'स्वराज्य हा माझा जन्म सिद्ध अधिकार आहे व तो मी मिळविणारच' ही घोषणा करून स्वराज्यासाठी सर्वस्वाचे बलिदान करण्यासाठी सज राहवे असा विचार टिळकांनी मांडला होता. त्यांना स्वराज्य हे धार्मिक व नैतिकदृष्ट्या आवश्यक वाटत असे. होमरूलचा लढा व राष्ट्रीय

स्वातंत्र्याचा लढा त्यांनी लढविताना स्वराज्य हेच अंतिम उद्दिष्ट ठरविले.

स्वदेशीचा प्रसार, सभा संमेलने, वर्तमानपत्रे यातून ते करीत. स्वदेशीच्या संदर्भात पांढरपेशा सुशिक्षितांची फार मोठी जबाबदारी आहे असे ते समजत. देशी वस्त्राचा वापर करून बंगालच्या फाळणीपासून एक प्रखर स्वदेशीच्या स्वाभिमानाची चळवळ त्यांनी विकसित केली. राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक, नैतिक सांपत्तिक दृष्टीने स्वदेशी चळवळीची आवश्यकता आहे. यामुळे इंग्रजांचे धाबे दणाणले.

स्वदेशी नाण्याची एक बाजू तर बहिष्कार दुसरी बाजू होय. म्हणून स्वदेशाचा लढा बळकट करण्यासाठी टिळक म्हणतात - “आमच्याकडे ब्रिटिशांशी लढण्यासाठी शस्त्रे नाहीत. आम्हाला त्यांची गरजही नाही. आमच्याकडे बहिष्कार हे शक्तिशाली शस्त्र आहे. इंग्रज हे आमच्या साहाय्यावरच राज्यकारभार करत आहेत. आम्हाला आमच्या स्वराज्याच्या राज्यकारभाराचा ताबा हवा आहे. त्यासाठी बहिष्काराच्या शस्त्राने आपण ब्रिटिशांना नमविले पाहिजे. बहिष्काराचा मार्ग हा राजकीय गुन्हा ठरत नाही. विद्यार्थी, शेतकरी व कष्टकन्यांनी बहिष्काराची चळवळ हाती घेतली तर मध्यम व श्रीमंत वर्गातील पुढारीही विदेशी वस्तूवर बहिष्कार टाकतील.”

टिळकांचे तरुण व द्रष्टा सहकारी श्री अरविंद घोष यांनी-

- (१) क्रांतिकारक कृती
  - (२) राष्ट्रीय उज्ज्वल परंपरा व संपन्न वारसाचे स्मरण
  - (३) सविनय प्रतिकार ह्या तीन मार्गांचा वापर सांगितला.
- त्यांनी सविनय प्रतिकारासाठी -
- (१) आर्थिक बहिष्कार व स्वदेशी
  - (२) शैक्षणिक बहिष्कार
  - (३) न्यायालयीन बहिष्कार व राष्ट्रीय लवाद न्यायालये
  - (४) कार्यपलिकेवर बहिष्कार व राष्ट्रीय संघटना
  - (५) सामाजिक बहिष्कार

याद्वारे स्वदेशी व बहिष्काराची योजना साकार करण्यासाठी जनतेला आवाहन केले. बंगालच्या फाळणीप्रसंगी व नंतर याचे प्रयोग झाले.

राष्ट्रीय शिक्षणाने राष्ट्रीय संस्कार, धर्म, संस्कृतीला उजळा व स्वभिमान जन्माला येते. आत्मविश्वास वाढतो. इंग्रजी शिक्षण देण्याचा शासनाचा मर्यादित हेतू होता व त्यांना हाताखाली लागणारा कारकुनी व जी हुजर करू शकणारा शिक्षित वर्ग हवा होता. टिळकांच्या जहाल वृत्तीमुळे इतर नेत्यांनी साथ दिली व असे शिक्षण पिढी घडविण्यासाठी, राष्ट्रप्रेम जोपासण्यासाठी दिले जाऊ लागले. बनारसचे हिंदू विद्यापीठ, पुण्याचे टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, अलीगढची नॅशनल मुस्लिम युनिवर्सिटी, दिल्लीचे जामिया मिलिया विद्यापीठ, अहमदाबादचे गुजरात विद्यापीठ या उल्लेखनीय संस्था व ज्ञानपीठांनी यानंतर राष्ट्रवादाला बळकट केले ते राष्ट्रीय शिक्षणातून. ठिकठिकाणी महाराष्ट्रात राष्ट्रीय वृत्तीचे शिक्षण देणाऱ्या संस्था यानंतर जन्मल्या.

भारतात एकूण लहान मोठ्या १२५० राष्ट्रीय शिक्षण देणाऱ्या शिक्षण संस्था उघडण्यात आल्या व त्यातून ७७००० विद्यार्थी शिकू लागले.

स्वदेशी बहिष्कार योजनेचे व चळवळीचे दोन फायदे टिळकांनी सांगितले होते. (१) परकीयांची अर्थव्यवस्था खिलखिळी होईल. (२) देशी वस्तूचे उत्पादन वाढेल. बहिष्कारामुळे परकीय शासन यंत्रणा न्याय संस्था व कर वसुलीवर बहिष्कार केला की शासनाचे हाल होणार. मात्र टिळक म्हणत - “बहिष्काराची परिणामकारकता कृतीत आहे. ती एक प्रकारची कल्पना असून ती सतत जागृत ठेवावी लागते. स्वराज्य मिळाल्यानेच संपूर्ण विकास होईल. औद्योगिक, आर्थिक, सामाजिक सुधारणा स्वराज्याचेच भाग आहेत. म्हणून आमची सत्ता आमच्या हाती असली पाहिजे.”

टिळकांचे एक सहकारी लाला लजपतराय यांनी शिक्षण संस्था, वैद्यकीय महाविद्यालये व अभियांत्रिकी महाविद्यालये, कोर्ट, सरकारी नोकच्या, महसूल वसुली यावर बहिष्कार मान्य केला नाही. त्यांनी दयानंद अँग्लो वैदिक कॉलेजच्या स्थापनेसाठी प्रयत्न केले. धार्मिक शिक्षणकीतून राष्ट्रभावना वाढविणे, फुटीर, संकुचित व कूपमङ्गळ वृत्तीचा प्रतिकार करण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण देण्यावर भर दिला होता. आधुनिक व प्रभावी शिक्षण, सहशिक्षण यांचा पुरस्कार करण्यावरीली त्यांनी भर दिला होता.

टिळकांचे लेख उदाहरणार्थ, ‘हे आमचे गुरु नव्हेत’, ‘राष्ट्रीय शिक्षण व खाजगी शाळांची जबाबदारी’ सारखे लेख लिहून त्यांनी आपले विचार मांडले. देशी भाषांतून शिक्षण द्यावे, व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षण द्यावे, सक्तीचे व मोफत शिक्षण असावे, त्यासाठी लोकमताचा दबाव सरकारवर आणावा व धर्मशिक्षणही दिले जावे असे विचार टिळकांनी मांडले.

(७) टिळक व १९१९ च्या सुधारणा

प्रथम जागतिक महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर इंग्लंड, अमेरिकेने केलेल्या स्वातंत्र्याच्या व लोकशाहीच्या घोषणा, कांग्रेसचे स्वराज्य आंदोलन यांमुळे इ.स. १९१७ मध्ये भारत मंत्री मैटियूने ‘हप्त्या हप्त्याने स्वराज्य’ देण्याची ऐतिहासिक घोषणा केली. टिळक सर्वमान्य नेते असून त्यांनी डॉ. अंनी बेंझंट यांना कांग्रेस अधिवेशनाचे अध्यक्ष बनविले. ‘सरकारने असे हसे द्यावेत हे योग्य नाही. ते आम्हीच ठरविले पाहिजे.’ असे टिळकांचे मत होते. या कायद्यातच कालमर्यादा हवी असेही ते म्हणत. पूर्ण स्वातंत्र्य हे अंतिम उद्दिष्ट. ती मागणी करून पूर्तता झाली पाहिजे. फक्त नगरपालिका व स्थानिक संस्थाचे हक्क देऊन भागणार नाही, तर मध्यवर्ती सरकारवर मध्यवर्ती समान भागीदारी हवी. कांग्रेस व लीग दोन्हीचे हक्क हवेत. टिळकांच्या मते ‘आम्हाला मध्यवर्ती सरकारवर नियंत्रण पाहिजे होते.’ मैटियू चेम्सफोर्डच्या १९१९ च्या सुधारणा अपुन्या होत्या हे त्यांनी स्पष्ट केले.

(८) प्रतियोगी सहकारिता

मवाळ राष्ट्रसभेतून फुटले. सुरेंद्रनाथ बॅनर्जीनी 'स्वतंत्र प्रगतिक पक्ष' बनविला. सरकारच्या १९१९ च्या सुधारणाविषयीचा जाहीरनामा आल्यावर टिळकांनी सहकार्यांशी चर्चाकरून सुधारणा कायद्याशी 'प्रतियोगी सहकारिता' (रिस्पॉन्सिव्ह को-ऑफरेशन) करावयास तयारी दाखविली. टिळकांनी बिनशर्तेवजी प्रतियोगी सहकार्य घोषित केले. त्यांच्या मते ब्रिटिश सरकार (नोकरशाही) जनतेशी जितक्या प्रमाणात सहकार्य करील तेवढ्याच ग्रंथ प्रमाणात आपणी सहकार्य द्यावे. सरकार / नोकरशाही सहकार्य देणे थांबवील तेव्हा सरकारशी असहकार पुकारावा. सहकाराचे उत्तर सहकाराने व असहकाराचे उत्तर असहकाराने देण्याचा विचार ठरवून भारतमंत्री मौर्यू व व्हॉइस्परॉयला तारा पाठविल्या. डॉ. बी. आर. नंदा यांनी 'गोखले इंडियन मॉडरेटस अँड ब्रिटिश राज' हा संशोधनपूर्ण ग्रंथ लिहून टिळकांच्या प्रतियोगी सहकार्याच्या मताशी गोखलेच्या मताचे साम्य दर्शविले आहे. याच वेळी अन्नी बेझांट, महात्मा गांधी, पं. मदनमोहन मालवीय बिनशर्त पाठिंबा देणारे तर चित्रंजनदास, बिपिनचंद्र हे सुधारणांचा धिक्कार करावा या मताचे होते.

(९) कांग्रेस लोकशाही पक्ष

देशात प्रांतीय व केंद्रीय कायदे मंडळाच्या निवडणुका घोषित झाल्या. या निवडणुका लढविण्याची राष्ट्र सभेने नेत्यांना परवानगी दिली पण तशी अपेक्षित यंत्रणा उभी केली नव्हती. म्हणून टिळकांनी राष्ट्र सभांतर्ता 'कांग्रेस लोकशाही पक्ष' स्थापन केला. एप्रिल १९२० मध्ये निवडणूक जाहीरनामा काढला. त्यात टिळक म्हणतात - "प्रातिनिधिक, जबाबदार राज्य शासन पद्धतीने राज्य चालविण्यास या देशातील लोक लायक आहेत असे या पक्षाचे ठाम मत असून येथील राज्यपद्धती कशी असावी आणि कायदे कानून कसे असावे, हे ठरविण्याचा हक्क स्वयं निर्णयाच्या तत्वाने केवळ हिंदी लोकांसच आहे. मौर्यू साहेबाचा रिकार्ड अँकट अपुरा व असमाधानकारक आहे."

सोबत हिंदी लोकांना संपूर्ण स्वराज्याचे हक्क मिळावेत, हिंदी लष्करावर त्यांचा पूर्ण ताबा असावा, आर्थिक स्वातंत्र्य मिळावे आणि प्रजेच्या संपूर्ण नैसर्गिक हक्कांची प्रजेस कायदेशीर हमी द्यावी अशा बाबी त्यात नमूद केल्या होत्या. या पक्षाची तत्त्वे पुढीलप्रमाणे होती.

(१) कांग्रेसविषयी श्रद्धा (२) लोकशाहीवर विश्वास (३) शिक्षणप्रसार (४) जातिभेद दूर करणे (५) धार्मिक सहिष्णुता (६) संपूर्ण स्वराज्य प्राप्ती (७) प्रांतिक स्वायत्तता (८) मतदानाचा अधिकार विस्तार (९) रेल्वेचे राष्ट्रीयीकरण नको (१०) हिंदी राष्ट्रभाषा (११) ब्रिटिश साम्राज्य मंडळात हिंदुस्थान सामील असावा व भागीदारांच्या बोर्डीने हिंदुस्थानचा दर्जा असावा. तसेच आर्थिक स्वातंत्र्य, प्रजेचे नैसर्गिक हक्क असावेत. या महत्त्वपूर्ण भूमिकेमुळे हा जाहीरनामा म्हणजे

टिळकांचे राजकीय मृत्युपत्रच होय.

(१०) टिळकांची सामाजिक दृष्टी

टिळकांचा पिंड हा राजकारणी व्यक्तीचा होता. त्यांच्या सामाजिक सुधारणेच्या दृष्टिकोनाविषयी विविध मते मांडली गेलीत. ते कर्मठ, सनातनी, परंपरावादी, अपरिवर्तनवादी, पुनरुज्जीवनवादी होते असे त्यामुळे म्हटले जाते. महाराष्ट्रातील तत्कालीन विद्वानात 'आधी राजकीय की आधी सामाजिक सुधारणा ?' यामुळे आधी स्वराज्य की सामाजिक सुधारणा ? असा वाद होता. आधी सामाजिक सुधारणा हव्यात म्हणणारे आगरकर, रानडे, गोखले हे होते तर टिळकांचे मत त्या विरुद्ध होते. टिळकांच्या मते राजकीय स्वातंत्र्य आले की हव्या त्या सुधारणा घडवून आणता येतील. ते म्हणत आयर्लंड हा इंलंडएवढा प्रगत असूनही त्याला स्वातंत्र्य मिळू शकले नाही. तसेच भारताच्या तुलनेत शेजारी राष्ट्रे ब्रह्मदेश, सिलोन येथे सामाजिक सुधारणा असूनही स्वातंत्र्य नव्हते. सरकारने आमच्या धर्म व समाज प्रश्नात ढवलाढवल करून कायदे करणेच त्यांना मान्य नव्हते. आमची संस्कृती पाश्चात्य संस्कृतीहून निराळी आहे व इंग्रज याविषयी अनभिज्ञ आहेत. म्हणूनच त्यांच्यावर आपण विसंबून राहू नये. सामाजिक सुधारणा स्वातंत्र्यानंतर करता येईल.

त्यांना विधवा किंवा विधुरांचे विवाह शास्त्र संमत नसल्याने मान्य नव्हते. म्हणून १९०३ मध्ये रावबहादुर कोलहटकांच्या पुनर्विवाहित मुलीचे लग्न होते, निमंत्रण होते तरी ते लग्नात गेले नव्हते. त्यांनी 'पुनर्विवाह' नावाने तीन लेख लिहिले. पुनर्विवाह केलाच तर विधवा व विधुरांचा व्हावा असे ते म्हणत. स्त्री शिक्षणाचा विचार त्यांनी चार लेखातून 'केसरी' त मांडला. स्त्रियांचे शिक्षण पुरुषांपेक्षा भिन्न असावे असे ते मानत. ते देशी भाषेत द्यावे. धर्म शिक्षण द्यावे. कुटुंब व्यवस्थेला अनुकूल असावे. फिमेल हायस्कूल पुणेचे शिक्षण निरुपयोगी होय असे त्यांनी लिहिले होते. संमतिवयाच्या विधेयकाबाबत १८९१ मध्ये त्यांनी सनातनी भूमिका घेतली होती. समाजसुधारणा करताना समाजाचा पाया खणून काढू नये. सामाजिक परिषद कांग्रेसच्या अधिवेशनाच्या मंडपात घेऊ नये. सुधारणांचा आग्रह धरणाच्यांना ते सामाजिक परिषदेतही विरोध करत. अस्पृश्यता नष्ट झाली पाहिजे असे ते म्हणत. जातिभेद निर्मूलनापेक्षा जातिद्वेष निर्मूलनावर त्यांनी भर दिला. त्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण व राजकीय सुधारणा घडवून जातिद्वेष घालवता येईल. ते जातिसंस्थेचे फायदे विशद करत. विविध जातींना स्वहित सांभाळून देशाच्या विकासासाठी सामूहिक प्रयत्नात वाटा दिला पाहिजे. वेदोवत प्रकरण गाजले होते, मराठा-ब्राह्मण वाद त्यातून चिघळता. टिळकांनी त्या प्रकरणात सनातनी विचार ठेवूनच लेखन केले. त्यांचा युक्तिवाद सर्वांना पटण्यासारखा नव्हता. समुद्र पर्यटन करून विलायतेत गेले म्हणून परत आल्यावर त्यांनी शुद्धीकरण विधी करून घेतला. १९१८ साली 'पटेल बिल' सादर झाले.

त्यात आंतरजातीय विवाहाचा विचार होताना टिळकांनी त्याला विरोध केला. मुलीचे लग्नाचे वय वाढवावे या विधेयकास १९०५ साली त्यांनी विरोध दर्शविला होता. देशस्थ-कोकणस्थ व वन्हाडेंचे ऐक्य न्हावे असे ते मानत. धर्माला ते समाज परिवर्तनाची संस्था मानत. सामाजिक सुधारणा ह्या राष्ट्रीयत्वास धरून असल्या पाहिजेत तरच राष्ट्रीय उन्नती होते. रा. गो. भांडारकर, गोखले, रानडे, भावाडीकर, इत्यादीवर टिळक टीका करीत. अंजनी (बेळगाव) चे त्यांचे भाषण कोळी-माळी-साळी-कुणबी यांच्याविषयी उदार वृत्तीचे नव्हते. न.र. फाटक म्हणतात - “सामाजिक सुधारणेचे बाह्य स्वरूपात ते शत्रू होते.”

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

पुढील विधाने घूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) स्वराज्य, स्वदेशी बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण ही टिळकांनी दिलेली चतुःसूत्री होय. ( )
- (२) ‘स्वराज्य’ व ‘सुराज्य’ यात टिळकांच्या दृष्टीने कोणताही फकर नव्हता. ( )
- (३) ‘स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे व तो मी मिळवणारच’ अशी घोषणा टिळकांनी केली. ( )
- (४) स्वदेशीची चलवळ केवळ राजकीय स्वातंत्र्याच्या दृष्टीनेच महत्त्वाची होती. ( )
- (५) राष्ट्रीय शिक्षणाने राष्ट्रीय संस्कार, धर्म, संस्कृती, यांस उजळा मिळतो व स्वाभिमान जन्मास येतो. ( )
- (६) बहिष्काराची परिणामकारकता कृतीत आहे. ( )
- (७) सामाजिक सुधारणांच्या आधी राजकीय स्वातंत्र्य हवे असे टिळकांचे मत होते. ( )
- (८) राजकीय स्वातंत्र्याआधी सामाजिक सुधारणा हव्यात असे आगरकर, रानडे, गोखले यांचे मत होते. ( )
- (९) स्त्रियांचे शिक्षण पुरुषांपेक्षा भिन्न असावे असे टिळक मानत. ( )

२.२.४ लोकमान्य टिळक : मान्यवरांची मते

(१) मूल्यमापन

लोकमान्य टिळक हे राष्ट्रासाठी संपूर्ण जीवन अर्पण करणारे लोकनेते होते. ते उच्चशिक्षित व कायदातज्ज्ञाही होते. पण चिरोल खटल्यात ब्रिटिश सरकार त्यांच्या बाजूने निकाल कसा देणार ? त्या खटल्यासाठी त्यांनी केलेली तयारी व युक्तिवाद त्यांच्या बुद्धिमत्तेची चुणुक संगतात व त्यांचे कायद्याचे ज्ञान त्यातून दिसून येते. तेथून आल्यावर त्यांचे मानसिक स्वास्थ्य बरे राहिले नाही. तब्बेत चांगली राहिली नाही. ३१ जुलैच्या मध्यरात्रीनंतर त्यांची प्राणज्योत मंद मंद होत मावळली. उजाडण्यापूर्वीच गांधीनी त्यांचे अंतिम दर्शन घेतले. टिळकांच्या अस्थी एका लहानशा चंद्री नक्षीदार पेटीत घालून ती पेटी

एका रथातल्या पालखीत ठेवण्यात आली आणि पुण्यात मिरवणुकीने त्या अस्थी नेण्यात आल्या. यापुढे केसरीचे सर्वाधिकार व महाराष्ट्राचे पुढारी म्हणून न.चिं. केळकर यांच्या अनुपस्थितीत त्यांचे नाव ठरले. कर्नाटक-वन्हाड-पुणे-महाराष्ट्र सर्वांचे राजकीय धोरण एक राहील. बैठकीत खापडे, मुंजे, केळकर, बैटिस्टा, गंगाधरसराव देशपांडे, इत्यादी दहा जणांची कमिटी नेमण्यात आली. मात्र ती काही महिनेच प्रभावी राहिली. म्हणून “टिळकांच्या अनुयायांनीच त्यांचे राजकारण बुडविले” असे म्हटले जाते.

कौटुंबिक जीवन पाहता टिळकांना ३ मुले व ३ मुली होत्या. २१ व्या वर्षी त्यांचा एक मुलगा वारला. पत्नी सत्यभामाबाई त्यांच्या विचारानुसार वागत. ते कैदेत गेल्यावरही त्यांचे घर चोख ठेवले होते. टिळक मुला-मुलींच्या अभ्यासाची व बुद्धिविकासाची काळजी घेत. आगरकरांनी टिळकांची मुलगी शालान्त परीक्षेत पास झाल्यावर ‘सुधारक’ मध्ये लेख लिहून अभिनंदन केले. ते स्वतः आदरातिथ्य करणारे होते.

त्यांची राहणी अत्यंत साधी होती. तांबडी पगडी, पांढरा सदरा. त्यावर पेशवाई पद्धतीचा पांढरा अंगरखा. खांद्यावर उपरणे पायात पुणेरी जोडा असे त्यांचे परिधान होते. शांत गंभीर मुद्रा व चेहन्यावर मिशा यामुळे व्यक्तिमत्त्व मराठमोळ्या महाराष्ट्राच्या नेत्याला शोभणारे होते.

श्री अरबिंद घोष म्हणतात - “टिळक हे मराठी माणसाचे १००% प्रतिनिधी होते. धडाडी, स्वार्थत्याग, कष्टाळूपणा व राजकीय मुत्सद्दिगिरी व व्यवहारदृष्टी, इत्यादी मराठी माणसांचे गुण टिळकांच्या अंगी प्रक्षणी जाणवतात.

आचार्य जावडेकर म्हणतात - “टिळक क्रांतिवादी होते म्हणून लोकनायक झाले आणि ते लोकांना घेऊन चालले म्हणून लोकमान्य झाले. त्यांची लोकमान्यताही त्यांच्या लोकनायकत्वावर अवलंबून होती.”

महात्मा गांधीनी त्या वेळच्या नेत्यापैकी टिळकांना सर्वश्रेष्ठ मानले. ते म्हणतात - “बहुजन समाजावर एवढे वजन असणारा पुढारी आधुनिक काळात झालेला नाही. जनतेची त्यांच्याविषयीची पूज्य बुद्धी कौतुकास्पद होती. जनता त्यांना परमेश्वराचाच अवतार मानत होती.”

चित्ररंजनदास यांच्या मते - “टिळक स्वयंभूतात्याप्रमाणे तेजस्वी होते. एकदा निर्भयपणे व दृढनिश्चयाने टाकलेले पाऊल ते प्राणांतीही मागे घेत नसत. ‘गीता रहस्य’ चा हा कर्ता कर्मयोगी होता व अखंड अविरत कर्म हे त्यांचे ब्रीदवाक्य होते.” त्यांची वक्तुत्वशैली प्रसिद्धी नसली तरीही सतत वाचन, व्यासंग, चिंतन, धर्म, इतिहास, तत्त्वज्ञान, ज्योतिष, गणित, वाङ्मय, कायदा, शास्त्र, इत्यादीच्या प्रगाढ ज्ञानामुळे तसेच इंग्रजी, मराठी, संस्कृत, जर्मन, फ्रेंच भाषा यांच्या ज्ञानामुळे व राजकीय अनुभवामुळे गुंतागुंत न करता आडवळणे व संदिग्धता न ठेवता साध्या, सोप्या, लहान वाक्यात पण हृदयावर परिणाम करणारे भाषण दिल्याने लोक खिळून जात व ऐकत. त्यांचे चरित्रिकार

धनंजय कीर म्हणतात - “त्यांच्या व्यापक ज्ञानामुळे ते हजरजबाबी व चालता फिरता विश्वकोश बनले. त्यांच्यात श्रेष्ठ विद्वान व श्रेष्ठ लोकनेता हे दुमिळ गुण एकत्र होते.”

लोकमान्य टिळकांनी महाराष्ट्रात प्राण फुंकले. राष्ट्रीय वृत्तीने भारावून जाऊन लोकांनी जहाल वळण घेतले. महायुद्धजन्य व राष्ट्रीय सभेच्या अडचणीच्या काळात तुरुंगात राहून ही त्यांनी जन आंदोलनाला थंड होऊ दिले नाही. हिंदू-मुस्लिम जवळीक घडविष्यात त्यांनी यश मिळविले. चतुःसूती व होमरूल आंदोलनामार्फत त्यांनी संपूर्ण देश जागा केला. ते राष्ट्रीय पुढारी बनले. स्त्री-पुरुष व युवक, शेतकरी व कामगार यांच्यापर्यंत राष्ट्रीय आंदोलनाला त्यांनी पोहोचविले. ब्रिटिशांनी त्यांच्या कार्याची धास्ती खाऊनच १९१९च्या सुधारणा व त्यांनतरी सुधारणा देऊन जनतेला शांत ठेवून स्वातंत्र्य देण्याची भाषा सुरू केली. यातच त्यांचे मोठेपण सामावलेले आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ७

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) लोकमान्य टिळक मोठे कायदातज्ज ही होते. ( )
- (२) टिळक हे मराठी माणसाचे शंभर टके प्रतिनिधी होते असे अरविंद घोष यांनी म्हटले आहे. ( )
- (३) महात्मा गांधीनी बहुजन समाजावर एवढे वजन असणारा पुढारी झाला नाही असे लोकमान्य टिळकांबाबत म्हटले आहे. ( )
- (४) टिळकांच्या तुरुंगवासाच्या काळात त्यांनी सुरू केलेले आंदोलन थंड पडले. ( )
- (५) हिंदू-मुस्लिम यांच्यात एकोपा निर्माण करण्यात टिळक यशस्वी ठरले. ( )

२.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

चतुःसूती : टिळकांनी चार सूत्रे आधारभूत ठरवून घोषित केलेले राष्ट्रीय वृत्तीचे धोरण. यात स्वराज्य, स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या चार सूत्रांचा अंतर्भूव होता. या आधारे त्यांनी जहाल विचारसरणीचे राजकारण प्रभावी केले.

स्वराज्य : फक्त परकीय जोखडातून मुक्तता म्हणजे स्वराज्य असे टिळकांचे मत नव्हते. इंग्रजांना जे स्थान इंलंडमध्ये आहे ते स्थान भारतीयांना भारतात मिळायला पाहिजे, हे स्वातंत्र्य होय. आर्थिक, राजकीय, सामाजिक स्वातंत्र्यावर समाजाची प्रगती अवलंबून असते.

स्वदेशी : आपल्याला लागणारा माल आपल्या देशात उत्पादन

करावा. तो जसा असेल तसा वापरावा. त्यातून राष्ट्रीयत्व, देशप्रेम, व देशी व्यवसायांना चालना मिळेल. बेकारी जाईल. अर्थव्यवस्था बळकट होईल.

बहिष्कार : विदेशी माल घेण्यास नकार देऊन त्यांचा तयार माल ठप पडून ठेवण्याचे, न विकण्याची भूमिका घेण्याचे हे नकारात्मक तंत्र होय. यामुळे स्वदेशी माल तयार होतो. कारखाने चालतात. काम मिळते व अर्थव्यवस्थेतून पैसा बाहेर जात नाही. स्वदेशी व बहिष्कार एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होते.

राष्ट्रीय शिक्षण : राष्ट्र उभारणी करणारे, स्वभाषेतील व राष्ट्र प्रेमाला वाढविणारे शिक्षण देण्याची गरज टिळकांनी मांडली. राजकीय, औद्योगिक, सामाजिक, बौद्धिक वैभव वाढविण्यास समर्थ तरुण पिढी ज्या शिक्षणाने तयार होईल ते शिक्षण राष्ट्रीय शिक्षण होय.

सार्वजनिक सभा : पुण्यातील न्या. रानडेंनी सुरू केलेली एक संघटना. लोकमान्य टिळकांनी नंतर यात वर्चस्व करून यामार्फत शेतकरी प्रश्न, लोकजागृतीचे कार्य, लोकशिक्षण, इत्यादी भूमिका प्रबल केल्या.

इकॉनॉमिक ड्रेन थे अरी : ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानात साप्राज्यासोबत प्रचंड आर्थिक लूट सुरू केली. सतत अर्थ प्रवाह इंलंडकडे सुरू होऊन या देशाचे प्रचंड शोषण सुरू राहिले. दादाभाई नौरोजीनी हा सिद्धांत प्रभावीपणे सांगितला होता.

वंग-भंग : लॉड कर्झनने बंगाल प्रांताची विभागणी केली व शेजारचा काही भाग त्यात अंतर्भूत केला. त्यामागे ‘फोडा व झोडा’चे धोरण असून हिंदू-मुस्लिम ऐक्य नष्ट करणे हा त्यांचा डाव होता. दर्शनी प्रशासकीय सोयीचा हेतू त्याने मांडला. या विभाजनालाच वंग-भंग म्हणतात.

आध्यात्मिक राष्ट्रवाद : टिळकांचे निकटचे तरुण सहकारी श्री अरविंद घोष (उत्तर काळातील योगीराज श्री अरविंद) यांनी संस्कृती व धर्मावर नितांत श्रद्धा ठेवून राष्ट्रीय स्वभिमान जागा करण्यासाठी आंदोलनाला व स्वातंत्र्य लढ्याला परमेश्वरी अधिष्ठान दिले. हाच आध्यात्मिक राष्ट्रवाद होय.

सुरतेची दुफळी : इ.स. १९०७ मध्ये सुरतेच्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात मवाळ व जहालात्चे मतभेद टोकाला गेले. दोन गट पडले व राष्ट्रीय सभा (काँग्रेस) दुभंगली. यालाच सुरतेची दुफळी असे संबोधतात.

होमरूल चळवळ : होमरूल अर्थात स्वशासन. आपल्या भूमीचे (घरचे) शासन. आपल्याला कायदा आपणच करणे. लोकमान्य टिळक, जोसेफ बॅप्टिस्टा, डॉ. अनी बेंझट व इतरांनी यासाठी केलेली चळवळ जहालवाद्यांनी केलेली ‘होमरूल चळवळ’ होय.

मॉटेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा : इ.स. १९१७ मध्ये भारतमंत्री मॉटेग्यू यांनी ‘हप्त्या हप्त्याने स्वराज्य’ देण्याची केलेली

घोषणा लक्षात टेवून १९१९ मध्ये घोषित केलेला सुधारणा कायदा म्हणजे ‘मॅट्रिगू चेस्फोर्ड’ सुधारणा होत.

प्रतियोगी सहकारिता : वरील सुधारणा कायदा ब्रिटिश सरकारने केल्यावर त्याला प्रत्युत्तर म्हणून टिळकांनी आपले धोरण घोषित केले. आम्ही शासनाला तोपर्यंत व तितके सहकार्य देऊ जोपर्यंत व ज्या प्रमाणात नोकरशाही व सरकार आम्हास सहकार्य देईल. या धोरणालाच ‘प्रतियोगी सहकारिता’ म्हणतात.

कॉर्प्रेस लोकशाही पक्ष : देशात प्रांतीय व केंद्रीय कायदे मंडळाच्या निवडणुका घोषित झाल्या. राष्ट्रीय सभेने त्या लढविण्याची नेत्यांना परवानगी दिली. पण धोरण व यंत्रणा नव्हती. या निवडणुका लढविण्यासाठी टिळकांनी स्थापन केलेला पक्ष ‘कॉर्प्रेस लोकशाही पक्ष’ होय.

२.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (X) (५) (✓)
(६) (X) (७) (X) (८) (✓) (९) (✓) (१०) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓) (५) (X)
(६) (✓) (७) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) गोपाळकृष्ण गोखले, न्या. रानडे (२) लोकमान्य टिळक
(३) २२ ऑगस्ट १९१० (४) लॉर्ड कर्झन (५) गोपाळकृष्ण गोखले व लाला लजपतराय (६) स्वदेशी व बहिष्कार

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (१) स्वदेशी (२) नानासाहेब देशमुख (३) एकच (४) पुणे
(५) गो. कृ. गोखले (६) सखाराम गणेश देऊसकर

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓) (५) (X)
(६) (✓) (७) (X)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (१) (✓) (२) (X) (३) (✓) (४) (X) (५) (✓)
(६) (✓) (७) (✓) (८) (✓) (९) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ७

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (X) (५) (✓)

२.५ सारांश

राष्ट्रीय सभा (भारतीय राष्ट्रीय कॉर्प्रेस) ने प्रारंभी १८८५-१९०५ पर्यंत दिलेला लढा हा राष्ट्रीय वळणाकडे नेणाऱ्या संघटनेचा पण खूपच प्रारंभिक स्वरूपाचा असा दिसतो. या काळाला ‘मवाळ कालखंड’ म्हणतात. अर्ज, विनंत्या व निवेदने, पुन्हा विनंत्या करणारा व सरकार निष्ठा व स्वराज्याकडे वळण कमी असलेला हा काळ होता. लोकमान्य टिळकांनी देशातील गंभीर परिस्थिती, सरकारचे दडपशाहीचे व चुकीचे धोरण, क्रांतिकारकांच्या चळवळी, इत्यादीचा विचार करून ‘जहाल राष्ट्रवाद’ जोपासला. टिळकांना साथ देणारे राष्ट्रीय नेते लाला लजपतराय, बिपिनचंद्र पॉल व श्री अरविंद घोष होते. टिळकांनी आधी स्वराज्य मिळवावे. ‘स्वराज्य माझा जन्म सिद्ध हक्क आहे व तो मिळविणारच’ अशी खंबीर भूमिका घेऊन सिंह गर्जना केली. सुधारणा व सामाजिक बदल नंतर करू या, अगोदर राजकीय स्वातंत्र्य व अधिकार मिळवू या अशी घोषणा करून त्यांनी राष्ट्र जागरण केले.

पूर्णवेळ राजकारणाची गरज मांडून काँग्रेसच्या अधिवेशनांना वार्षिक श्राद्ध म्हटले. आगरकर, रानडे व इतर मवाळ नेत्यांनी नाकारले तरी ते आग्रही होते. वंगभंग प्रसंगी स्वदेशी - बहिष्काराने लाल-बाल-पाल व श्री. अरविंदांनी राष्ट्र जागे केले. महाराष्ट्राचे अग्रगण्य नेते, राष्ट्रीय जननेते ‘लोकमान्य’ ठरले. त्यांनी अनेकदा कारावास भोगला. कैदेत राहून ‘गीता रहस्य’, ‘द आर्किटक होम ऑफ द वेदाज’ व ओरायन’ सारखे ग्रंथ लिहिले. क्रांतिकारकांना मार्गदर्शन दिले. राष्ट्रीय कॉर्प्रेसची सूत्रे एकवटली व हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचा पुरस्कार केला. प्रखर राष्ट्रवादाला, आध्यात्मिक राष्ट्रवादाचे श्री. अरविंदाचे विचार प्रभावी करणारे ठरले. होमरूल आंदोलन घडवून आपल्या देशाचे शासन आपण करावे. ब्रिटिशांनी देश सोडून जावे व शेवटी संपूर्ण स्वातंत्र्य उजाडेल अशा विचारांनी पहिले महायुद्ध चालू असताना टिळकांनी होमरूल आंदोलन उर्भे केले.

महाराष्ट्राच्या व देशाच्या राजकारणात त्यांना जोसेफ बॅप्टिस्टा, डॉ. अंनी बेझंट, न.चि. केळकर, खापडे, मुंजे, इत्यादी नेत्यांनी भरपूर सहकार्य केले. १९१९च्या सुधारणा कायद्यासाठी त्यांनी ‘प्रतियोगी सहकारितेची’ भूमिका घोषित केली. राष्ट्रीय मंचावर प्रांतीय व केंद्रीय निवडणुकीसाठी व कारभार करण्यासाठी भारतीय लायक आहेत हे त्यांनीच ठासून सांगितले. सुरत अधिवेशनापासून जहाल वळणाच्या राष्ट्रीय सभेला त्यांनी

लोकशाहीचे वळण दिले. त्यासाठी काँग्रेस लोकशाही पक्ष उभा केला व निवडणुका लढविल्या.

सतत जागृती व राष्ट्रीय वृत्ती जोपासण्यासाठी अखंड लेखन करण्यास्तव 'केसरी' व 'मराठा' तून लेखन केले. हक्क मागून मिळत नसतात, त्यासाठी प्रखर लढा दिला पाहिजे हा संघर्षच त्यांनी जीवनभर केला म्हणून राष्ट्रीय आंदोलनाच्या इतिहासात 'टिळक युग' साकार झाले. त्यांना भारतीय 'असंतोषाचे जनक' व भारतीय राष्ट्रवादाचा अर्धवर्षू नेता व सर्वश्रेष्ठ जनशक्ती उभी करणारा नेता म्हणून कीर्ती लाभली. या काळात महाराष्ट्राचा पुढाकार टिळकांच्या कृतीतून साकार झाला.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओर्डर्स उत्तरे लिहा.

- (१) स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या प्रति टिळकांनी मांडलेला व अंगीकारलेला दृष्टिकोन विशद करा. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी लोकजागृती करतांना टिळकांनी कोणत्या माध्यमास प्राधान्य दिले.
- (२) टिळकांनी मांडलेली चुतःसूत्री विशद करा.
- (३) राष्ट्रीय चलवळीच्या प्रति टिळकांची असलेली मते स्पष्ट करा.

- (४) स्वदेशी चलवळीचे परिणाम स्पष्ट करा.
- (५) राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चलवळीवर टिळकांचा प्रभाव कसा पडला ते स्पष्ट करा.
- (६) होमरूल चलवळीविषयी माहिती लिहा.
- (७) टिळकांचा सामाजिक सुधारणाविषयक दृष्टिकोन सविस्तर स्पष्ट करा.
- (८) टिळकांविषयी विविध मान्यवरांनी मांडलेली मते थोडक्यात स्पष्ट करा.

२.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) न. र. फाटक, लोकमान्य
- (२) आचार्य जावडेकर, आधुनिक भारत
- (३) पं. जवाहरलाल नेहरू, भारताचा शोध
- (४) य.दि. फडके, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र खंड एक
- (५) य.दि. फडके, विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड दोन
- (६) य.दि. फडके, लोकमान्य टिळक व महाराष्ट्र
- (७) अ.ज. करंदीकर, क्रांतिकारक टिळक नि त्यांचा काळ
- (८) न.चि. केळकर, लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र

घटक ३ : महात्मा गांधी

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय-विवेचन
  - ३.२.१ महात्मा गांधी : पूर्वचरित्र
  - ३.२.२ महात्मा गांधी : राष्ट्रीय लढ़ा व महाराष्ट्राचा सहभाग
  - ३.२.३ असहकार चळवळ : परीक्षण
  - ३.२.४ मध्यप्रांत-वळ्हाडातील कायदेभंग चळवळ
- ३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.५ सारांश
- ३.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.७ क्षेत्रीय कार्य
- ३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ महात्मा गांधीचे पूर्वचरित्र स्पष्ट करता येईल.
- ★ गांधीजींच्या ‘सत्याग्रह’ या तत्त्व व कार्यक्रमाविषयी माहिती देता येईल.
- ★ भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात प्राथमिक स्थितीत गांधीजींनी केलेल्या उठावांबद्दल माहिती देता येईल.
- ★ रौलट अँक्ट, जालियनवाला बाग हत्याकांड याविषयी माहिती देता येईल.
- ★ असहकार चळवळीबद्दल माहिती देता येईल.
- ★ असहकार चळवळीचे परीक्षण करता येईल.
- ★ सविनय कायदे भंग, दांडी सत्याग्रह यांबद्दल माहिती देता येईल.
- ★ वळ्हाडातील कायदेभंग चळवळीविषयी माहिती देता येईल.
- ★ प्रांतिक कायदेमंडळांविषयी माहिती देता येईल.

३.१ प्रास्ताविक

“लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूने एक युगाचा अंत झाला व त्या वेळी महात्मा गांधींच्या उदयाने दुसऱ्या नव्या युगाची सुरुवात झाली” असे श्री दुर्गादासांनी अतिशय सार्थक मत मांडले आहे. या मताचा मागोवा घेतला तर असे स्पष्ट होते की भारतीय राष्ट्रीय लढ्याची धुरा सांभाळून सर्वांना समर्थपणे नेतृत्व देणारे नेता महात्मा गांधीच होते. त्यामुळे हा काळ ‘गांधीयुग’ म्हणून ओळखला जातो. त्यांच्यापूर्वीचे गोखले व फिरोजशाह मेहता हे मवाळ नेते व काही वर्षांनंतर लोकमान्य टिळक हे जहाल नेते मृत्यू पावले. घटनात्मक मवाळांची चळवळ व क्रांतिकारी जहालांची चळवळ दोन्हीही संपूर्ण यशापर्यंत प्रोहचू शकल्या नाहीत. कारण सरकारने कठोर दडपशाही करून त्यांना डडपून टाकले. अदम्य साहस, इच्छाशक्तीने लढा देऊन हे राष्ट्रीय आंदोलन सर्व थरांत पोहोचवून त्यास देशव्यापी जन आंदोलन बनविण्याची गरज होती. काळाची पाऊले ओळखून कणखर नेतृत्व देण्यासाठी आर्कषक व भुरळ घालणारे लढ्याचे नवीन तंत्र व तत्त्वज्ञान घेऊन भारतीय रंगमंचावर महात्मा गांधींचा प्रवेश झाला. त्यांच्या असहकार, सत्याग्रह, बहिष्कार, अहिंसा, सत्यप्रेम व धर्मनिष्ठ वृत्तीने लढा देण्याच्या भूमिकेतून लोकांना कोट्यवधीच्या संख्येत या लढ्यात उतरविले. आधुनिक भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात व उभारणीच्या इतिहासात जे कृतिशील चिंतक होऊन गेले त्यात महात्मा गांधीचा क्रम अग्रक्रमावर मानला पाहिजे. म्हणूनच असे म्हटले जाते -

‘दे दी तुने आजादी बिना शस्त्र, बिना ढाल।

साबरमती के सन्त तुने करदिया कमाल !!’

३.२ विषय-विवेचन

३.२.१ महात्मा गांधी : पूर्वचरित्र

महात्मा गांधी यांचे पूर्ण नाव मोहनदास करमचंद गांधी हे होते. गुजरात राज्यातील पोरबंदर येथे २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी त्यांचा जन्म झाला. आईचे नाव पुतळीबाई होते. त्यांच्या बालमनाला घरी धर्माचा संस्कार लाभला व अध्यात्माचे धडे

मिळाले. हिंदू धर्म व अध्यात्मिक संस्कार, जैन धर्म व विशेषतः वैष्णव भक्तीपंथाची भूतदयेची दृष्टी आणि नीतिमूळे यांचे प्रभाव त्यांच्या बालमनावर अमिट घर करणारे ठरले. येथील शिक्षणानंतर त्यांनी इंलंडमध्ये कायद्याची पदवी मिळविली. त्यांचे कुटुंब हिंदू धर्मातील वल्लभ संप्रदायी होते. तुलसीदासांच्या रामायण (रामचरित्र मानस)चे घरात होणारे नित्यपाठ, गीता व भागवत ग्रंथाचे अनेकदा होणारे वाचन, आईची सर्वधर्म समभावाची दृष्टी यातून हिंदू धर्माचा अमिट पगडा त्यांनी ग्रहण केला. त्यांनी जैन, बौद्ध, इस्लाम व ख्रिस्ती धर्माचाही अभ्यास केला होता. जैनधर्मीय अनेकान्तवाद व ब्रत भावना, वैराग्यवृत्ती, अहिंसा तत्त्व, इस्लामचा एकेश्वरवाद, प्युरिटन धर्मप्रभाव त्यांनी स्वीकारला. जैन धर्माच्या साधनेतील आत्मक्लेश बाजूला ठेवून त्यांनी 'अहिंसा परमोर्धर्म' या तत्त्वावर श्रद्धा ठेवली. अहिंसेवरील ही त्यांची श्रद्धा अढळ होती. म्हणूनच राष्ट्रीय लढ्यात ज्यांनी हौतात्म्य पत्करले त्यांच्या लाल रक्ताने माखलेल्या इतिहास पटलावर अहिंसा हे सोनेरी लेखन करून आम्ही भारतीय स्वातंत्र्याला साकार केले आहे. त्यांनी हिंदू धर्म व संस्कृतीविषयी भरपूर ग्रंथ वाचले होते. इतर धर्मग्रंथाची वाचले होते. टॉलस्टाय व रस्कीन यांसारख्या पाश्चात्य विचारवतांचाही त्यांच्या विचार व चिंतनावर परिणाम झाला. 'श्रीमद्भगवत गीता' या ग्रंथाचा त्यांच्या मनावर खोलवर परिणाम झाला होता. म्हणूनच ते म्हणत - "जेव्हा संदेहाने माझ्या मनाला विळखा घाटलेला असतो, माझा चेहरा असंतोषाने विषण्ण होतो आणि मला मनःपटलावर आशेचे एकही किरण जाणवत नाही तेव्हा मी श्रीमद्भगवत गीतेकडे वळतो."

थोडक्यात गांधीजींचा पिंड जसा विविध धर्मांने प्रभावित झाला तसे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अनेक धर्मांनेते, थोर व्यक्ती, विचारवत, त्यांचे कुटुंब व तत्कालीन परिस्थिती यांचे अपत्य होय. अदम्य आत्मविश्वास, ईश्वरस्वरूपी सत्यावर अढळ विश्वास, अहिंसा हाच खरा धर्म, वैष्णव जनाप्रमाणे पर दुःखाला आपले मानून मानवतावाद जपण्याची वृत्ती व धर्मनिष्ठपण कालानुरूप युगीन नवे व स्वातंत्र्याचे विचार यातच गांधीचे खरे दर्शन घडू शकते.

(१) गांधीच्या जीवनाला आरंभिक वलय

इ.स. १८९१ उजाडले. गांधीजींनी वकिलीची पदवी घेतली व वकिलीचा व्यवसाय थाटून चांगली कमाई करून जीवनाची सुरुवात करण्यासाठी ते हिंदुस्थानात आले. एका खटल्याच्या निमित्ताने इ.स. १८९३ मध्ये ते दक्षिण आफ्रिकेतील ब्रिटिश वसाहत नाताळ येथे गेले. या प्रसंगामुळे त्यांच्या जीवनाला वळण लागले व आरंभिक वलय जन्मले. तेथे स्थानिक होऊन राहणाऱ्या हिंदी मजूर व व्यापारी लोकांना येथील उद्याम गोऱ्या (इंग्रजां)चे अन्याय सहन करून जगावे लागत होते. सतत अवहेलना, अमानवीय वागणूक व छळ सहन करावा लागत असे. गांधीजींच्या आतील 'महात्मा' जागा होऊन त्यांनी तीव्र प्रतिकार करण्याचे ठरविले.

नाताळ सरकारने लादलेले दोन अन्यायी कायदे होते. पहिला हिंदी लोकांचा मतदानाचा हक्क हिरावून घेणारा व दुसरा जिझिया करासारखा अन्यायी लादलेला कर. गांधीजींनी प्रारंभी हिंदी लोकांत जागृती सुरु केली. त्यापुढचे पाऊल ठरविले अहिंसात्मक लढ्याचे. असाच लढा ब्रिटिशांची दुसरी वसाहत ट्रांसव्हाल या भागासाठीही ठरविला. तेथे तर दोरेडेखोर-चोराप्रमाणे काळ्या अर्थात हिंदी माणसांच्या हाताच्या बोटांचे ठसे घेण्याची प्रथा होती. गोरा व काळा हा वर्णभेद तसेच वंशभेदही जाचक होता. गांधीजींनी लोकांना १९०६ ते १९१४ दरम्यान सत्याग्रही मोहिम शिकविली. त्यांनी नम्रता, न्याय व निर्भयपणा या आधारे न्याय हक्कासाठी लढा दिला. गोऱ्यांनी गांधीजींना अपमानकारक वागवून रेल्वेतून ढकलून दिले. खूप छळ सोसून त्यांनी जनआंदोलन प्रभावी करून गोऱ्यांना नमविले. अन्यायी कर रद्द झाला. प्रबल लष्करी सत्तेलाही सत्याग्रहाच्या अस्त्रासमोर नमावे लागले. हा गांधीजींच्या जीवनातील आरंभिक वळण देणारा विजय होता. अहिंसात्मक सत्याग्रहाच्या प्रचंड शक्तीवर त्यांचा विश्वास बसला तो इथल्या विजयामुळे.

(२) उठावाचे तंत्र व तत्त्वज्ञान

गांधीजींनी आपले विचार व चिंतन यात कोणताही नवीन वाद नाही असे स्पष्ट मत व्यक्त केले होते. परंतु 'गांधीवाद' ही २० व्या शतकातील एक स्वतंत्र तत्त्वप्रणाली मानली जाते. कारण गांधीजींनी धर्म, राजकारण, अर्थकारण व समाजकारण या संदर्भात स्वतंत्र भूमिका घेतली होती. गांधीजींच्या लढ्याचे अद्भूत तंत्र व रसायन पुढीलप्रमाणे होते. यात त्यांचे तत्त्वज्ञान सामावले आहे.

शासनाला विरोध करण्यासाठी उठावाचे तंत्र व तंत्रज्ञान होते. शक्ती संगठन व शक्ती प्रदर्शन या त्याच्या दोन बाजू होत. जगभर धर्म व राजकारण या दोन भिन्न संस्थांची फारकत लोकशाहीला पोषक मानली गेली, पण गांधीजींनी धर्मकर्तव्यासाठी राजकारणाची आवश्यकता मानून राजकारणात पदार्पण केले. धर्माचे अधिष्ठान 'सत्य' आणि 'अहिंसा' होय. या मूऱ्यांना त्यांनी सर्वोच्च क्रम दिला. सत्याग्रह व निशस्त्र प्रतिकार या अहिंसेव आधारलेल्या दोन स्वतंत्र विचारप्रणाली असून त्यांचा उचित अवलंब करून परिवर्तन घडविण्यावर त्यांचा विश्वास होता. आत्मविश्वास व आत्मक्लेश हे आत्मशक्तीचे विशेष गुण होत. गांधीजींच्या मते सत्याग्रह हा मानवाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. सत्याग्रहीला सल्ला देताना गांधीजींनी बजावले होते - 'पापाचा तिरस्कार करा, पाप करण्यान्याचा नव्हे. मी इंग्रजाविरुद्ध लढत नसून त्यांच्या साम्राज्यवादी वृत्तीच्या व साम्राज्याच्या विरुद्ध लढा देत आहे.'

तंत्र या नात्याने सत्याग्रही वृत्तीचे पालन करण्यासाठी गांधीजींनी एक कार्यक्रम तयार केला होता. त्यामध्ये (१) असहयोग (२) सविनय कायदेभंग (३) हिजरत (देशत्याग) (४) उपोषण (५) हरताळ (६) तसेच बहिष्कार या घटकांचा अंतर्भव केला होता.

गांधीजींनी सत्याग्रहावर भर दिला. त्यांचे जीवन म्हणजे सत्याचे प्रयोग. त्यांनी म्हणूनच आपली 'आत्मकथा' लिहून त्यास 'सत्याचे प्रयोग' म्हटले होते. सत्याग्रह हे नैतिकतेवर आधारित अस्त्र असून आत्मबल हा त्याचा मुख्य आधार होय. या अस्त्राचा वापर वैयक्तिक पातळीवर विशेषत्वाने केला जातो. तर निःशस्त्र प्रतिकार हे राजकीय शस्त्र ठरते. त्याचा वापर सांघिकरित्या दुर्बलांनाही शक्य होतो. त्यातून दुर्बल भारतीयांना त्यांनी सबल करण्याचा प्रयत्न केला. शत्रूला इजा न करता हृदय परिवर्तन करण्यासाठी त्यांनी आत्मविश्वास, आत्मशक्ती हे गुण प्रभावी करण्यावर भर दिला होता.

गांधीजींच्या सत्याग्रहाचा उद्देश दुहेरी ठरतो. एक हृदयपरिवर्तन व दुसरा अज्ञान दूर होणे. सत्याग्रहाला जन्मसिद्ध अधिकार ठरवून सत्याग्रहाची पुढील पात्रता त्यांनी ठरविली.

- (१) परमेश्वरावर नितांत श्रद्धा ठेवून आत्मबल प्राप्ती
- (२) सत्तेची, प्रसिद्धीची व संपत्तीची हाव सहावी.
- (३) शरीर स्वास्थ्य व मानसिक स्वास्थ्य उत्तम हवे.
- (४) त्याने कोणत्याही गोष्टीची भीती बाळगू नये.
- (५) ध्येयावर अचल निष्ठा हवी.
- (६) व्यक्तिगत लाभासाठी सत्याग्रह नसावा.
- (७) काम-क्रोधावर नियंत्रण हवे.
- (८) शारीरिक बल व हिंसेला आश्रय देऊ नये. त्याने पापाविरुद्ध लढावे. पाप्याविरुद्ध नाही.

त्यांनी सत्याग्रही भूमिकेतूनच यापूर्वी संगितलेल्या सहा तत्वांचा कार्यक्रम दिला होता.

(३) गांधीजींची हिंदुस्थानातील आरंभिक कामगिरी

भारतीय राजकारणात महाराष्ट्रातील नेते न्या. गोखले यांना गांधीजी राजकीय गुरु मानत. दक्षिण आफ्रिकेत अपूर्व यश संपादन केल्यावर गांधींना लंडनमार्गे हिंदुस्थानात या असा सल्ला गोखलेनी दिला. ते ६ ऑगस्ट १९१४ रोजी इंग्लंडमध्ये पोहोचले. पण महायुद्धामुळे अडचण झाली. गोखलेप्रमाणे तेही ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवर विश्वास ठेवून होते व ब्रिटिश साप्राज्य जगाच्या कल्याणासाठीच आहे अशीही त्यांची भावना होती. त्यांनी इ.स. १९१५ साली हिंदुस्थानात पदार्पण केले. इ.स. १९१६ मध्ये सत्याग्रह अस्त्र उगारले तोपर्यंत गोखल्यांच्या सल्ल्याप्रमाणे भ्रमण करून त्यांनी परिस्थिती समजून घेतली. नवे तंत्र व निर्णय सुरू केले.

त्यांनी पुढील तीन आरंभिक लढे यशस्वी केले. त्यापैकी पहिला लढा होता फिजी बेटातील गोच्या मठेवाल्यांच्या शेतकऱ्यांवरील अत्याचाराविरुद्ध दिलेला लढा. तेथील शेतमजुरांची गुलामगिरी ३१ मे १९१७ पर्यंत कायदा करून नष्ट करण्याची सूचना देऊन यश मिळविले व हिंदुस्थानातील पहिला सत्याग्रह जिंकला.

दुसरा सत्याग्रह बिहारच्या चंपारण्याच्या गोच्या लोकांच्या नीळीच्या मळ्यातील मजुरांना त्यांनी न्याय मिळवून दिला.

तिसरा प्रवेशाच्या मनाईचा आदेश मोडला. (१८ एप्रिल १९१७) सर्व देशभर चर्चा झाली. शेवटी ब्रिटिशांनी अन्यायी कायदा मोडून शिक्षा मागणाऱ्या गांधीवर खटला भरला, पण शेवटी गांधींना यश येऊन मजुरावरील अन्यायाविरुद्ध त्यांनी लढा जिंकला.

तिसरा प्रयोग यशस्वी केला तो अहमदाबादच्या कापड गिरणी कामगारांच्या न्याय्य हक्कासाठी व यश संपादन केले. तसेच चौथा प्रयोग गुजरातच्याच खेडा जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांसाठी त्यांनी सारा नायायाचे आवाहन करून शेतकऱ्यांचे नेतृत्व केले. अहिंसात्मक प्रतिकारासाठी जनमत प्रभावी केले. लाठीमार, तुरुंगवास सर्व सहन करून शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून दिला. यामुळे खेड्यापाड्यांतून जनसंहभाग वाढत गेला व राष्ट्रीय आंदोलन नव्या अस्त्राने लढवून ते यशस्वी केले.

(अ) खिलाफत आंदोलन

मुस्लिम जगतात तुर्कस्थानचा प्रमुख हा जागतिक स्तरावर इस्लामचा धर्मप्रसुख मानला जातो. पहिल्या महायुद्धात तुर्कस्थानचा पराभव होऊन त्याचे अनेक तुकडे पडण्याची भीती निर्माण झाली होती. तुर्कस्थानचा हा अपमान भारतातील धर्मनिष्ठ मुस्लिमांना सहन झाला नाही. खेडेत्या राष्ट्रांनी अखेर तुर्कस्थानची मोडतोड केलीच. यामुळे खलिफाच्या प्रतिष्ठेला धक्का बसला. यामध्ये ब्रिटेनचा मुख्य हात होता. म्हणून ब्रिटन सरकारच्या विरुद्ध भारतीय मुसलमानांची चळवळ 'खिलाफत' या नावाने प्रसिद्ध आहे. अगदी सुरुवातीलाच गांधीजींनी खिलाफत आंदोलनाला आपला पाठिंबा जाहीर केला. २४ नोव्हेंबर १९१९ रोजी म. गांधींच्या अध्यक्षतेत दिली येथे 'अखिल भारतीय खिलाफत कॉन्फरन्स' भरविण्यात आली. असहकार चळवळीत हिंदू-मुस्लिम ऐक्य व मुस्लिमांना असहकाराच्या चळवळीत सामील करून घेण्याचे महत्त्वाचे कार्य गांधीजींनी पार पाडले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) ..... येथे महात्मा गांधींचा जन्म झाला.
- (२) महात्मा गांधी यांनी ..... व ..... ही दोन तत्त्वे प्रमाण मानली.
- (३) ..... व ..... या पाश्चात्य विचारवंतांचा गांधींच्या मनावर मोठा परिणाम झाला.
- (४) ..... या ग्रंथाचा गांधींच्या मनावर खोल परिणाम झाला.
- (५) ..... मार्गाने गांधींची परकीय सत्तेविरुद्ध लढा दिला.
- (६) गांधींची ..... वर भर दिला.
- (७) हृदयपरिवर्तनासाठी गांधींची ..... व ..... हे गुण प्रभावी करण्यावर भर दिला.

- (८) सत्याग्रहाचा उद्देश दुहेरी असतो. एक म्हणजे ..... व दुसरे ..... होय.
- (९) गांधीजी ..... यांना राजकीय गुरु मानत.
- (१०) गांधीजींनी प्रारंभी लढविलेले ....., ..., ..., हे तीन लढे होत.
- (११) ब्रिटनच्या सरकारविरुद्ध भारतीय मुसलमानंनी ..... चळवळ उभारली.

३.२.२ महात्मा गांधी : राष्ट्रीय लढा व महाराष्ट्राचा सहभाग

महाराष्ट्रातील अग्रगण्य मवाळ नेते ना. गोखलेना गांधीजी राजकीय गुरु मानत. त्यांच्या ‘हिंद सेवक समाजात’ सामील होण्याची गांधीजींची इच्छा होती. गोखले यांचे आरोग्य ठीक नव्हते. तरीही ते मुंबईस गांधीना भेटले. चर्चा झाली. एक वर्ष फिरून भारत पाहून परिस्थितीचा अभ्यास करून लढा व तंत्र ठरवा हा त्यांनी गांधीजींना सळा दिला. वर्षभर सार्वजनिक प्रश्नावर मत देण्यास मनाई केली. गांधीजींनी सळा मानला. तसा देश पाहिला. मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड विलिंगडनची भेट घेतली. १३ जानेवारी १९१५ रोजी बॉम्बे नेशनल युनियन या जहाल गटाच्या संघटनेने भारताचार्य चिंतामणराव वैद्यांच्या अध्यक्षतेखाली गांधीजींचा सत्कार केला. टिळकांनी गांधीजींच्या दक्षिण आफ्रिकेतील लढ्याविषयी गैरवोगदार काढले. अशा प्रकारे महाराष्ट्रीय नेतृत्व व भूमीच्या राजकीय विचारांशी गांधीजी संपर्क जडला. गोखले गांधीजींना हिंद सेवक समाजात सदस्य बनवण्याच्या मनःस्थितीत होते, पण त्यांचे शिष्य तयार नव्हते.

गांधींनी गुजरातमधील कोचरब या गावी ‘सत्याग्रहाश्रम’ नावाचा आश्रम सुरु केला. अस्पृश्य कुटुंबाला आश्रमात घेतले. त्यामुळे खळवळ उडाली. आर्थिक मदत कमी झाली. विरोध वाढला तरीही गांधींनी तत्त्वतः माधार घेतली नाही.

मुंबईच्या अधिवेशनात ते हजर होते. दक्षिण आफ्रिकेतील व कॅनडातील भारतीयांच्या दुःस्थितीबद्दल त्यांनी विचार मांडले. नंतर ४ फेब्रुवारीस बनारस हिंदू विद्यापीठात त्यांचे भाषण होते. इंग्रजीतून त्यांनी व्यक्त केलेले स्पष्ट व परखड विचार अनेकांना टोचणारे होते. “स्वराज्य आम्हास पाहिजे असेल तर ते आपणाला घ्यावे लागेल. ते मागून कधीच मिळणार नाही.... मी स्पष्टपणे तुम्हास सांगू इच्छितो की पुढारी काय करतील इकडे माझे फारसे लक्ष नाही तर देशातील विद्यार्थी आणि देशातील सामान्य जनता काय करणार आहे, इकडे माझे लक्ष आहे.” बसलेले राजे व बेझांटबाई संतापले. पोलीस आयुक्तांच्या आदेशामुळे गांधीजींना रात्रीच बनारस सोडावे लागले. त्यांचे बडोदा येथील स्नेही व सहाध्यायी बॅ. केशव देशपांडेनी त्यांना मदत देण्यास सुरुवात केली. शांतीनिकेतन भेटीत काका कालेलकर भेटले जे त्यांच्या मागणी चालू लागले.

विठ्ठल लक्ष्मण ऊर्फ मामा फडके व त्यांचे बडोदा येथील विद्यार्थी विनायक नरहर उर्फ विनोबा भावेही गांधी आश्रमात राहू लागले. भोर संस्थानातील पालीचे के. अ. कुलकर्णींनी गांधीजींचे शिष्यत्व पत्करले. बबन गोखले, अवंतिकाबाई गोखले (शिक्षक म्हणून) बेळगावचे सदाशिव लक्ष्मण उर्फ बालासाहेब सोमण, नारायण तम्माजी उर्फ पुंडलिकजी कातगडे, धुळ्याचे विष्णु, पुण्याचे शं.द. देव व श्रीमती आनंदीबाई वैशंपायन यांनी गांधीच्या वलयाखाली काम सुरु केले. बेळगावच्या गंगाधरराव देशपांडे यांनी सोमण, कातगडे व शंकरराव देव यांना चंपारण्यात पाठविले होते. अशा प्रकारे हळूहळू महाराष्ट्रातील गांधींचे वलय साकारू लागले.

गांधीजी गुजरातमध्ये स्थिरावले. नरहरी पारीख, महादेव देसाई, शंकरराव बँकर, अनुसूयाबेन साराभाई, अब्बास तस्यबजी, वल्लभभाई पटेल सोबत काम करू लागले. महाराष्ट्रायन परंपरेतील अहमदाबादला राहणारे गणेश वासुदेव उर्फ दादासाहेब यावलकर हे मराठी भाषक वकीलही सोबत आले. गुजरातमध्ये खेरे पाहता गांधीमुळेच राजकीय चळवळ साकारली व देशाच्या नकाशात स्वतंत्र व महत्वप्राप्त स्थान प्राप्त झाले. गांधींनी पहिल्या राजकीय बैठकीत गुजरातमध्ये अलीबंधूची सुटका, मांटेयूची भारत भेट, कांग्रेस-लीग संयुक्त योजना हे राजकीय प्रश्न चर्चेत घेतले. सोलात जे पुढील सामाजिक प्रश्न हाताळ्ये ते म्हणजे - गोरक्षण, अस्पृश्यता निवारण, स्वदेशी, शहरे स्वच्छ करण्याचा प्रश्न हे होत. आपल्या हक्कासाठी आपण झागडले पाहिजे म्हणणारे गांधी स्वतः त्यात कृतिशील भाग घेत.

रौलट अऱ्कट ह्या ‘काळ्या विधेयका’ संदर्भात प्रश्न उभा झाला तर त्यांनी सत्याग्रहाची गरज भासली तर सत्याग्रह करताना कोणती पथ्ये पाळावी हे सभा घेऊन लोकांना समजाविले. मुंबईच्या एका सभेत गांधीजी म्हणाले - “सत्याग्रहाला पराभव माहीत नसतो.” अर्थात सत्याग्रहाचा जय होतो मात्र कष्ट सोसून व संघर्ष करूनच. गांधीजींनी ४ व ६ एप्रिल या ‘काळ्या दिवशी’ अहिंसक निर्दर्शन करण्याचे तंत्र समजावून सांगितले. ४ एप्रिलच्या सभेला सरोजिनी नायडू, हॉर्निंगन व डॉ. नारायणराव सावरकर यांनी भाषणे दिली. ६ एप्रिलला राष्ट्रीय सूतक पाळले गेले. उपवास, चित्रशुद्धी, समुद्रसनान करून त्यांनी लाखो देशबांधवासह या रौलट अऱ्कट्या विरोध केला. त्यांची दोन प्रकाशने ‘हिंद स्वराज्य’ व ‘सर्वोदय’ जस्त झाली. पुन्हा छापून वाटली गेली. चौपाटीवर दगडफेक झाली कारण सरकारने गांधीजींना बंदी केले होते.

मुंबईच्या या दंगलीत २८ हिंदू, ११ मुसलमान व एक असे ४० जण पकडले गेले. अहमदाबाद, विरमगाव (गुजरात) कलकत्ता, पाटणा, मद्रासमध्ये हिंसाचार घडलेला काळल्यावर गांधींनी तीन दिवस उपवास घोषित केला व १८ एप्रिलला ही चळवळ म्हणजे सत्याग्रह काही काळासाठी स्थगित केला.

मुंबई, अहमदाबाद, कलकत्ता, पाटणा, मद्रास वैरे

शहरात कायदेभंगाला लागलेले वळण लक्षात घेऊन १८ एप्रिल सत्याग्रहाची चळवळ काही दिवसांसाठी तहकूब करीत असल्याची गांधींनी घोषणा केली. सविनय कायदे भंगासाठी लोकांची आवश्यक ती पूर्वत्यारी झालेली नसताना ते आंदोलन सुरु करण्यात आपण हिमालयाएवढी घोडचूक केली अशी कबुली गांधींनी दिली. य.दि. फडकेंच्या या स्पष्टीकरणातून म. गांधींचा स्वतःची चूक स्पष्टपणे, उघडपणे मान्य करण्याचा धैर्यशील स्वभाव जाणवतो.

(१) जालियनवाला बागेतील हत्याकांड

जालियनवाला बाग हत्याकांड राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्यातील अतिशय प्रेरक घटना होय. राष्ट्रासाठी विचार करण्याच्या देशबांधवाच्या सभेवर अमानुष अत्याचार करून हत्याकांड घडविणाऱ्या क्रूर डायरची काळी आठवण ही घटना देत असते. जालीआड नावाच्या न्यक्तीमुळे हे स्थळ जालियनवाला बाग बनले. येथे बाग नव्हती. आत मोकळे मैदान जे चोरींकडून भिंतींनी बद्ध असून फक्त एका चिंचोळ्या प्रवेश द्वारातून जाऊन प्रविष्ट होण्यासारखे होते. दि. १३ एप्रिल रोजी सायंकाळी चार वाजता ठरलेली सभा भरणार तरी ही जनरल डायरने कोणतीच प्रतिबंधात्मक तयारी जाणून बुजून केली नव्हती. १० गुरुखा व शीख सैनिकासह येऊन संधी योग्य पाहून २५ ते ३० हजार लोकांना पूर्वसूचना न देता गोळीबार केला. अवघ्या सहा ते दहा मिनिटात ३७९ जण ठार व १२०० जखमी झाले.

या प्रकरणाची माहिती गोळा करणाऱ्या भारतीयांनी दिलेल्या आकडेवारीनुसार मृतांची संख्या ५३० ते १५०० तरी असावी. लष्करी अधिकाऱ्यांनी अमृतसरप्रमाणे गुजरानवाला, ल्यालोपूर, इत्यादी गावात धुमाकूळ घातला. बॉम्बे क्रॉनिकलच्या २४ एप्रिलच्या अंकात पंजाबात जे घडले त्याची सविस्तर माहिती दिली. या पत्राचे मालक गोवर्धनदास यांनी मद्रासमध्ये याविषयी भाषण दिले म्हणून सहा वर्षांची शिक्षा देण्यात आली. संपादक हार्निमन एका मोठ्या शस्त्रक्रियेमुळे आजारी होते व प्रकृती बिघडलेली असताना शासनाने देशाबाहेर जाण्याचा हुकूम दिला. मुंबईचे गव्हर्नर जॉर्ज लॉयडच्या या निर्णयामुळे निषेध, संप, हरताळ आयोजनाचा विचार सुरु झाला. पण गांधींजींनी मोडता घातला. इंग्लंडमध्ये असलेल्या लो.

टिळकांनीही गांधींना पाठिंबा दिला.

जिनांनी कायदेमंडळ साभासदत्वाचा राजीनामा दिला. पण खापडर्चानसारखे महाराष्ट्रातील नेते त्यासाठी तयार नव्हते. अलाहाबाद येथे अखिल भारतीय कॉण्ट्रेस समितीची बैठक झाली. उपसमिती तयार झाली. १९१९ च्या अमृतसर अधिवेशनासाठी मोतीलालजी अध्यक्ष ठरले. उपसमितीवर अध्यक्षस्थानी मोतीलालजींच्या ऐवजी बॅ. मुकुंद शामराव जयकरांचे नाव घेण्यात आले. सत्याग्रहासाठी गांधी पूर्वमाहिती देत होते. पण सत्याग्रह १ जुलै १९१९ पर्यंत घोषित केला नाही. गव्हर्नरांच्या भेटीसाठी पुण्यात गेले. फार्युसन महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांसिमोर, नंतर गायकवाडवाड्यात स्वदेशीवर त्यांची भाषणे झाली. महाराष्ट्रात टिळक अनुयायी खाडिलकर, शिवारामपंत परांजपे व गंगाधरराव गांधींनिष्ठ बनले. कोलहटकरांनी सप्टेंबर १९१९ मध्ये गांधींच्या ५१ व्या वाढदिवशी ‘गांधींना दीर्घायुष्य असो’ असा लेख लिहीला.

जेथे टिळकांचा मार्ग संपतो तेथे गांधींचा मार्ग सुरु होतो. त्यांना स्वतःच्या विचाराचे स्वातंत्र्य असणे आता महत्वाचे बनले. ‘ते आत्म-मान्य आहेत. ते महात्मे (महा+आत्मे) आहेत.’ असे विचार कोलहटकरांनी मांडले. गांधींनी ‘यंग इंडिया नंतर नवजीवन’ पत्र सुरु केले. २ ऑक्टोबरचा त्यांचा जन्मदिवस ५१ वा म्हणून मुंबई, सातारा, बेळगाव, रत्नागिरी येथे सभा घेऊन साजरा करण्यात आला.

(२) जिल्हा परिषद अधिवेशने

नेहरूंसोबत १५ ऑक्टोबरला गांधींनी पंजाबचा दौरा केला. पंजाबमध्ये टिळकांना प्रवेश बंदी होती. पुढे ती सरकारने रद्द केली. टिळक अमृतसर कॉण्ट्रेसला हजर राहू शकणार होते. टिळक मवाळ गटाएवजी आपला जहाल गट प्रभावी करण्याची गरज होती. जिनाही मवाळ विरोधी होते. टिळकानी तर एक जाहीरनामा काढला जो लाल लजपतराय यांनाही मान्य होता. अशा परिस्थितीत ३ व ४ मार्च १९२० रोजी महाराष्ट्र-वन्हाडामध्ये जिल्हा परिषदांची अधिवेशने सुरु झाली. ३ व ४ मार्च रोजी पुणे, बेळगाव, सातारा व सोलापूर येथे जिल्हास्तरीय परिषदांचे व प्रांतिक परिषदेचे आयोजन झाले. त्या खालीलप्रमाणे -

क्र.	अधिवेशन	स्थळ	तारीख	अध्यक्ष
१.	पुणे जिल्हा परिषद	जुनर	३/४ मार्च १९२०	गंगाधरराव देशपांडे
२.	तिसरी जिल्हा परिषद	बेळगाव	५ मार्च १९२०	मा.श्री अणे उर्फ बापूजी अणे
३.	सातारा जिल्हा परिषद	रहिमतपूर	२८/२९ मार्च १९२०	भाऊसाहेब सोमण
४.	प्रांतिक परिषद (टिळकांनी हजर त्यांची केळकरांसोबत मिरवणूक)	सोलापूर	२ एप्रिल १९२०	न.चि. केळकर

(३) सोलापूर प्रांतिक परिषद

टिळकांची महाराष्ट्र व देशाच्या राजकारणावर अद्याप पकड घडू होती. ते दिल्ली, अजमेर, सिंधचा दौरा करून सोलापूरच्या २ एप्रिल १९२० रोजी आयोजित परिषदेत हजर झाले. अध्यक्षपदाचा मान न.चि. केळकरांना दिला गेला. टिळकांची व न.चि. केळकरांची मिरवणूक समारंभपूर्वक निघाली.

टिळक इंलंडमध्ये चिरोल खटला हारले. अॅनी बेझंटशी काही मुद्यावर मतभेद झाले. एवढेच नव्हे तर देशात व महाराष्ट्रात राजकीय वातावरणात काही बदल झाले. वन्हाड भागात खापडे व नागपूरचे मुंजे हे टिळकवादी गट होते. त्यांनी मध्य प्रांत वन्हाडातील राजकारणावर प्रभुत्व ठेवले होते. आता मध्य प्रांत-वन्हाडच्या राजकारणात जमनालाल बजाज व शेठ गोविंदाससारखे तरुण मारवाडी दिसू लागले.

(४) असहकार चळवळ (१९२०-२२)

३१ जुलै १९२० रोजी मध्यरात्रीनंतर १ ऑगस्ट रोजी टिळकांचा मृत्यू झाला. न.चि. केळकर व दहा सदस्य कर्णाटक, पुणे, महाराष्ट्र, वन्हाड-महाराष्ट्र व नागपूर-महाराष्ट्रासाठी काम करतील असे ठरले. गंगाधरराव देशपांडेच्या आठवणीच्या माहितीनुसार खापडे, मुंजे, केळकर, करंदीकर, बॉटिस्टा, गंगाधरराव यांच्या सामुदायिक नेतृत्वाचा प्रयत्न अल्पजीवी ठरला. अर्थात देशात गांधीच्या प्रभावोत्पादक नेतृत्वाकडे लक्ष वेधले जाऊ लागले. महाराष्ट्रातील राजकीय राष्ट्रीय चळवळ ही त्यांच्या प्रभावाखाली जाऊन ‘असहकार चळवळी’त सहभाग देताना दिसते. कलकत्ता येथे सप्टेंबर १९२० रोजी खास अधिवेशन भरले. कॉर्प्रेसने डिसेंबर १९२० च्या नागपूरला भरणाऱ्या अधिवेशनात कलकत्ता येथे ठरविलेला ‘असहकार चळवळीचा’ ठराव प्रचंड बहुमताने मान्य केला. नागपूर अधिवेशनातील निर्णय व असहकार चळवळीचा कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे होता.

दोन ठराव

- (१) साम्राज्यांतर्गत स्वराज्याएवजी कॉर्प्रेसचे ध्येय ‘स्वराज्य’ असेल.
- (२) सनदशीर मार्गाएवजी न्याय व शांततामय सर्व मार्ग हातावून असहकार चळवळीचा कार्यक्रम ठरवून राबविणे.

कार्यक्रम

- (१) मान-सन्मानाची पदे व पदव्यांचा त्याग
- (२) सरकारी, निम सरकारी सभा-समारंभावर बहिष्कार
- (३) सरकारी वा त्याच्या मदतीच्या शाळा, कॉलेज शिक्षणातून मुले-मुली काढून राष्ट्रीय शाळा-कॉलेज स्थापून प्रवेश देणे.

(४) वादी व वकीलांचा सरकारी न्यायालयावर बहिष्कार-तंते व निवाडासाठी खाजगी निवाडा मंडळे.

(५) १९१९ नुसार निर्मित कायदे मंडळ उमेदवारांचा निवडणुकीवर बहिष्कार. मतदारांचा मतदानास नकार.

(६) परकीय मालाचा बहिष्कार व स्वदेशी मालाचा स्वीकार.

(७) अस्पृश्यता निवारण व हिंदू-मुस्लिम ऐक्यावर भर. गांधीजींनी कॉर्प्रेसच्या अधिवेशनात असहकाराचा ठराव मांडला. विरोध झाला तरीही लोकांना कार्यक्रम काटेकोर पालन केल्यास व सहकार्य केल्यास एक वर्षात स्वराज्य देण्याचे आश्वासन गांधी देत होते. म्हणून प्रचंड बहुमताने ठराव मान्य झाला. या चळवळीला अनेक नेत्यांनी उचलून धरले. गुजरातमध्ये वल्लभभाई पटेल, पंजाबमध्ये लाला लजपतराय, मध्य प्रांतात मुंजे व अभ्यंकर, बिहारमध्ये डॉ. राजेंद्रप्रसाद, मद्रासमध्ये राजगोपालाचारी, इत्यादीनी साथ दिली. यासोबत मौलाना आझाद, डॉ. अन्सारी व अली बंधू या मुस्लिम नेत्यांनी ही सहकार्य केले. विविध क्षेत्रांतून हजारो रुपयांचे व्यवहार बंद पाडून लोक व प्रमुख यात सहभागी झाले. विद्यार्थी शिक्षण सोडून याच राष्ट्रीय कार्यात उतरले. बिहार, बार्सी, अलीगढ, लाहोर, दिल्ली येथे शिक्षणसंस्था स्थापन झाल्या. देशभर राष्ट्रीय शिक्षण संथा सुरु झाल्या.

राष्ट्रीय वृत्तीची महाविद्यालये व संस्था (विद्यापीठे)	स्थान
काशी हिंदू विद्यापीठ	काशी (बनारस)
बिहार चे विद्यापीठ	बिहार राज्य
मुस्लिमांचे अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठ	अलीगढ
जामिया मिलिया विद्यापीठ	दिल्ली
लाहोर नॅशनल कॉलेज	लाहोर

लोकमान्य टिळकानंतर राष्ट्रीय चळवळ गांधीजींच्या नेतृत्वात प्रभावी बनली. असहकार चळवळीचा जाहीरनामा लक्षात घेता चळवळीचे स्वरूप कळते. भारतीय राजकीय अन्याय विरोधात सामुदायिक प्रतिकाराच्या चळवळीचा कार्यक्रम व प्रारंभ १९२० पासून झाला. एकीकडे गांधीजी स्वदेशीला उचलून धरत होते. हातामाग सूतकराई व कापड तयार करण्यावर भर होता तर त्यासोबत मद्यपान, जातिभेद, इत्यादीचाही निषेध होता. लहान मोठे तंते निकालात काढून न्यायालयापर्यंत न जाणे, लोकमान्य टिळकांच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ एक कोटी रुपये फंड उभा करणे, चळवळीचे प्रशिक्षण देणे, सुती वस्त्र वापरण्याचे आवाहन

करणे. अर्थात असहकार चळवळ ही दुहेरी ठरते. एकीकडे विधायक उभारणी व स्वदेशीचा पुरस्कार, तर दुसरीकडे नकारात्मक कृती म्हणजे असहकार व बहिष्कार ह्या भूमिकेला बळकटी देणे.

(५) असहकार चळवळीचा जाहीरनामा

१० मार्च १९२०ला हा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला. “जर आपल्या मागण्या मान्य झाल्या नाही तर सशस्त्र युद्ध करणे हा रानटी मार्ग अव्यवहार्य म्हणून सोडायचा, हे मी जर सर्वाना खात्रीपूर्वक पटवू शकलो तर आमच्या सर्व न्याय्य मागण्या आम्हास फार अल्पावधीत मिळू शकतील. अत्याचाराचा त्याग करणाऱ्या व्यक्तीस अथवा राष्ट्रास जी शक्ती निर्माण करता येते ती अप्रिय कार्य करणाऱ्या व्यक्तीस अथवा राष्ट्रास नसते. म्हणूनच असहकार हा एकच मार्ग आपणास उपलब्ध आहे. तो अधिक स्पष्टही आहे.

अत्याचारापासून पूर्ण अलिप्त राहिल्यास, तो तितकाच परिणामकारक होईल. जेव्हा सरकारतर्फे अधःपात व अपमान होत असतो तेव्हा आपण केलेल्या धार्मिक भावनेस धक्का बसत असतो तेव्हा असहकार हे कर्तव्य बनते” यापुढे हा जाहीरनामा म्हणतो - “ज्यांना सन्मानाच्या पदव्या अगर अधिकार प्राप्त झाले असतील, त्यांचा त्यांनी त्याग करावा. सरकारच्या पदव्या, खालच्या दर्जाच्या नोकन्या जे करत असतील त्यांचाही त्यांनी त्याग करावा.... असहकार स्वयंप्रेरित झाला की जनतेच्या असंतोषाची ती कसोटी ठरेल. सैनिकांनी नोकरी सोडणे अंतिम पायरी ठरेल. अत्यंत प्रखर वातावरणातही आपला संयम कायम राहावा यासाठी आपण सावकाश प्रगती केली पाहिजे.”

(६) असहकार चळवळीची वाटचाल

यापूर्वीच्या पुस्तकात गांधीजींच्या राष्ट्रीय कार्याचा आढावा घेऊन आपण त्याचा अभ्यास केला. थोडक्यात त्यांची मांडणी करून येथे महाराष्ट्रातील या चळवळीचा सहभागही समजून घेऊ. १९२० ते २२ दरम्यान देशभर उत्साहाने ही चळवळ पुढे रेटली गेली. राष्ट्रसभा व देशातील बहुसंख्य जनता यामुळे राष्ट्रीय चळवळ स्वातंत्र्याप्रत नेण्यास सज्ज झाली. चळवळीमुळे निवडणुकांवर बहिष्कार, कोर्ट कामकाजावर बहिष्कार, शैक्षणिक संस्थांवर बहिष्कार, पदव्यांचा त्याग, हरताळ व बहिष्कार, बाढोली सत्याग्रह व झेंडा सत्याग्रह घडवून देशात जागृती घडली. प्रिंस ऑफ वेल्सचे स्वागत न करता प्रत्येक शहरी ते जेथे गेले तेथे हरताळ पाळला गेला. गांधींनी ‘केसर-ए-हिंद’ पदवी, टागोरांनी ‘सर’ही पदवी, सुभाष बाबूनी ‘सनदी’ नोकरीचा राजीनामा, मोतीलाल नेहरूनी ‘बॉरिस्टर’ पदवीचा त्याग केला. नवीन तरुण कार्यकर्ते लाभले. सावरकरांचे लंडनमधील सहकारी व्ही.व्ही. एस. अर्यर, महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी सेनापती बापट, बंगालचे सूर्यसेन सहभागी झाले. तसेच मोतीलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल, सी.आर. दास,

सुभाषचंद्र बोस, पं. जवाहरलाल नेहरू हे प्रभावी नेते काँग्रेसशी जोडले गेले.

टिळक स्वराज्य फंड उभारण्यात येऊन १ कोटी रुपये गोळा करण्याचे ठरले. प्रत्यक्षात १ कोटी २० लाख रुपये जमले. राष्ट्रभर चरखा, मद्यापान बंदी, पंचायतींची स्थापना असे कार्य चालू झाले.

सरकारने दडपशाही केली. १०८ व १४४ कलमे लावली. भाषण बंदी, सभा बंदी, मिरवणुकावर बंदी, जामीन मागणे, इत्यादी नागरी हक्कांवस्बंदी केली. २० लाख चरखे फिरू लागले. १ कोटी १५ लाख रुपये टिळक फंडासाठी जमा झाले. मुसळधार पावसात टिळक पुण्यतिथी साजरी झाली. हरताळ-बहिष्कार विरोधी गोळीबारात ५३ ठार व ४०० जखमी झाले. सारे भारतीय बाढोलीकडे केंद्रित झाले, कारण गांधी संरकारच्या दडपशाहीमुळे तिकडे वळले होते. तेथील सत्याग्रहाला गांधी हजर राहून नंतर बिहार, संयुक्त प्रांत, मध्य प्रांत व पंजाब प्रांताकडील सत्याग्रहाकडे वळणार होते. त्यात उत्साहाने चार हजार पुरुष व पाचशे महिला सहभागी होणार होत्या. मात्र चौरीचौराच्या चळवळीला हिंसक वळण लागले. यामुळे गांधीजींनी दुःखी होऊन चळवळ स्थपित केली. अचानक काँग्रेसने ही स्थगिती मान्य केली. जनतेला, नेत्यांना जबरदस्त धक्का बसला. या आंदोलनात पूर्वीची तीस हजारपेक्षा अधिक लोक कैद झाले होते.

(७) आंदोलनात महाराष्ट्राचा सहभाग

देशभर गांधींनी चैतन्य निर्माण केले. १९२१ ते मार्च १९२२ पर्यंत हा प्रभाव निर्माण झाला. गुजरात, संयुक्त प्रांत, बिहार, कर्नाटक, बंगाल प्रांतात गांधींना भरपूर प्रमाणात यश लाभले. महाराष्ट्रात केळकर, भोपटकर, डॉ. मुंजे, अणे, जयकर, इत्यादी प्रारंभी सहकार्य देण्याच्या मनस्थितीत नव्हते. बहिष्कार व तोही शिक्षण संस्था, न्यायालये, कायदेमंडळावर टाकणे त्यांना मान्य नव्हते. काँग्रेसने बहुमताने मान्य केलेला ठाराव त्यांनी स्वीकारला होता. इतकेच ती पक्षशिस्त होय. गांधींनी स्पष्ट मत मांडले होते, की टिळकांच्या अनुयायात तीव्र मतभेद आहेत म्हणून चळवळीविषयी संपूर्ण पाठिंबा मिळत नाही. १९२१ मध्ये काँग्रेसची नवी घटना बनली.

१९२१ मध्ये प्रांतिक काँग्रेस समित्यांची पुनर्रचना झाली. मुंबई, महाराष्ट्र, वन्हाड तसेच मध्य प्रांतातील मराठी भाषिकांची नागपूर येथील प्रांतिक काँग्रेस समिती अशा चार समित्यांपैकी मुंबई वगळता इतर समित्या असहकारच्या कार्यक्रमाबद्दल गांधींजींशी मतभेद असलेल्यांच्या नियंत्रणात होत्या. परदेशी मालावर बहिष्कार, असहकार चळवळ सुरु असताना ऑगस्ट ते डिसेंबर १९२१ या पाच महिन्यांच्या काळात मलबारात मोपल्यांनी प्रथम गोळ्या अधिकांशांचे निर्दिशणे खून केले आणि नंतर हिंदूची कत्तल केली. हिंदू स्त्रियांवर बळात्कार केले. जबरदस्तीने काही हिंदूना धर्मातर करावयास लावले. मोपल्यांनी

जबरदस्तीने बाटवलेल्या हिंदूना शुद्ध करून घेऊन पुन्हा हिंदू धर्मात प्रवेश करू द्यावा यासाठी डॉ. मुंजे प्रयत्न करू लागले. शुद्धीकरण आणि हिंदूचे संघटन करण्याच्या चळवळीस चालना देण्यासाठी नागपूर, मुंबई, पुणे, रत्नागिरी वगैरे शहरांत हिंदुसभेच्या शाखा १९२३-२४ या वर्षात स्थापन करण्यात आल्या. १९२३ पासून ठिकठिकाणी हिंदू-मुस्लिम दंगली पेटू लागल्या. गोवध, मशिदीसमोरून सवाद्य मिरवणूक नेण्याचे प्रयत्न, इत्यादी कारणांवरून नागपूर, सोलापूर, आर्वी, अकोला, वाशीम, मुंबई वगैरे ठिकाणी १९२४ ते १९२९ दरमान्य दंगली व जातीय तणावाचे प्रसंग घडले. या पार्वत्यभूमीवर डॉ. केशव बळीराम हेडेवारांनी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना केली. या काळात हिंदू-मुस्लिम ऐक्य घडवून आणण्याचे कांग्रेसचे प्रयत्न अयशस्वी ठरले.

मात्र मद्यपान निषेध या लोकमान्य टिळकांना प्रिय असलेल्या कार्यक्रमांची त्यांनी हिरीरीने तडफदारी केली. तसेच असहकाराच्या कार्यक्रमात फेरफार करावेत असा केळकर, जयकर, अणे, मुंजे वगैरे नेत्यांनी आग्रह धरला होता. ही सूचना गांधीजींचे नेतृत्व मानणाऱ्या बहुसंख्य कांग्रेसजनांना मान्य नव्हती. त्यामुळे महाराष्ट्रात फेरवादी ना फेरवादी व यांच्यात रस्सीखेच चालू होती.

१७ नोव्हेंबर १९२१ रोजी प्रिन्स ऑफ वेल्सचे मुंबईत आगमन झाले. समारंभावर लोकांनी हरताळ पाळून बहिष्कार टाकला. त्याच दिवशी चौपाटीवर म. गांधींची भव्य सभा झाली. पण नंतर मुंबईच्या रस्त्यारस्त्यावर, देशातील इतर ठिकाणी निदर्शने झाली. सरकारने पोलिसांच्या शक्तीने चळवळीला दडपले व देशभर चळवळीला नामोहरम करण्याचा प्रयत्न केला. चौरीचौरा येथीत घटेला हिंसक वळण लागल्याने गांधींची अचानक चळवळ स्थगित केली.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

पुढील विधानांसाठी दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्यायाची निवड करा.

- (१) ना. गोखल्यांनी गांधीजींना हिंद समाज सेवक समाजात सामील होण्यापूर्वी -
  - (अ) भारत पाहून परिस्थितीचा अभ्यास करण्यास सांगितले.
  - (आ) त्वरित हिंद सेवक समाजात सामील होण्यास सांगितले.
  - (इ) हिंद सेवक समाजात कधीही सामील होऊ नये असे सांगितले.
- (२) बनारस हिंदू विद्यापीठात गांधीजींनी स्वराज्य मिळविण्यासाठी आपण -
  - (अ) सरकारकडे विनवणी करावी असे सांगितले.
  - (आ) स्वराज्य आपणास घ्यावे लागेल ते मागून मिळणार नाही असे सांगितले.

- (इ) सरकारी कायदे, नियम पाळून स्वराज्य प्राप्त करावे असे सांगितले.
- (३) १८ एप्रिल रोजी सत्याग्रहाची चळवळ गांधीजींनी काही काळ स्थगित केली कारण -
  - (अ) चळवळीचे उद्देश सफल झाले होते.
  - (आ) सविनय कायदेभंगासाठी लोकांची आवश्यक ती पूर्वतयारी झालेली नव्हती.
  - (इ) चळवळीला पुरेसा पाठिंबा लाभला नव्हता.
- (४) कांग्रेसने १९२० मध्ये नागपूरला घेतलेल्या अधिवेशनात असहकार चळवळीचा ठराव -
  - (अ) प्रचंड बहुमताने मान्य झाला.
  - (आ) मान्य झाला नाही.
  - (इ) ठराव मांडलाच गेला नाही.
- (५) असहकार चळवळ दुहेरी ठरते कारण -
  - (अ) एकीकडे विधायक उभारणी, स्वदेशीचा पुरस्कार तर दुसरीकडे असहकार, बहिष्काराचा वापर ती करते.
  - (आ) एकीकडे स्वदेशीवर बहिष्कार तर दुसरीकडे सरकारला सहकार्याचे आवाहन ती करते.
  - (इ) एकीकडे युद्धाचा वापर तर दुसरीकडे बहिष्काराचा वापर टाळण्याचे आवाहन ती करते.

३.२.३ असहकार चळवळ : परीक्षण

चळवळीच्या प्रारंभी एक वर्षात स्वराज्य ही गांधीजींची घोषणा होती. त्या बळावर चळवळ व्यापक बनली, पण १९२२ पर्यंत 'स्वातंत्र्य' मिळणे स्वप्रच ठरले. स्वराज्य तर दूर पण हिंसक वळण वाढून येण्यासाठी चळवळ स्थगित करताच सरकारने अधिक प्रखर डपशाही सुरु केली. ही चळवळ गतीने वाढली व थांबलीही अचानक. ही अपयशी होण्यास अनेक कारणे जबाबदार धरली जातात. चळवळीच्या अपयशामागे सर्वांत प्रबल कारण घडले गांधीद्वारा ऐनवेळीं चळवळीच्या तहकुबीची घोषणा. राष्ट्रसभेचे नेते व जनता सर्व निराश झाले. खिलाफत चळवळीला पाठिशी घालून हिंदू-मुस्लिमात ऐक्य झाले नाही. हिंदू-मुस्लिमांचे दंगे चालूच होते. सरकारी नोकऱ्या व पदावरील अधिकारी यांनी कामावर बहिष्कार टाकला. यामुळे संबंधित सर्व भारतीयच राजकीय प्रक्रियेबाहेर झाले. गांधींचे असहकाराचे तत्त्वज्ञान राबवण्याचा माणसांची अजूनही व्हावी तितकी तयारी झाली नव्हती.

(१) चळवळीची कामगिरी

या चळवळीमुळे -

- (१) राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची चळवळ जनसामान्यांपर्यंत पोहोचली.
- (२) राष्ट्रसभा म्हणजे वार्षिक सभा, ठराव, विनंत्या करणारे व्यासपीठ न राहता एक कृतिशील व्यासपीठ बनली.

- (३) सरकारची भीती नष्ट झाली.
- (४) 'स्वराज्य' हे आता नजीकचे घेये ठरले.
- (५) अनेक विधायक कार्याची सुरुवात झाली, ज्यांचा पाठपुरावा गांधीजीच्या नेतृत्वात पुढील काळात झाला. उदाहरणार्थ, मद्यपान निषेध, परदेशी मालावर बहिष्कार, सुतकताई व राष्ट्रीय धार्मिक विचार परंपरा याकडे वळण झाले.
- (६) भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचे नेते व कार्यकर्ते यांची पिढी तयार झाली.
- (७) इंग्रजी पदव्या, मान-सन्मान याबद्दल आदर संपला व तिरस्कार जन्मला.
- (८) लोकमान्यांच्या मृत्यूने एक राष्ट्रीय पण महाराष्ट्रातील नेतृत्व संपले होते. त्यांच्या अनुयायात एकमत होत नव्हते. तो कणखर, बाणेदार व प्रभावीपणा इतरात नव्हता. प्रारंभी गांधीकडे वळण कमी होते. त्यातून आता या राष्ट्रीय विशाल प्रवाहाकडे वळण होऊ लागले.

२४ फेब्रुवारी रोजी अखिल भारतीय वर्किंग कमिटीच्या सभेत नागपूर येथे डॉ. मुंजे यांनी गांधींच्या निषेधाचा ठराव आणला. लाल लजपतराय, मोतीलाल नेहरूनी तुरुंगातून आग पाखडली. १९२२ मध्ये अमरावती तुरुंगातून देशबंधु चित्ररंजनदास यांनी तर "सत्याग्रह स्थगित करण्यात गांधींनी घोडचूक केली" अशी प्रखर टीका केली. सुभाषबाबूनी म्हटले - "जनतेतील उत्साह एका टोकाला पोहोचला असताना आंदोलन स्थगित करणे, एखाद्या राष्ट्रीय संकटाप्रमाणे होते." गुरुदेव रवींद्रनाथांनी 'सत्याला आवाहन' लेख लिहून गांधींना विरोध दर्शविला व संघीसाधू व विश्वासधातकी असेही आरोप केले. दादासाहेब खापडेनी म्हटले - "लोकमान्य टिळक जाताच पुढारीपण प्राप्त करून घेण्याची संधी कसल्याही पटाईत संधी साधकाला उपभोगता आली नसती ती गांधींनी उपभोगली." बॅ. महंमद अली जिना यांनी प्रखर टीका करून मुस्लिमांना विलग ठेवले.

कूप लँड हा विद्वान लिहितो - "जे लोकमान्य टिळकांना जमले नाही ते गांधींनी केले. राष्ट्रीय चळवळ क्रांतिकारी बनविली. सनदशीरेवजी अहिंसात्मक शक्तीने स्वातंत्र्य मिळू शकेल याचे धडे याच चळवळीने दिले. तसेच राष्ट्रीय चळवळ लोकप्रियी बनविली. आतापर्यंत ती शहरातील सुशिक्षितांपुरती मर्यादित होती, महात्मा गांधींच्या व्यक्तिमत्त्वाने ग्रामीण भाग ढवळून निघाला." पं. जवाहरलाल नेहरूनी असेच विचार मांडले आहेत.

(२) स्वराज्य पक्ष, निवडणुका व महाराष्ट्र

मार्च १९२२ मध्ये गांधींनी अटक करून सहा वर्षाची सजा ठोठावण्यात आली. इकडे गया येथे कांग्रेसचे अधिवेशन भरले. चित्ररंजनदास अध्यक्ष होते. त्यांनी सूचविले की, कांग्रेसजनांनी कायदे मंडळात निवडून येऊन सरकारची अडवणूक करावी. बहुतेक प्रतिनिधींनी त्यांची सूचना स्वीकारली नाही.

तरी दास बाबू, मोतीलाल नेहरू, विठ्ठलभाई पटेल, वगैरेंनी स्वराज्य पक्ष स्थापन केला. या पक्षात महाराष्ट्रातील केळकर, जयकर, मुंजे, अणे, बगैरे नेते सामील झाले. महाराष्ट्रात या पक्षाचा प्रभाव दिसू लागला. वरील उल्लेखलेले नेते फेरवादी होते. फेब्रुवारी १९२४ मध्ये गांधींजींची बिनशर्त मुक्तता होऊन राजकारणात पुन्हा प्राण ओतला गेला. यानंतर अखिल भारतीय कांग्रेसचे अधिवेशन अहमदाबाद येथे भरले. यात नाफेरवाद्यांचे प्रस्थ होते. त्याआधी १९२३ च्या निवडणुकीत मध्यवर्ती कायदे मंडळात स्वराज्य पक्षाचे ४५ सदस्य होते. मुंबई कायदे मंडळात स्वराज्य पक्षाचे २३ सदस्य निवडून आले होते. मध्य प्रांत-वन्हाडच्या कायदे मंडळात तर स्वराज्य पक्षाचे निर्विवाद बहुमत होते. स्वराज्य पक्षाच्या आमदारांनी मंत्रीपद स्वीकारू नये असा पक्षाने आदेश दिला असतानाही वन्हाडमधील श्रीपाद बळवंत तांब्यांनी गृहमंत्री पद स्वीकारल्याने स्वराज्य पक्ष दुभांगला. केळकर, मुंजे, अणे, जयकर, वगैरेंनी लोकमान्य टिळकांचे नाव सांगत "प्रतियोगी सहकार पक्ष" १९२६ साली स्थापन केला. यामुळे सभासदांत फूट पडली. त्यामुळे मध्यप्रांत-वन्हाडच्या गव्हर्नरला फायदा घेता आला. त्याने छोटे छोटे आमदार गट वश केले व त्यांना नामोहरम केले.

(३) मुळशी सत्याग्रह

असहकार आंदोलनात चढ-उतार चालू होते. पुणे जिल्ह्यात मुळशी येथे टाटा धरण बांधत होते. त्यामुळे १९२१-२४ त्याच्या विरोधात सत्याग्रह चालू राहिला. या सत्याग्रहाचे वैशिष्ट्य असे की देशभरात शेतकऱ्यांच्या धरणग्रस्ततेमुळे निर्मित पुनर्वसनाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी झालेला हा पहिलाच सत्याग्रह होय. राष्ट्रीय शाळेतील विद्यार्थी व अध्यापकांनी मुळशी सत्याग्रहात सक्रिय वाटा घेतला. अनेकांनी कारावास सोसला. महाराष्ट्रात पुढाऱ्याची नवी फळी तयार झाली.

(४) सायमन कमिशनवर बहिष्कार

मार्च ते संटेरंब १९२३ दरम्यान नागपूरला नाफेरवाद्यांच्या नेतृत्वाखाली झेंडा सत्याग्रह झाला. १९२६ च्या डिसेंबर महिन्यात कांग्रेसचे अधिवेशन गोहाटीला झाले. नाफेरवाद्यांचा प्रभाव जाणवला. मात्र प्रतिसहकार पक्ष, स्वराज्य पक्ष व नाफेरवादी यांच्यात तिरंगी लढत दिसू लागली. अशा स्थितीमुळे राष्ट्रीय चळवळीचे नुकसान होणार होते. म्हणून ऑगस्ट १९२७ मध्ये केळकर व शंकराराव देवांनी समेट घडविला. सायमन आयोगाने निवडणुकींची घोषणा केली. १९२८ मध्ये त्याविरोधी आंदोलन म्हणजे निर्दर्शने व बहिष्कार सुरु झाला. यात युवक मोठ्या संख्येने सहभागी झाले. यूथ लीग, लाहोरची नौजवान भारत सभा, वगैरेमुळे युवा शक्तीचा उदय झाल्याचे राज्यकर्त्यांना जाणवले. वसाहतीचे स्वराज्य मागण्याएवजी संपूर्ण स्वातंत्र्य हे आपले उद्दिष्ट असल्याचे कांग्रेसने जाहीर करावे असा त्यांनी आग्रह धरला. जवाहरलाल नेहरू व सुभाषचंद्र बोस हे नेते युवकांच्या गळचातील ताईत बनले, ते याच काळात. सरकार

भगतसिंगच्या नेतृत्वाखाली सशस्त्रक्रांती घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या तरुणामध्ये राजगुरु, सावरगावकर, मलकापूरकर, वैशंपायन, पोतदार, वैरागी मराठी भाषिक तरुणही होते. राजगुरुंचे हौतातम्य तसेच इतरांनी पत्करलेला दीर्घ मुदतीचा कारावास अनेकांसाठी प्रेरणा बनला.

(५) सविनय कायदेभंग चळवळ

३१ डिसेंबर १९२९ रोजी मध्यरात्रीनंतर ‘संपूर्ण स्वातंत्र्य’ची घोषणा करण्यात आली. हे ध्येय प्राप्त व्हावे म्हणून ‘कायदेभंग’ ही प्रक्रिया चळवळ म्हणून करावायचे ठरले. त्यामुळे पहिला कार्यक्रम म्हणून २६ जानेवारी १९३० हा दिवस ‘पहिला स्वातंत्र्य दिन’ घोषित झाला व पूर्ण स्वराज्याचा निर्धार झाला. यापूर्वीच सरकारला सुचविले होते की नेहरू अहवाल स्वीकारला नाही तर ब्रिटिश सरकारविरुद्ध आंदोलन केले जाईल. गांधीजींनी २ मार्च १९२० रोजी व्हाइसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांना पत्र लिहून ब्रिटिश राजवटीतील वाईट कायदे मागे घेण्याची विनंती केली. तसेच न केल्यास अन्यायी कायदे नप्रपणे अहिंसक मागाने आम्ही भंग करणार. हा सविनय कायदेभंग चळवळीचा आधार होता. कारण याच पत्रात त्यांनी पुढील बाबींवर बंदी घालावी नसता दांडी (गुजरात) येथे मीठ तयार करू, कायदेभंग करू. सरकारऐवजी मीठ आम्ही बनवू.

मागण्या

- (१) दारू व इतर मादक पदार्थावर बंदी घालणे.
- (२) रुपया व स्टर्लिंगचे प्रमाण ठरवणे.
- (३) जमीन महसूल दर कमी करणे.
- (४) मीठावरचा कर रद्द करणे.
- (५) लष्करावरील खर्चात ५०% कपात करणे.
- (६) प्रशासनिक खर्चात कपात करणे.
- (७) परदेशी कपड्यावर आयात कर लावणे.
- (८) गुप्तहेर खाते रद्द करावे किंवा या खात्याचे नियंत्रण लोकांकडे द्यावे.
- (९) टपाल आरक्षण मान्य करावे.
- (१०) सर्व राजकीय कैद्यांची मुक्तता करावी.
- (११) जनतेला आत्मरक्षणार्थ हत्यार वापरण्याची परवानगी देण्यात यावी.

लॉर्ड आयर्विनने याकडे दुर्लक्ष केले. शेवटी सविनय कायदेभंगाची चळवळ दोन टप्प्यांत कार्यान्वित झाली. पहिला टप्पा १९३० मार्च ते १९३२ व दुसरा टप्पा १९३२ ते १९३४ असा राहिला. त्याचा येथे एकत्र मागोवा घेऊया.

(६) चळवळीचा प्रारंभ (दांडी सत्याग्रह)

साबरमती आश्रमापासून या चळवळीचा प्रारंभ झाला. १२ मार्च १९३० रोजी गांधीजी निवडक ७८ पुरुषांसह

(अनुयायासह) रवाना झाले. यात्रा पायीच सुरु केली व २०० मैल अंतर कापून दांडीला मीठाचा कायदा मोडण्यासाठी जाताना गावोगावी सभा, परदेशी मालाचा बहिष्कार, पत्रक वाटप, तिरंगा फडकवणे, मानवंदना देणे, जमीन महसूल नाकारणे, राष्ट्रीय सप्ताह व राष्ट्रीय दिन साजरे करणे, अखिल भारतीय तुरुंग दिन, पेशावर दिन, इत्यादी साजरे करणे असा कार्यक्रम ठरला. जनजागृती व प्रचंद जनसंहभागामुळे ५ एप्रिल १९३० रोजी दांडी येथे जनसमुदयासह गांधी पोहोचले. ६ एप्रिलच्या पहाटे गांधीजी व सर्व अनुयायी समुद्रात उतरले. गांधीजींनी हातात मीठ उचलून मीठाचा कायदा मोडला. हा प्रतिकात्मक प्रयोग होता. जेथे जेथे मीठ तयार केले जात होते तेथे तेथे असा प्रयोग व्हावा हे ठरले होते.

खान अब्दुल गफार खान यांच्या खुदाई खिदमतगार या संघटनेने सरहद प्रातांत कायदेभंग चळवळ प्रभावी केली. दक्षिणपूर्व नागालॅंड व मणिपूर येथेसुद्धा चळवळ प्रभावी झाली. प्रथमच स्थिर्यांनी या चळवळीत भाग घेतला. अनेक स्थिर्या तुरुंगातही गेल्या. संपूर्ण देशभर जनपाठिंबा लाभला. सरकारची ठरलेली दडपशाही चालूच राहिली. गळ्हर्नर जनरलला एकामागून एक वट्हुकूम काढावे लागले.

(७) महाराष्ट्र काँग्रेसमधील दुफळी

फेरवारी व नाफेरवारी या गटातील संघर्ष यापूर्वी मिटवला गेला होता. तरी केसरी कंपू हा प्रांतीय काँग्रेस समितीतील गट स्वतःचे वर्वस्व १९३० मध्ये टिकवून होता. या गटाने स्वतःला राष्ट्रीय पक्ष मानण्यास प्रारंभ केला. शंकररावदेव व हरोलीकर १९२९ मध्ये दोन वर्षाचा कारावास भोगून सुटले. सविनय कायदेभंग पूर्णपणे मान्य नसल्यामुळे देवांच्या अध्यक्षतेत प्रांतिक काँग्रेसची बैठक घेऊन फेब्रुवारी १९३० मध्ये ‘महाराष्ट्र काँग्रेस पक्ष’ स्थापन झाला. दोन्ही गटांनी देवांच्या नेतृत्वात महाराष्ट्र सत्याग्रह मंडळ बनविले. तसेच केळकर गटाने (राष्ट्रीय पक्षाने) मंहाराष्ट्र प्रांतीय काँग्रेस समिती व इतराबोरेर स्वतंत्र राहून सहकार्य करण्याचे मान्य केले. केळकर गटाच्या निर्णयाला ठाणे जिल्हातील जमनादास मेहतांनी पाठिंबा दिला. केळकरानी तीनदा कायदा मोडण्याचा प्रयत्न केला. पण अटक झाली नव्हती. मात्र मिठाच्या सत्याग्रहात मंडलिक, द. वि. गोखले, ग. वि. केतकर, इत्यादीना शिक्षा झाल्या होत्या.

५ मे १९३० मध्ये गांधीच्या अटकेची वार्ता गावोगाव पसरली. महाराष्ट्रभर हरताळ, जंगी जाहीर सभा, मिरवणुका यातून सरकारचा निषेध व्यक्त झाला. ८ मे रोजी बेढूट गोळीबारात ९ निरपराध लोक मेले, २३ जखमी झाले. काशिनाथपंत राणडेच्या मुलाला गोळी लागली. सोलापूर परिसरात लष्करी कायदा लागू झाला. सोलापूर, नगर, बाशी, पंढरपूर, सांगोला, वळसंग भागात तिरंगा झेंडा फडकण्यात आला. सोलापुरात लष्करी कायदा लागू होण्यापूर्वी २ पोलीस ठार व ११ हिंदू अधिक १ मुसलमान ठार झाले. ५९ जण

(३१ पोलीसासह) जखमी झाले. सोलापूर येथे मुळाप्पा धनशेंडी शिंदे, सारडा आणि अब्दुल रसूल, कुर्बान हुसेन यांना ६ जून रोजी येरवडा येथे फासावर चढविले गेले. १२ जानेवारी १९३१ रोजी चार हुतात्मे व लाहोर कट खटल्यात फासावर चढलेले भगतसिंग, राजगुरु व सुखदेव होते.

(८) वडाळ्याच्या मिठागारावर धाडी

जनतेने १७ मे रोजी वडाळा येथे पहिली धाड घातली. पोलिसांनी लाठी हळ्या करून सत्याग्रहींना अडथळा केला. चारशेहून अधिक तुकड्यांतून स्वयंसेवक तेथे येत राहीले. गुजरातेत सरोजिनी नायदूसह इतरांनी भाग घेतला. अडीच हजार सत्याग्रही हजर होते. वारूबाई दास्ताने, पार्वतीबाई ठकार, सत्याभामाबाई कुवळेकर, यशोदाबाई भट, राधाबाई आपटे, आनंदीबाई जोगळेकर, लक्ष्मीबाई दुसे, विमल गुप्ते, पद्मावती हरोलीकर, प्रेमाकंटक, अवंतिकाबाई गोखले, गंगाबाई नाखवा, इत्यादी स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने चळवळीत भाग घेतला. यापूर्वी अशा संख्येने स्त्रियांचा सहभाग झाला नव्हता. सोबत गांधीच्या आवाहनाला प्रतिसाद देऊन शेतकरीही आंदोलनात उतरले. ग्रामीण भागातील स्त्रिया व शेतकरी त्यात सहभागी झाले.

(९) इतर भागातील चळवळ

सोलापूर, शिरोडा, वडाळा, नगर, नाशिक, सातारा, ठाणे, मध्यप्रांत-वन्हाड भागात जंगल सत्याग्रह घडले. पहिल्या व दुसऱ्यात तुरुंग विद्यापीठे बनली. नाशिक जिल्ह्यात सटाणा, बागलाण, कळवण, इत्यादी तालुक्यात जंगल सत्याग्रह प्रभावी झाला. दादासाहेब गद्रे, महंत सीताराम शास्त्री व तर्कीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी हे बागलाणातील सत्याग्रहाचे नेतृत्व करीत होते. डांग या जंगली भागात कोळी, ठाकर या आदिवासींनी जंगल सत्याग्रह केला. ५ ऑगस्टला भिलवाड भागात सत्याग्रह झाला. हजारो स्त्री-पुरुषांनी सहभाग दिला. सातारा जिल्ह्यात बिळाशी येथे लोकांनी शौर्यपूर्ण कार्य केले. चिरतेरला गोळीबार झाला. पेण येथे सामुदायिक सत्याग्रह झाला. खानदेशी सत्याग्रहींनी अलिबाग छावणीत कार्य केले. विनायकराव उपाध्ये, वामनराव लिमये, परचुरे शास्त्री, नाना काणे, द. का. कुंटेनी सत्याग्रहात सहभाग दिला.

पुणे जिल्ह्यात खेडोपाडी प्रचार झाला. विठ्ठल रामजी शिंदे, हरिभाऊ तुळपुळे, वासूकाका जोशी, धर्मानंद कोसांबी व केशवराव जेथे यांनी कायदेभंगाचा प्रचार व जागृती कार्य केले. मुंबई येथे जेवढ्या प्रभावीपणे, संघटितपणे सभा होत, मिरवणुका होत, निदर्शने व निरोधने होत तेवढ्याप्रभावीपणे पुणे शहर व जिल्ह्यात होत नसत. अधूनमधून सत्याग्रह होत. आंबेगाव तालुक्यात महालुंगेने पडवळ गावचा स्वयंसेवक महणून नोंद केली होती. १५ नोव्हेंबर १९३० पर्यंत कैदेतील सत्याग्रहींची संख्या २९०५४ होती.

मध्यप्रांत वन्हाडभागातही सत्याग्रह चालू होता. सरकारने जम केलेल्या पुस्तकातील उताऱ्यांचे जाहीर वाचन करून जंगल

कायदा मोडणे, मिठाचा कायदा मोडणे असा तिहेरी उपक्रम चालू ठेवला. नागपूर, वर्धा या जिल्ह्यांत व वन्हाडच्या बुलढाणा, अमरावती, अकोला, यवतमाळ या जिल्ह्यात चळवळीचा प्रभाव जाणवत होता. भामोद (जि. अमरावती) येथे ब्रिजलाल बियाणी, डॉ. पटवर्धन इत्यादी नेत्यांनी मिठाचा कायदा मोडून विहिरीतील पाण्यापासून मीठ तयार केले. २७ एप्रिलला चार जिल्ह्यांत व २८ एप्रिलला सर्व तालुका स्थळी व नागपूर, वर्धा येथे कायदा मोडण्यात आला. मध्य प्रांतच्या सरकारने मिठाच्या कायदेभंगाची फारशी दखल घेतली नाही. पुसद येथे जंगल सत्याग्रह झाला. १० जुलै १९३० रोजी आरक्षित जंगलात बापू अणेंच्या नेतृत्वात गवत कापून काढले. सहा महिने तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. दुसऱ्या दिवशी डॉ. मुंज्यांच्या नेतृत्वात असाच सत्याग्रह झाला. त्यांना कोर्टचे काम संपेपयंत तुरुंगवास व ५ रु. दंड घोषित केला.

मुंबई मध्यप्रांतात निवडणुका आल्या. १९३१ मध्ये गांधी आर्थिन करार झाला. महाराष्ट्र प्रांतिक कँग्रेसमध्ये सत्तांतर सुरु झाले. मुंबईत गव्हर्नर हॉटसनवर गोळ्या झाडण्यात आल्या. ९ सप्टेंबर १९३१ रोजी गोगट्यांना आठ दिवसांची तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. सातारा जिल्ह्यातील भाषणामुळे सेनापती बापटांना ७ वर्षांची शिक्षा घोषित झाली. इंलंडमध्ये पहिली गोलमेज परिषद १९३० मध्ये झाली. ती असफलच ठरली. दुसरी गोलमेज परिषद १९३१ मध्ये आयोजित झाली. २२ ते २४ डिसेंबर दरम्यान युथ लीगच्या कार्यकर्त्यांनी पुण्यात परिषद घेतली. नेताजी सुभाषचंद्र बोस अध्यक्ष होते. गोलमेज परिषद ही साम्राज्यवाद्यांनी रचलेला सापला होय असे त्यांनी मत व्यक्त केले. आपण त्यात जाऊन अडकलो. दडपशाहीसमोर कँग्रेस दुबळी असून तरुणांवरील तिचा प्रभाव घटत आहे असे नेताजी म्हणाले.

(१०) महात्मा गांधी मुंबईत

गांधीजी लंडनहून परतले. २८ डिसेंबर १९३१ रोजी मुंबईत उतरले. सरकारला अंतिम इशारा देऊन लंड्याचा प्रारंभ करण्याचे ठरविले. बी.टी. रणदिवे, शं.बा. देशपांडेच्या नेतृत्वात पाऊणशे कामगारांनी निदर्शने केले. डॉ. आंबेडकरांचे सहकारी सीताराम नामदेव शिवतरकर यांनी ८-१० हजार दलित स्त्री-पुरुषांचे काळ्या निशाणासह निदर्शने केले. विटा, सोडा बाटल्या, इत्यादी फेकल्यामुळे बॅ. पुरुषोत्तमदास त्रिकमदास व दोन कँग्रेस कार्यकर्ते जखमी झाले. मात्र त्याच दिवशी एक्स्प्लनेड मैदानावर गांधीजींचे हजारों लोकांनी भव्य स्वागत केले. पं. नेहरू व गफारखानांना सरकारने नाताळप्रसंगी अटक केली.

पनवेल येथे महाराष्ट्र कँग्रेसचे प्रांतिक अधिवेशन झाले. त्यात गांधीजींचे अनेक सहकारी होते. तात्यासाहेब केळकरांचेही प्रतिनिधी होते. एकूण २५० जण होते. परिषद अध्यक्ष अणे यांनी जास्तीत जास्त स्वयंसेवक पुरवून सत्याग्रह यशस्वी करण्याचा संदेश दिला. परकीय मालावर बहिष्कार, खादीचा स्वीकार, मादक पदार्थावर बंदी, सरकारला सर्वतोपरी असहकार, मीठ निर्मितीसाठी परवाना न घेणे, दारू विक्री दुकानावर निदर्शने,

वाकडेवाडीजवळ ही घटना घडली. त्यात गांधीजी, भोपटकर आदी जखमी झाले.

या प्रसंगी गांधीजी म्हणाले - “मला हुतात्मा होण्याचा ध्यास नाही. माझी ज्यावर गाढ श्रद्धा आहे अशा कार्यात कर्तव्य बजावताना हौतात्म्य माझ्या वाट्याला आले तरी ते योग्य पारितोषिक मानून मी स्वीकारीन. अस्पृश्यतेचे निर्मूलन करताना प्राणास मुकाबे लागले तरी बेहतर अशी मी जी प्रतिज्ञा केली आहे ती अक्षरशः मी खरी केली असे भावी इतिहासकार म्हणतील.”

२० ऑक्टोबर १९३४ रोजी झालेल्या वरळी अधिवेशनात गांधीजी हजर झाले होते. २८ ऑक्टोबर रोजी ते काँग्रेसमधून निवृत्त झाले, पण त्यांनी राजकारणाचा संन्यास घेतला नव्हता. महाराष्ट्राच्या मध्य विभागात केशवराव जेथे १६३०० मते घेऊन विजयी झाले. मध्य प्रांत-वन्हाड भागात बापूजी अणे ९०% पेक्षा अधिक मतांनी निवडून आले. नागपूर येथे डॉ. मुंजे विरुद्ध बै. अंथंकर निवडणुकीचे उमेदवार होते. अंथंकर निवडून आले. मध्यवर्ती कायदेमंडळात काँग्रेसचे ४४ खासदार सर्वाधिक संघेने होते. अणे यांच्या काँग्रेस राष्ट्रीय पक्षाचे ११ सदस्य निवडून आले होते. १९३५ चा कायदा सरकारने तयार केला. ७ ऑगस्ट १९३५ रोजी लॉर्ड लिनालिथगो हे व्हॉइसरांय बनले.

(४) प्रांतिक काँग्रेस समित्यातील राजकारण

१३ जानेवारी १९३५ रोजी महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस समितीची बैठक झाली. शंकरराव देव अध्यक्ष बनले. स.का. पाटील यांनी ‘वाजवी आणि शांतता पूर्णमार्ग’ ऐवजी ‘सत्यनिष्ठ’ आणि ‘अहिंसक मार्ग’ ही दुरुस्ती सुचविली. पण ती बहुमताने नाकारण्यात आली. ५० हजार सभासद नोंदविले गेले. ‘लोकशक्ती’ हे पुण्यात काँग्रेसचे मुख्यपत्र म्हणून २६ जानेवारी १९३५ पासून सुरु करण्यात आले. मुंबईतील ‘नवशक्ती’चे संपादक श.द. जावडेकर संपादक बनले. चार प्रांतिक काँग्रेस समित्यांनी ७७९२७ सदस्य नोंदविले. पैकी १७९०० मुंबईतच नोंदविले होते. मध्यप्रांत-वन्हाडमध्ये ४०७१५ (ऑगस्ट १९३५ पर्यंत) पैकी मराठी भाषिक आठ जिल्हांतून १३७६५ सभासद झाले. चार वन्हाडाच्या जिल्हांच्याच आकडा पाहिला तर ५६०१ एवढा होता. मध्यप्रांत-वन्हाड प्रांतिक काँग्रेस समितीचे नाव बदलून नागपूर प्रांतिक काँग्रेस समिती असे करून कार्यालय अकोला येथे हलवले. ब्रिजलाल बियार्णीनी प्रभाव वाढविला होता. १९३६ मध्ये लखनौला अधिवेशन भरले. काँग्रेसच्या या राष्ट्रीय अधिवेशनाला अध्यक्ष जवाहरलाल नेहरू होते. शेवटी डावे व उजवे गट यांचा तणाव होऊन पटेल, राजाजी, राजेंद्र प्रसाद, कृपलानी, शंकरराव देव यांनी कार्यकारिणी सोडली.

(५) फैजपूर अधिवेशन

१९३६ साली होणारे राष्ट्रीय स्तराच्या काँग्रेसचे अधिवेशन

खेड्यात भरवीन असा देवांनी आग्रह धरला व गांधींशी पैज लावली. त्याप्रमाणे फैजपूरसारख्या गावात अधिवेशन भरले. “फैजपूर की फजितपूर” ? ‘फैजपूर नव्हे फतेपूर’ अशी मते मांडली गेली. प्रत्यक्ष अधिवेशनास २ लाख लोकांनी भेट दिली पैकी एक लाख लोक ग्रामीण होते. आदर्श खेड्याचे प्रारूप, उत्तम भोजन व्यवस्था, ग्रामीण कारागिरांच्या निर्मित वस्तूंचे प्रदर्शन, गांधीच्या म्हणण्यानुसार बांबूनिर्मित झोपड्या, काँग्रेसच्या इतिहासात सर्वश्रेष्ठम बिनसडलेल्या तांदळाचा भात व हाताने दळलेल्या गव्हाच्या चपात्या, कमी खर्चात व शिस्तीत महाराष्ट्रीय नेत्यांनी हे अधिवेशन केले. य.दि. फडकेनी मुंबई सरकारच्या गुप्तचर रिपोर्टवरून पुढील नोंद दिली आहे. (१) काँग्रेसचे बळ वाढले आहे. (२) मतभेद मिटून पक्ष फुटण्याचा धोका टळला. (३) अधिकार पदे १९३५चा कायदा मोडण्यासाठीच घेतली जाणार आहेत. (४) समाजवादी गट काँग्रेसमध्ये प्रभावी होत आहे पण सध्या गती संथ आहे. (५) पुन्हा जन आंदोलन करण्याचा निर्णय झाला आहे. (६) गांधींचा पक्षावर जबरदस्त प्रभाव आहे. (विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र खंड ४)

मानवेंद्रनाथ रॅय काँग्रेसमध्ये सामील झाले. रॅय व नेहरूनी घटना परिषदेची कल्पना मांडली. काँग्रेसमध्ये श्रीपाद अमृत डांगे दांपत्य, बी.डी. रणदिवे, विष्णुपंत चितळे, रघुनाथराव कंहाडकर, श्रीनिवास सरदेसाई, दि.के. बेडेकर, डी.बी. कुळकर्णी, डी.एस. वैद्य, इत्यादी कम्म्युनिस्ट हजर होते. अशा गुप्तचरांच्या नोंदी होत्या हे फडकेनी नमूद केले आहे. फैजपूर अधिवेशनाला जोडूनच २५ व २६ डिसेंबरला अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या कार्यकारिणीची बैठक झाली. तसेच २६ व २७ डिसेंबरला तेथे एन.जी. रंगाच्या अध्यक्षतेत अखिल भारतीय किसान काँग्रेसही भरवण्यात आली. फैजपूरला काँग्रेसचे अधिवेशन तब्बल ५० वर्षांनंतर पश्चिम महाराष्ट्रात प्रथम भरले. इतिहासालाही हे नवे वलण देणारे ठरले.

(६) प्रांतिक कायदेमंडळ निवडणुका (१९३७)

१९३५च्या कायद्यानुसार निवडणुका घोषित झाल्या. मध्यप्रांतात काँग्रेस विजयी घोषित झाली. ११२ पैकी ७० जागा घेतल्या. या मानाने प्रारंभी मुंबई प्रांतात १७५ पैकी ८५ जागा घेतल्या. त्यात वाढ होऊन ९० जणांची ताकद लाभली. सहा प्रांतात काँग्रेसची मंत्रीमंडळे येणार होती. पण पुढे असहकार चळवळ हाती घेऊन सरकारला अडचणीत आणावयाचे ठरले. आमदारांनी मंत्रीपदे स्वीकारू नयेत असा विचार ठरला. विरोधी पक्ष भूमिकेत राहावे व सरकारची अडवणूक करावी. तसा ठाराव ८ मार्च १९३७ च्या पुणे येथील महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसच्या बैठकीत झाला. अप्पासाहेब पटवर्धन, शंकरराव देव, गांधीजी यांच्या विचारात एकता राहिली नाही. काँग्रेसमधील भातृभाव संपला.

डॉ. ना.भा. खेर हे काँग्रेस पक्षाचे कायदे मंडळातील नेते निवडले गेले. ते मुंबईचे काँग्रेस पक्ष नेते बनले. ते मुंबईचे

पंतप्रधान बनले. गांधी सेवा संघाचे हुदली (जि. बेळगाव) येथे अधिवेशन भरले. खेरांच्या नेतृत्वाखाली कपूर-मेहता-कंबळीचे मंत्रीमंडळ गडगडले. खेरे मंत्रीमंडळाने राजबंदीयांना सोडले. सेनापती बापट यांची सुटका (२३ जुलै १९३७) झाली. पण ते त्यांना स्वतःला आवडले नाही.

(७) महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसचे बदलते स्वरूप

१९३७-३८ मध्ये महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसचे नवाकाळने दिलेली आकडेवारी खूपच बोलकी आहे.

वर्ष	ग्रामीण	नागरी	एकूण
१९३५-३६	१६५७८	११६८०	२८२५८
१९३६-३७	२९५१६	१६३९९	४५९२५
१९३७-३८	१२६५९८	३७१२८	१६३८८०

१९३५-३६ पर्यंत उच्च वर्णियांच्या प्रभावाखाली असलेली काँग्रेस आता बहुजनांची प्रतिनिधी बनली. १९३७-३८ च्या जागतिक मंदीमुळेही परिणाम झाले. काँग्रेसमध्ये ब्राह्मणेतर पक्षाचे कार्यकर्ते व समाजवादी विचारांनी भारलेले तरुण आग्रहाने शेतकऱ्याचे प्रश्न व गाळ्याणी मांडत होते. १९३७ पर्यंत ब्राह्मण अध्यक्ष दिसतात. सेनापती बापट व देव म्हणाले त्याप्रमाणे केशवराव जेंडे प्रांतिक महाराष्ट्र काँग्रेसचे अध्यक्ष बनले. जेंड्यांनी खेड्यातील शेतकरी, कामकरी वार्गाविषयी लढा दर्शविला. २८ व २८ फेब्रुवारी रोजी सुभाषबाबूच्या नेतृत्वात भरले होते. हे ५१ वे राष्ट्रीय सभा (काँग्रेस)चे अधिवेशन होते.

मध्य प्रांतात पेचप्रसंग निर्माण झाला. डॉ. खेर हिंदू महासभेत गेले. मंत्रीमंडळात (मध्यप्रांत) मराठी भाषकांच्या जिल्हातील ब्रिजलात बियाणी हे मारवाडी गृहमंत्री बनले. शुक्लांच्या मंत्रीमंडळात हा बदल दिसू लागला. १९३८ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसचे त्रिपुरी अधिवेशन झाले. सुभाषचंद्र बोस अध्यक्ष झाले. लोकनायक बापूजी अणेनी इतर अनेक नेत्यासोबत त्यास पाठिंबा दिला होता. सुभाषबाबूच्या फॉरवर्ड ब्लॉकला महाराष्ट्रात चांगला प्रतिसाद लाभला. सुभाषबाबूनी गांधींच्या मुंबई प्रांतातील दारूबंदीस विरोध दर्शविला. दुसरे महायुद्ध जगत दुरुस्त झाले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) अस्पृश्य जाती जमार्तीसाठी विभक्त मतदार संघ देण्याची संमती ..... या पंतप्रधानांनी दिली.
- (२) केळकर, जमनादास मेहता, रामराव देशमुख यांनी ..... पक्षाची स्थापना केली.
- (३) पुण्यात ..... हे काँग्रेसचे मुख्यपत्र म्हणून २६ जानेवारी १९३५ पासून सुरु करण्यात आले.
- (४) १९३६ साली काँग्रेसचे राष्ट्रीय स्तरावरील अधिवेशन ..... येथे भरले.

- (५) गांधीर्जींच्या मुंबई प्रांतातील दारूबंदीस ..... यांनी विरोध दर्शविला.

(८) ऑंगस्ट घोषणा

ऑंगस्ट १९४० ची 'ऑंगस्ट घोषणा' व्हाइसरॉय लिनलिथगो यांनी प्रसिद्ध केली. त्यानुसार भारताला वसाहतीचे स्वराज्य, महायुद्धानंतर घटना समिती, अल्पसंख्याकांचे ती हितरक्षण करील. हिंदुस्थानातील राजकीय पक्ष व संस्थानिक यांचे युद्ध सल्लागार मंडळ करण्यात येईल, प्रमुख पक्षांना मान्य होणारी सत्तांतर योजना सरकार स्वीकारेल, अशा विविध बाबी मांडल्या गेल्या, पण विविध कारणांवरून 'राष्ट्रीय सभा व मुस्लिम लीग'ने ही योजना फेटाळली.

(९) वैयक्तिक सत्याग्रह व महाराष्ट्र

महात्मार्जीनी आता सरकारच्या विरोधात सत्याग्रहाचा विचार ठरविला. कायदेभंगाचे अस्त्र उपसले. १७ ऑक्टोबर १९४० पासून शांतातमय अहिंसात्मक सत्याग्रह सुरु केला. वैयक्तिक सत्याग्रहासाठी पवनार येथील त्यांचे शिष्य विनोबा भावे यांची निवड झाली. त्यांनी 'युद्धात सामील होऊ नका' अशा विचार गावोगाव मांडण्यास सुरुवात केली. तीन दिवसानंतरच त्यांना अटक झाली. त्यानंतर प. नेहरूकडे महात्मार्जीनी हे काम सोपविले. त्यांनी भाषणे दिली. विनोबांना ३ महिने तर नेहरूना ४ वर्षांची शिक्षा झाली. त्यानंतर काँग्रेस कार्यकारीणीचे सभासद, विविध प्रांतातील माजी मंत्री, इत्यादी अशा सत्याग्रहींना अटक झाली. १९४१ पर्यंत १५ जण कैदेत पडले. आता व्हाइसरॉयेने ५ भारतीयांना कार्यकारीणी घेतले. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष रुझवेल्टच्या आग्रहामुळे भारताशी सदूभाव ठेवून अटक केलेले नेते सोडले. बार्डोलीच्या काँग्रेस कार्यकारीणीच्या बैठकीत वैयक्तिक सत्याग्रह स्थगित घोषित झाला. देशात २५-३० हजार सत्याग्रही कैदेत पडले होते.

(१०) क्रिप्स मिशन

सरकारने पुढील कारणामुळे क्रिप्स मिशन पाठविले.

- (१) हिंदी लोकांचे असहकार्य
- (२) जपान द्वितीय महायुद्धात उत्तरले व जर्मनी-इटलीची बाजू प्रभावी झाली.
- (३) भारतावर जपानी आक्रमणाचा धोका
- (४) मुस्लिम लीगचा वाढता विरोध
- (५) नेशनल लिबरल पक्षाची जबाबदार शासनाची मागणी
- (६) ब्रिटिशांना चांग कैशेक व श्रीमती शेकच्या भारत भेटीनंतर भारतीय मागण्या पूर्ण करून सहकार्य घेण्याची केलेली विनंती
- (७) अशीच मागणी ऑस्ट्रेलियन पार्लमेंटनेही केली.
- (८) सुभाषबाबूच्या पवित्रा व ब्रिटिशांना हाकलण्याची तयारी.

मंदिर विश्वस्तांशी बडव्यांशी चर्चा केली. शेवटी प्राणांतिक उपोषण करून प्रश्न सुटला. १० मे १९४७ रोजी पंचांनी ठराव करून श्री विडुलाचे मंदिर हरिजनांना खुले झाल्याची घोषणा केली. मालवणकर, गवसाहेब पटवर्धन व एस.एम. जोशी तेथे हजर होते. साने गुरुर्जीनी यांतर १० मे १९४७ रोजी उपोषण सोडले. खेरांनी मंदिर प्रवेशाचे विधेयक मांडले. १९४७ नोव्हेंबर मध्ये त्याचे कायद्यात रूपांतर झाले.

■ विभाजनासह स्वातंत्र्य आले

लॉर्ड अंटलीनी २० फेब्रुवारी १९४७ रोजी 'घोषणा' केली. जून १९४८ पूर्वी स्वातंत्र्य व सत्तांतर दिसून येईल. प्रमुखपक्षात तडजोड न झाल्याने घटना समिती झाली नाही. संपूर्ण राज्य कोणाकडे सोपवावे? संस्थाना त्यांची सत्ता पूर्ववत मिळणार असे वातावरण होते. शेवटी 'माऊंट बॅटन योजना' ३ जून १९४७ ला सादर झाली. ३ जून १९४७ च्या योजनेनुसार फाळणी अपरिहार्य बाब ठरून १४ ऑगस्टच्या रात्री शेवटच्या मिनिटाला पाकिस्तान व पुढच्या मिनिटाला म्हणजे १५ ऑगस्टच्या (प्रथम मिनिटाला) भारत स्वतंत्र झाला. भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा झाला. त्यानुसार स्वतंत्र भारताचे अस्तित्व मान्य झाले.

■ गांधींचा महाराष्ट्राला वारसा

लोकमान्य महाराष्ट्रात जन्मले होते. त्यांनी राष्ट्रीय आंदोलन प्रभावित केले. गांधींजी गुजरातमध्ये जन्मले. त्यांच्या राजकीय कर्तृत्वाची सुरुवात दक्षिण आफ्रिकेत झाली. त्यांनी गोखलेंचा सळ्हा मानून देश न्याहाक्कून कार्यारंभ केला. त्यांचा वारंवार मुंबई, पुणे व इतर नगरांशी संबंध टिकला. त्यामुळे महाराष्ट्राशी नाते जुडले. वर्धा येथे त्यांनी 'सेवाग्राम' आश्रम सुरु केला जो त्यांच्या तात्त्विक, आध्यात्मिक व भावी काळासाठीचा वारसा होय. त्यांना लाभलेले शिष्य विनोबा भावे, मध्य प्रांत-वन्हाड, मुंबई, खानदेश भागातील महाराष्ट्रीय नेतृत्वाला त्यांचाच विचार व कृतीचा वारसा लाभला होता. त्यामुळे राष्ट्रीय आंदोलनात स्वातंत्र्यप्रत पोहोचणाऱ्या संघर्षात महाराष्ट्राचा मोठा वाटा दिसतो. महाराष्ट्रात अनेक नेते गांधीवादी बनले. कांग्रेसला महत्त्व आले.

■ मूल्यमापन

गांधी एक संस्था एक ऊर्जादायी व्यक्तिमत्व या अर्थानि पाहिले तर महाराष्ट्रीय नेतृत्वाला त्यांनी वेळेवेळी मार्गदर्शन केले व नियंत्रितही ठेवले. ३० जानेवारी १९३० रोजी गोळी लागून त्यांनी देह त्यागला. एका युगाचा अस्त झाला. 'राष्ट्रपिता' या नावाला त्यांनी सार्थक केले. 'देवदूताची जी स्थिती झाली तीच गांधींजींची झाली' अशा शब्दांत श्री दुर्गादास गांधींजीचे मोठेपण सांगतात ते योग्यच होय.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.
- (१) ऑगस्ट १९४०ची 'ऑगस्ट योजना' ..... या व्हाइसरॉयने प्रसिद्ध केली.
  - (२) एस.एम. जोशी, शिरुभाई लिमये आदिनी १९४१ मध्ये ..... ची स्थापना केली.
  - (३) वारल्यांच्या जमिनी सावकारांनी हडप केल्याने त्यांना ..... करावी लागे.
  - (४) राजगोपालचारी यांनी पाकिस्तानसंबंधी जी योजना मांडली ती योजना ..... म्हणून ओळखण्यात येते.
  - (५) राष्ट्रीय आंदोलनात स्वातंत्र्यापर्यंत पोहचणाऱ्या संघर्षात ..... या राज्याचा वाटा मोठा आहे.

३.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

सत्याग्रह : गांधींजींच्या राजकीय तंत्र व विचारात सर्वां महत्त्वाचे हे तत्त्व. यात सत्याचाच आग्रह असतो. त्यामागे नैतिक विचार असतो. त्यामुळे शत्रुचेही हृदय परिवर्तन होते. हा मानवाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. शेवटी सत्याचाच विजय होतो.

निःशस्त्र प्रतिकार : शस्त्र बळाचा वापर न करता लढा देण्याचे महात्मांजींचे तंत्र. लढा देणारा अहिंसेवर व आत्मबलावर श्रद्धा ठेवतो.

स्वदेशी : आपल्याला लागणारा माल आपल्या देशात उत्पादन करावा. तो जसां असेल तसा वापरावा. त्यातून राष्ट्रीयत्व, देशप्रेम, व देशी व्यवसायांना चालना मिळेल. बेकारी जाईल. अर्थव्यवस्था बळकट होईल.

असहयोग : सरकारच्या अन्यायी धोरणाविरुद्ध गांधींजींनी सरकारला सहकार्य देऊ नये असे म्हटले आहे. तर मानसिक दबाव येऊन सत्ता झुकेल. यामुळे असहकाराचे धोरण गांधींनी स्वीकारले.

सविनय कायदेभंग : नप्रपणे, सरकारला पूर्वसूचना देऊन अन्यायी कायदा जनहितार्थ मोडणे व तोही अहिंसक मार्गाने मोडणे या धोरणाला सविनय कायदेभंग म्हणतात.

हिजरत : हिजरत म्हणजे देशत्याग. प्रथम अहिंसक लढा द्यावा. त्यानंतर अत्यंत जरुरीचे म्हणून हिंसात्मक मार्गाने स्वसंरक्षण करावे. त्यातही अपयश आले तर देशत्याग करावा, (उदाहरणार्थ १९२८ बार्डोली व १९३९ जुनागढ प्रसंगी गांधींजींना हा सळ्हा दिला होता.)

उपोषण : सत्याग्रहासाठी असलेले उत्तम साधन. ह्या उपोषणामुळे दुसऱ्यास इजा न करता आपली आत्मशुद्धी

होते. हवदयपरिवर्तनासाठी आमरण उपोषण करण्याची मानसिक तथारी ठेवावी.

हरताळ : ही एक सांघिक प्रक्रिया असून ती ऐच्छिक असगवी. यास बंदचे स्वरूप देऊ नये. हे समाजासमोर गान्हाणे मांडण्याचे प्रभावी साधन होय. मात्र याचा वापर वारंवार करू नये.

सत्याचे प्रयोग : गांधीजींनी आत्मकथेला दिलेले नाव. त्यांचे संपूर्ण जीवन सत्यानिष्ठ व त्यासाठी संघर्षाच्या केलेल्या प्रयोगांचे वर्णन होय.

खिलाफत : तुर्कस्थानचा धर्मप्रमुख (खलिफा) संपूर्ण मुस्लीम जगाचा प्रमुख होय. तेथील सुलतानच खलिफा होय. त्याचा पहिल्या महायुद्धाच्या काळात पराभव होऊन तुर्कस्थानचे तुकडे पडून मोठा अपमान होणार. खलिफाच्या प्रतिष्ठेसाठी भारतात मुसलमानांनी जी चळवळ उभी केली तिला ‘खिलाफत’ म्हणतात.

सत्याग्रहाश्रम : गांधीजींनी गुजरातमध्ये कोचरब येथे पहिला आश्रम सुरु केला. त्याला ‘सत्याग्रहाश्रम’ म्हणत.

काळा दिवस (कायदा) : सरकारने रौलट अंकट हा कायदा केला ज्यास भारतीय लोकांनी ‘काळा कायदा’ म्हणले. त्यासाठी ४ व ६ एप्रिल या दिवशी निर्दर्शने झाली. हा संदर्भ ‘काळा दिवसा’ चा होय.

महात्मा : सामान्यातील असामान्य आत्मा, श्रेष्ठ आत्मा. गांधीजींच्या एकावनाव्या वाढ दिवसानिमित्त कोलहटकारांनी ‘गांधीजींना दीघर्युष्य असो’ हा लेख लिहून त्यात लिहिले - “ते आत्ममान्य आहेत. ते महात्मे (महा+आत्मे) आहेत.”

मिठाचा सत्याग्रह : दांडी येथे प्रतिकारात्मक स्वरूपात गांधीजींनी मिठाचा कायदा मोडला. याला ‘मिठाचा सत्याग्रह’ म्हणतात.

गोलमेज परिषदा : ब्रिटिश सप्राट आणि प्रतिनिधी यांच्या सोबत भारतीय पुढान्यांच्या तीन बैठका इंग्लंडमध्ये आयोजित करण्यात आल्या. त्यांची रचना वरुळाकार अशी होती. यापैकी पहिली परिषद १२ नोव्हेंबर १९३०, दुसरी परिषद ७ सप्टेंबर ते १ डिसेंबर १९३१ व तिसरी परिषद १७ नोव्हेंबर ते २४ नोव्हेंबर १९३२ रोजी भरविण्यात आल्या.

जातीय निवाडा : दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत जातीय प्रतिनिधीविषयी अंतिम निर्णय झाला नाही. तो निर्णय घेण्याचा अधिकार ब्रिटिश पंतप्रधान मँकडोनाल्ड यांना देण्यात आला. त्यांनी १६ ऑगस्ट १९३२ रोजी जो निवाडा जाहीर केला त्यास ‘जातीय निवाडा’ असे म्हणतात.

पुणे करार : वरील निवाडा हिंदू धर्मीयात फूट पाडणारा होता. म्हणून गांधीजींनी त्यास तीव्र नापसंती दाखवून विरोध केला. येरवडा तुरुंगात गांधीजींनी प्राणांतिक उपोषण

करून निवाड्यातील स्वतंत्र मतदार संघास विरोध केला. डॉ. आंबेडकर व गांधींचे म्हणणे यात विरोधाभास होता. अनेक नेत्यांनी मध्यस्थी करून डॉ. आंबेडकरांना वाटाघाटीस तयार केले. यातून दोघात झालेला करार हा ‘पुणे करार’ होय.

हरिजन सेवक संघ : गांधीजींनी दलिताच्या प्रश्नांना योग्य वळण लागावे व ते सोडविले जावेत म्हणून एक संघ स्थापन केला. त्याला ‘हरिजन सेवक संघ’ म्हणतात. याची स्थापना त्यांनी १९३२ मध्ये केली.

प्रति सरकार (पत्री सरकार) : ब्रिटिशांचे सरकार अमान्य करून भारतात बिहार, उत्तर प्रदेश व महाराष्ट्रात जी जनतेने सरकारे बनविली त्यास ‘प्रती सरकार’ म्हणतात. सातारा (महाराष्ट्रात) क्रांतिसिंह नानापाटील यांनी चालविलेले सरकार यापैकी एक होय. त्यास टीका करणारे ‘पत्री सरकार’ म्हणत.

छोडो भारत : अंतिम लढ्याची भूमिका घेऊन गांधीजींनी इंग्रजांना हा देश सोडून चालते व्हा असे म्हणून जे आंदोलन ऑगस्ट १९४२ मध्ये सुरु केले त्यास ‘छोडो भारत’ म्हणतात. यालाच ‘क्विट इंडिया’ व ‘चले जाव’ असेही संबोधले जाते.

करंगे या मरंगे : गांधीजींनी या लढ्यात शेवटचा व निर्वाणीचा संदेश दिला. ‘दू आर डाय’ म्हणजेच ‘करा किंवा मरा’. कारण पूर्ण स्वातंत्र्य मिळवून ब्रिटिशांना घालवण्यासाठीचा हा लढा होय.

३.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) २ ऑक्टोबर १८६९, पोरबंदर येथे (२) सत्य, अहिंसा
(३) टॉलस्टॉय, रस्कीन (४) श्रीमद् भगवतगीता
(५) अहिंसात्मक (६) सत्याग्रह (७) आत्मविश्वास, आत्मशक्ती (८) हवदय परिवर्तन, अज्ञान दूर होणे. (९) न्या. गोखले (१०) फिजी बेटातील शेतकऱ्यांच्या अन्याया विरुद्ध, चंपारण्यातील मजुरांना न्याय मिळवणेबाबत, अहमदाबाद येथील कापडगिरणी मजुरांचा प्रश्न (११) खिलाफत

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) (अ) (२) (आ) (३) (आ) (४) (अ) (५) (अ)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) लोकांची पुरेशी तयारी झाली नसल्याने (२) डॉ. मुंजे (३) कूपलँड (४) प्रतियोगी सहकार पक्ष (५) खान अब्दुल गफारखान, खुदाई खिदमतगार (६) १९३१

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४

- (१) रॅम्से मॅकडोनाल्ड (२) लोकशाही स्वराज्य पक्ष
 (३) लोकशक्ती (४) फैजपूर (५) सुभाषचंद्र बोस

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ५

- (१) लिनलिथगो (२) राष्ट्र सेवा दल (३) वेठबिगारी
 (४) राजाजी योजना (५) महाराष्ट्र

३.५ सारांश

राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेतृत्व टिळकानंतर महात्मा गांधीजीकडे गेले. १९२१ ते १९४७ या काळावर त्यांच्या नेतृत्वाची व कर्तृत्वाची छाप पडली. त्यांच्या संमोही नेतृत्वामुळे नव्या तंत्रामुळे जनता आकृष्ट होऊन हे युग 'गांधी युग' बनले. सत्य, अहिंसा, असहकार, कायदेभंग (तोही सविनय) वैयक्तिक सत्याग्रह व छोडो भारत यांसारख्या आंदोलनांनी देशाला एकासूत्रात बांधले. प्रारंभी देशदर्शन केल्यावर त्यांनी फिजी बेट, चंपारण्य, गुजरात (अहमदाबाद) इत्यादी ठिकाणी यश संपादन केले ते लहान लहान स्वरूपात. मात्र १९२१-२२ पासून १९४७ च्या संपूर्ण स्वातंत्र्यप्रत जाणारा लढा गांधीजींच्याच नेतृत्वात झाला. सुभाषचंद्र बोस व काही इतरांचे विचार या अहिंसावादी तत्त्वज्ञानाशी जुळणारे नव्हते. त्यांनी टीका केली. तरी गांधीजींनी कमीत कमी लोकांचा बली देऊन राष्ट्रीय लढा यशाप्रत पोहोचविला. इतर नेते व क्रांतिकारक यांचे कार्य गौण व तुच्छ नव्हे. पण गांधीजींचे नेतृत्व सर्वकष नव्हते. इतराचे कार्य म्हणूनच त्यास पूरक ठरले. गांधींनी निर्जीव जनतेत प्राण फुंकले. आत्मबल जागे केले व राष्ट्रीय ऐक्याचा विकास घडवून विद्यार्थी, स्त्री-पुरुष (शेतकरी, कामकरी व सर्व थरातील लोक) यात सामील केले.

या लढ्यात महाराष्ट्राच्या मध्य प्रांत-वन्हाड अंतर्गत असलेल्या भूमीने लढा दिला. खानदेश, मराठवाडा (निजामी संस्थान) व उर्वरित पश्चिम महाराष्ट्र, इत्यादी भागातूनही राष्ट्रीय लढ्याला बळ देणारे नेते उभे झाले. महाराष्ट्र प्रांतिक कांग्रेसनेही लढा दिला. भारतातील इतर भागाप्रमाणे महाराष्ट्रातील लोकांनीही हौतातम्य पत्करले. मुंबई, वर्धा, पुणे, नागपूर व इतर प्रमुख ठिकाणी गांधीजी स्वतः अनेक वेळा गेले. राहिले व तेथून या लढ्याचा सूत्रपात केला. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी प्रति सरकारही स्थापन केले. दोन तीन छकले झाली तरीही महाराष्ट्राने लढा लढविला. पूर्वीपेक्षा या काळात महाराष्ट्राने व्यापक व सक्रिय होऊन वाटा उचलला. गांधी एकटे नसून त्यांच्या स्वरूपात चाळीस कोटी भारतीयांची ताकद उभी होती. म्हणूनच निशस्त्र, अहिंसक व आत्मविश्वासाचा लढा देऊन गांधीजींनी स्वातंत्र्य मिळविले. फाळणी होऊन पाकिस्तान व

भारताचा जन्म झाला. १५ ऑगस्टला भारताचे स्वातंत्र्य रक्ताळलेल्या लाल रंगावर सुवर्णाक्षरांनी 'अहिंसक' लढ्याने प्राप्त झाले.

३.६ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओर्डीनेट उत्तरे लिहा.

- (१) असहकार चळवळीचे स्वरूप विशद करून त्यात महाराष्ट्राचे योगदान स्पष्ट करा.
 (२) महात्मा गांधीजींचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट करा.
 (३) सविनय कायदेभंग चळवळ व महाराष्ट्र याविषयी सविस्तर माहिती लिहा.
 (४) खिलाफत चळवळ म्हणजे काय ? ती कोणी उभारली.
 (५) वैयक्तिक सत्याग्रह व महाराष्ट्र याबद्दल सविस्तर माहिती लिहा.
 (६) छोडो भारत (१९४२) व महाराष्ट्राचा त्यात असणारा सहभाग याबद्दल माहिती लिहा.

३.७ क्षेत्रीय कार्य

- (१) तुमच्या गावातील व परिसरातील स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी झालेल्या व्यक्तींची माहिती मिळवा व टिपून ठेवा.
 (२) हुतात्मा झालेल्या व्यक्तीच्या हौतातम्याचा प्रसंग कसा घडला ह्याची माहिती मिळवा व नोंदी घ्या.
 (३) परिसरातील स्वातंत्र्य सैनिकांची यादी करा. त्यांना कोणते सन्मान मिळाले, सरकारी पेन्शन आहे काय, आजच्या परिस्थिती विषयी ते काय म्हणतात, इत्यादी बाबींची माहिती गोळा करा.

३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) देवगिरीकर त्र्य. र., 'भारतीय स्वातंत्र्याचा लढा'
 (२) प्रधान ग. प्र., 'स्वातंत्र्य संग्रामाचे महाभारत'
 (३) डॉ. मोरवंचीकर रा. श्री., 'आधुनिक भारत'
 (४) डॉ. वैद्य सुमन, डॉ. कोठेकर शांता, 'आधुनिक भारताचा इतिहास'
 (५) फडके य.दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड, ४
 (६) फडके य.दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड, ५

घटक ४ : संस्थानातील आंदोलने

अनुक्रमणिका

- ४.० उद्दिष्टे
- ४.१ प्रास्ताविक
- ४.२ विषय-विवेचन
  - ४.२.१ भारतीय संस्थाने व ब्रिटिश सत्ता
  - ४.२.२ ब्रिटिशांचे संस्थानांविषयक धोरण
  - ४.२.३ नरेंद्र मंडळाची वाटचाल
  - ४.२.४ भारतीय राष्ट्रीय सभेची भूमिका
  - ४.२.५ संस्थानी आंदोलनाचा विस्तार
- ४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ
- ४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.५ सारांश
- ४.६ सरावासाठी स्वाध्याय
- ४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला -

- ★ भारतीय संस्थानांच्या प्रति ब्रिटिश सरकारचे धोरण स्पष्ट करता येईल.
- ★ महाराष्ट्रातील संस्थानांचे स्वरूप स्पष्ट करता येईल.
- ★ विविध संस्थानातील आंदोलनाची पार्श्वभूमी स्पष्ट करता येतील.
- ★ दक्षिणी संस्थान हितवर्धक सभेविषयी माहिती देता येईल.
- ★ संस्थानांच्या आंदोलनाविषयी भारतीय राष्ट्रीय सभेची भूमिका स्पष्ट करता येईल.
- ★ संस्थानांच्या आंदोलनाविषयी भारतीय राष्ट्रीय सभेची भूमिका कशी बदलली ते विशद करता येईल.
- ★ दक्षिण संस्थानातील आंदोलन स्पष्ट करता येईल.
- ★ मिरज, जमखंडी संस्थानांमधील आंदोलनाविषयी माहिती देता येईल.
- ★ सांगली संस्थानातील आंदोलनाची माहिती देता

येईल.

- ★ कोल्हापूर संस्थानातील आंदोलनाची माहिती देता येईल.
- ★ भोर, सावंतवाडी, औंध येथील आंदोलनाविषयी माहिती देता येईल.
- ★ हैदराबाद संस्थानातील आंदोलनाविषयी माहिती देता येईल.
- ★ हैदराबाद संस्थानाच्या आंदोलनात पोलिस अऱ्कशन का घ्यावी लागली, त्याचे काय परिणाम झाले ते स्पष्ट करता येईल.

४.१ प्रास्ताविक

हिंदुस्थानवर ब्रिटिशांची सत्ता स्थिर झाली त्या वेळी येथे देशी शासकाची राज्येही होती. म्हणून ब्रिटिशांचा प्रत्यक्ष अंमल असलेला भूभाग सोडला तर इतर भूभागावर त्यांची अप्रत्यक्ष सत्ता होती. तेथे आपल्याच देशातील विविध सत्ताधीशांचे राज्य होते. ब्रिटिशांचे सार्वभौम राज्य होते म्हणून देशी संस्थानिकांनी सार्वभौमत्व मान्य करून आपापल्या सत्ता टिकविल्या होत्या. अशी जवळपास ५६२ संस्थाने संपूर्ण हिंदुस्थानाच्या भूमीवर अस्तित्वात होती. (वॉरर लीसने या देशी संस्थानांची संख्या ६९३ एवढी दिली आहे.) ५६२ संस्थानांचा कारभार सारखा नव्हता. जितकी संस्थाने तितके शासक व त्यांचा भिन्न भिन्न पद्धतीचा कारभार. त्यांना ब्रिटिशांची मर्जी राखून स्वतःचे अस्तित्व टिकविण्याची चिंता असायची. प्रजा हित व प्रजा कल्याण आणि सुधारणा, इत्यादी बाबीला जबाबदार कोण? ब्रिटिश सत्ता तर संस्थानाचे संरक्षक. त्यांच्या मते संस्थानिकांनी प्रजेशी प्रत्यक्ष संबंध ठेवून आपले प्रजाहिताचे कर्तव्य पार पाढावे तर संस्थानिकांना वाटायचे आपण तर नाममात्र सत्ता चालविणारे, ब्रिटिश सत्ता सार्वभौमसत्ता म्हणून प्रजाहिताकडे संस्थानिक दुर्लक्ष करीत. दोन्हींची सत्ता प्रजेवर, पण या दुहेरी कारभारात प्रजेला जबाबदार कोणीच नसे. संस्थानिकांचा कारभार तर लहरी व स्वार्थापुरता मर्यादित. प्रत्येक संस्थानातील राज्य परंपरा राजेशाहीची वाटत असली तरी ही त्यात फरक असे. चलन, शासनसंस्था, पदे, पायऱ्ये

यात काही ठिकाणी फारच वेगळेपण असायचे. आधुनिक दृष्टी ठेवून प्रजावत्सल शासक किंवा संस्थानिक लाभणे हे प्रजेचे भाग्यच म्हणायचे ! म्हणून तर एखाद दुसरे संस्थान कधी तरी सुधारणा देणारे, पुरोगामी धोरणाचे असायचे. उदाहरणार्थ, बडोदा, कोलहापूर, इत्यादी

ब्रिटिशांच्या प्रत्यक्ष शासनाखाली असलेली भूमी किती होती व संस्थानाचा किती भूमीवर अधिकार होता याचाही आपण विचार करणार आहोत.

४.२ विषय-विवेचन

४.२.१ भारतीय संस्थाने व ब्रिटिश सत्ता

सार्वभौम सत्तेची मांडलिक संस्थाने होती. तेथे रेसिडेंट नेमून त्याच्या मार्गदर्शनात, ब्रिटिशांच्या नियंत्रणात त्या संस्थानांचा कारभार होत असे. भारतातील या संस्थानांचे स्वरूपही खूपच विचित्र होते. एखादे संस्थान आजच्या प्रांताच्या दुप्पट-तिप्पट होते, तर एखादे लहानशा गावाएवढेच मर्यादित होते. खालील तक्ता पाहा.

ब्रिटिश भारत	संस्थाने
९ लक्ष चौरस मैल (अंदाजे)	६ लक्ष चौरस मैल (अंदाजे)
संदर्भ - इंग्रजी राजवटीचे आर्थिक परिणाम - न्या. रानडे	

भारतातील सर्वात विशाल संस्थान ज्यात महाराष्ट्राचाही फार मोठा भाग राहिला ते म्हणजे हैद्राबादचे निजामचे संस्थान. त्याचे क्षेत्रफळ ८२ हजार चौरस मैल एवढे होते. युरोपमधील पोर्टुगाल या राष्ट्राद्वाने जास्त होते. सामान्यपणे संस्थानांची सत्ता प्रतिगामी होती. काही थोड्या संस्थानांनी प्रजेला मर्यादित लोकशाहीचे हक्क बहाल केले होते तर इतर संस्थाने प्रजेला गुलामप्रमाणे वागवित. बडोदा संस्थानात बच्याच आधुनिक सुधारणा घडून आल्या होत्या. तर जुनागढच्या संस्थानिकाने प्रजाहिताकडे पूर्ण दुलक्ष करून कुत्रीच्या लग्नावर भरपूर खर्च केला व ते समारंभपूर्वक पार पाढले. अशा शासकाला प्रजाहिताच्या जबाबदारीची आठवणही नसायची.

□ ईस्ट इंडिया कंपनी व संस्थाने

एका हिंदुस्थानातच 'ब्रिटिश भारत' व 'भारतीय भारत' असे 'दोन हिंदुस्थान' या भूमीवर नांदत होते. ब्रिटिशांनी टप्प्याटप्प्याने हिंदुस्थानावर हळूहळू सत्ता वाढविली. १७५७ च्या प्लासीच्या लढाईपासून ब्रिटिशांनी लष्करी सामर्थ्य वाढवून

१८५७ च्या शंभर वर्षाच्या टप्प्यात ब्रिटिश सत्ता हिंदुस्थानात स्थिर केली. काही संस्थानांना त्यांनी तैनाती फौजेच्या दुष्ट विळळ्यात ठेवले तर काहींना विविध झारणे पुढे करून साम, दाम, दंड, भेद अशा काळानुरूप धोरणाने सत्ता स्थिर केली. सर्वांना या ना त्या कारणाने साप्राज्ञाच्या विळळ्यात घेतले. प्रारंभीच्या काळात सार्वभौमत्व किंवा सर्वश्रेष्ठत्वाचा अर्थ फक्त संस्थानिकांशी कंपनीने करार करणे, त्याची अंमलबजावणी करणे एवढाच होता. संस्थाने खलास करून साप्राज्ञविस्ताराचे करण्याचे डलहौसीचे धोरण प्रसिद्धच आहे. या पूर्वीच्या पहिल्या पुस्तकातील अभ्यासक्रमात आपण संस्थानांची अशी माहिती घेतली आहे.

□ राणीचा जाहीरनामा व संस्थाने

पहिल्या पुस्तकात ब्रिटिश साप्राज्ञांतर्गत (१८५८ पासूनच्या) संस्थानांचा ही आपण विचार केला. येथे त्याची थोडी उजलणी करण्याची गरज आहे.

सार्वभौमत्व कोणाचे ? हा वाद बराचकाळ राहिला. राणीचा जाहीरनामा (१८५८) घोषित झाला. १८५८ मध्ये दुखावलेल्या संस्थानांचा विचार झाला. कंपनीचे राज्य व धोरण संपले. संस्थाने आता संपविली जाणार नाहीत. त्यांना राणीने अभ्य दिले. कंपनीने केलेल्या कराराचे सरकार यापुढेही पालन करील ही व्वाही दिली. डलहौसीचे 'संस्थान विलीनीकरण' धोरण संपले. आता तसे घडणार नाही. असलेली संस्थाने राहतील, मात्र संस्थाने मनमानेल तसे वागू शकणार नाहीत. परराष्ट्रीय धोरण त्यांना ठरविता येणार नाही व सार्वभौमत्व साप्राज्ञाचे म्हणजे ब्रिटिशांचे राहील. त्यास ते नाकारू शकणार नाहीत. संस्थानिक त्यांच्या संस्थानांची फक्त सर्वसाधारण देखेरेख करू शकतील. ब्रिटिश सत्ता अधिकारामुळे 'साप्राज्ञ सत्तेची अधिसत्ता' ठरली. १८७० पर्यंत सार्वभौमत्वाविषयी फिअर, सर चार्टर्स बुड, सर जान लॉरेन्स, लॉर्ड मेयो व ब्रिटिश इतिहासकारांनी सार्वभौमत्वावर भिन्न भिन्न मते मांडली. ब्रिटिश इतिहासकारांनी त्यास 'कायद्याचे राज्य' ही पुष्टी जोडली. प्रो. इयान कूपलॅंडने जंजिरा संस्थानी बंडाप्रसंगी काही विचार मांडले. थॉर्नटनने 'वहिवाट', 'रिवाज' असा सिद्धांत मांडला. सी.एल. टपर, सी.एल. वार्नर, जॉन वेस्ट लेक, इत्यादीनी वेगवेगळे अर्थ व संदर्भ दिले आहेत. १९२० पर्यंत हा सार्वभौमत्वाचा वाद टिकला. १९२१ मध्ये नंरेंद्र मंडळाची स्थापना झाली. १९२६ला लॉर्ड रीडिंग या व्हाइस रॅयने हैद्राबाद निजामाला 'देशी संस्थानात हस्तक्षेप करण्याचा हक्क व सर्वश्रेष्ठ अधिकार ब्रिटिश सरकारला आहे' असे स्पष्टपणे बजावले. १९२८ मध्ये बटलर समितीं स्थापन झाली. सायमन कमिशन, नेहरू रिपोर्ट, गोलमेज परिषदा व संस्थानाचा प्रश्न, १९३५चा कायदा व संघराज्याकडे सार्वभौमत्व, क्रिप्स मिशन व त्रिमंत्री योजना व शेवटी १९४७ चा भारतीय स्वातंत्र्याचा कायदा इथवर ही प्रक्रिया चालू राहिली. ब्रिटिश सत्तेने १९४७

मध्ये स्पष्ट केले, की हिंदी संस्थानांनी आश्वस्थ राहावे. भारत स्वतंत्र झाल्यावर ब्रिटिशांचे सार्वभौमत्व, अधिराजत्व (पॅरामाऊंटसी) संपेल व हिंदी संस्थानांना दोन मार्ग खुले राहतील. (१) भारतीय संघराज्यात सापील होणे किंवा (२) स्वतंत्र राहणे. म्हणजे ब्रिटिश सत्तेने सार्वभौमत्व (अधिराजत्व) ही राजकीय संकल्पना स्वतःच्या हितसंबंधासाठी वापरली. त्यांचा फुटीरपणा टिकवला व स्वतंत्र भारतात त्यांनी विलीन व्हावे किंवा नाही हा प्रश्न संस्थानिकांच्या स्वातंत्र्याचा ठेवला. भारत सरकारने हव्हहव्ह धोरण बदलून सरदार पटेलांच्या खंबीर नेतृत्वात सर्वच संस्थानांचा हा नाजूक प्रश्न सोडविला.

■ संस्थानांची व्याख्या व दर्जा

संस्थान म्हणजे काय? हे स्पष्ट करणारे दोन महत्वाचे प्रयत्न झाले. (१) विल्यम ली वॉर्नरने 'दि प्रोटेक्टेड प्रिन्सेस ऑफ इंडिया' या ग्रंथातील व्याख्या (२) १९३५ व्या कायद्यातील व्याख्या. त्यासाठी सत्तेचे स्वरूप व संस्थानांनी सर्वश्रेष्ठ सत्तेशी कसे संबंध ठेवले यावर भर दिला होता.

(१) विल्यमली वॉर्नर लिहितो - "A native state is a political community, occupying a territory in India of defined boundaries, as to a common and responsible ruler, who has as a matter of fact, enjoyed and exercised, with the sanction of the British Government, any of the functions and attributes of internal sovereignty. The indivisibility of sovereignty on which Austin insists, does not belong to the Indian system of sovereign states."

(२) १९३५च्या कायद्याने केलेली व्याख्या - "Indian states as including any territory, whether described as a state, an estate, a jagir, or otherwise, belonging to or under the suzerainty of a ruler who is under the suzerainty of this Majesty and not being a party of British India"

संस्थानांचा दर्जा समान नव्हता. त्याची तीन वर्गात विभागणी होती. १९२८-२९ मध्ये 'इंडियन स्टेट्स कमिटी' किंवा बटलर कमिटीने ती स्पष्टता पुढीलप्रमाणे मांडली होती. पहिला दर्जा - जे नरेंद्र मंडळाचे सभासद झाले त्यांना नैसर्गिक हक्काने हा दर्जा मिळाला. यात १०८ संस्थाने होती.

दुसरा दर्जा - यात असे १२ प्रतिनिधी होते जे इतर संस्थानांनी नरेंद्र मंडळावर निवडले. (संख्या १२७)

तिसरा दर्जा - उर्वरित जहागिरी, इत्यादी यांची संख्या ३२७ होती. त्यांच्या विलीनीकरणासाठी त्यांच्या ऐतिहासिक,

राजकीय, सामाजिक व भौगोलिक आशयांचा विचार करून धोरण ठरविण्यात आले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) हिंदुस्थानावर ब्रिटिशांची सत्ता स्थिर झाली तेव्हा काही सत्ताधिशांचे सार्वभौम असे संस्थानिक राज्य होते. ( )
- (२) विविध संस्थानांचे शासक व शासनपद्धती भिन्न भिन्न होती. ( )
- (३) प्रजेच्या हिताकडे संस्थानिक मोठे लक्ष देत असत. ( )
- (४) काही संस्थानिकांनी प्रजेला मर्यादित लोकशाहीचे हक्क दिलेले होते. ( )
- (५) राणीच्या जाहीरनाम्यानुसार संस्थानांना परराष्ट्रीय धोरण ठरविण्याचा हक्क राहिला नाही. ( )
- (६) पहिल्या दर्जाचे संस्थानिक जे नरेंद्र मंडळाचे सभासद होते त्यांनाच मानले जाई. ( )

४.२.२ ब्रिटिशांचे संस्थानांविषयक धोरण

भारतातील ब्रिटिश सत्तेचा पहिला कालखंड १७५७-१८५७ असा राहिला. हा ईस्ट इंडिया कंपनीचा कालखंड होय. त्या काळासाठी स्वतंत्र धोरण आखून संस्थानांशी संबंध टिकविले होते. त्यानंतर काळानुसार व गरजेनुसार ब्रिटिश सत्ताधीशांनी धोरण बदलले. इ.स. १८५८-१९४७ या काळात पार्लमेंटचे साम्राज्य होते. ब्रिटिश घटनात्मक प्रमुख म्हणून समाटाच्या किंवा राणीच्या कालखंडाचे हे धोरण बदललेले होते. यानंतर भारत स्वतंत्र झाला. नवीन सरकारच्या अधीन नवीन धोरण साकार होऊन संघराज्यात संस्थानांच्या विलीनीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली. त्यांचे स्वातंत्र्य भारतात सामिलीकरण व लोकशाहीकरण करण्याची गरज होती.

लॉर्ड कर्झनने संस्थानिकांच्या जबाबदाऱ्याची भूमिका इ.स. १८९९ च्या भाषणात स्पष्ट केली. ब्रिटिश सत्तेचे सहकारी, भागीदार म्हणून सहकार्य देणे, मांडलिक म्हणून जागणे, परराष्ट्र संबंध, संरक्षणविषयक मदत करणे, लष्कर भरतीत मदत देणे, लष्करासाठी खर्च व सैन्य देणे, इत्यादी कर्तव्ये कर्झनने संस्थानिकांनी पार पाडावीत असे स्पष्ट केले. संस्थानिकांनी तशा जबाबदाऱ्या चोखपणे पार पाडल्या. लॉर्ड मिटोंने उदयपूर्ण्या भाषणात संस्थानांचे प्रश्न सहानुभूतीने सोडवू असे अभिवचन दिले. संस्थानिकांना त्यामुळे बेरे वाटले. दोन्ही महायुद्धाच्या वेळी संस्थानिकांनी 'साम्राज्य सेवा लष्कर' यासाठी मदत केली. लोहमार्य, तारायंत्रे, दलणवळणाचे मार्ग ब्रिटिशांनी संस्थानातून आपल्या स्वार्थपूर्तीसाठी नेले. त्यास विरोध केला

नाही. उलट तेवढ्या भूमीचा त्यांनी अधिकार सोडला. कोणत्याही स्वरूपात विरोध न करता सार्वभौमत्व मान्य केले होते.

□ तीन कालखंड

ब्रिटिश व भारतीय संस्थाने याच्या संबंधांची माहिती सर विल्यम वार्नर यांनी 'भारतीय संस्थाने' या स्वतंत्र ग्रंथात नमूद केली आहेत. त्यांनी पुढील तीन कालखंड सांगितले आहेत.

- (१) **हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण** - हे धोरण इ.स. १७५७ ते १८१४ पर्यंत लागू होते. या काळात सरकार संस्थानांच्या विषयी अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करणार नाही हे घोषित केले होते.
- (२) **स्वामित्व प्रस्थापनेचे धोरण** - हे धोरण इ.स. १८१४ ते १८५८ पर्यंत लागू होते. लॉर्ड हेस्टिंग्ज ते लॉर्ड डलहौसीच्या काळात जवळपास देशभरातील संस्थानावर ब्रिटिश वर्चस्व प्रस्थापित झाले होते. तैनाती फौज स्वीकारण्याचे तह-करारही करण्यात आले होते.
- (३) **दुर्यम दर्जा देण्याचे धोरण** - भारतीय संस्थानांची नाराजी लक्षात घेऊनच ब्रिटिश सरकारने त्यांच्या राज्यकारभारात (डलहौसीच्या काळाप्रमाणे) हस्तक्षेप न करण्याचे ठरविले. त्यांना त्यांच्या स्वातंत्र्याची खाली दिली त्यासाठी ब्रिटिशांचे सार्वभौमत्व मान्य करणे ही अट होती. संस्थानिकांनी सार्वभौमत्व मान्य ही केले. अशा प्रकारे ब्रिटिश सरकारने आपली सार्वभौम सत्ता व सार्वभौमत्वानुसार त्यांच्यावर नियंत्रण टिकविले. उदाहरणार्थ, बडोदा, मणिपूर, म्हैसूर, त्रावणकोर, इत्यादी संस्थाने स्वनियंत्रणात आणली होती. डलहौसीने राज्ये खालसा करण्याचे धोरण स्वीकारले, त्यांना मांडलिक केले. यामुळे नानासाहेब पेशवा, तात्या टोपे, झाशीची राणी, बहादुरशहा जफर, इत्यादीनी १८५७ च्या संग्रामात भाग घेतला. यामगे ब्रिटिश सत्तेचा स्वार्थ व नियंत्रण करण्याचे धोरण कारणीभूत झाले होते.

□ १९०९ चा कायदा व संस्थाने

ब्रिटिश शासनाने भारतीय संस्थानाविषयी आपले धोरण १९०९ च्या नोव्हेंबर मध्ये स्पष्ट केले. लॉर्ड मिंटोच्या भाषणातील महत्वाचा भाग असा होता. 'परकीय आक्रमण व अंतर्गत स्वातंत्र्य यांचे सरकार रक्षण करील, परंतु संस्थान क्षेत्रातील प्रजेच्या कल्याणासाठी दुर्लक्ष करून एखादा राज्यकर्ता वागत असेल तर आम्ही ते सहन करणार नाही.'

□ संस्थानिकांचे मंडळ (नरेश मंडळ)

मॉटिग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणामुळे 'संस्थानिकांचे कायदा मंडळ' नेमण्यात आले. यात १२० सभासद होते. अनेक संस्थाने

त्यात सामील झाली नव्हती. हे एक सल्लागार मंडळ होते. ब्राइसरॉय या मंडळाचा अध्यक्ष होता. संस्थानिकांना काही विशेषाधिकार देण्याचा हा प्रयत्न होता. ब्रिटिश शासन व संस्थानांच्या संबंधाचे स्वरूप निश्चित करण्यासाठी एक समिती नेमण्यात आली.

□ महाराष्ट्रातील संस्थानांचे स्वरूप

देशातील व महाराष्ट्रातील संस्थानांचा अभ्यास करताना ब्रिटिश सत्तेचे १८५७ पूर्वी स्वराज्य स्थापनेचे धोरण व संस्थाने या ना त्या प्रकारे साप्राज्यात विलीन करणारे डलहौसीचे धोरण अस्वस्थता वाढविणारे ठरून १८५७ च्या लढ्यात संस्थानिकांचा सहभाग झालेला दिसतो. प्रदेश विस्तार व प्रत्यक्ष साप्राज्यात वाढ झाली. १८५८ मध्ये राणीच्या जाहीरनाम्यामुळे नवे धोरण आले. कंपनीची सत्ता संपली व सत्ता विस्ताराचे धोरणही मागे पडले. तसेच पार्लमेंटच्या प्रत्यक्ष अमलामुळे संपूर्ण भाग 'ब्रिटिश इंडिया' आणि उर्वरित देशी शासकांचा भाग हा 'भारतीय संस्थाने' या नावाने ओळखला जाऊ लागला. देशाला जबाबदार ब्राइसरॉय (गव्हर्नर जनरल ऐवजी) हा संस्थानांचा ब्रिटनच्या राणीशी संपर्क ठेवत असे. ब्रिटिश राजसत्तेने संस्थानावरील आपले अधिराजत्व विकसित केले. संस्थाने देशी सत्तेची मग तेथे स्वराज्यच होते, त्यांनी लोकशाहीसाठी का लढा दिला? त्यांचे प्रमुख संस्थानी दरबार व प्रजा एकाच समान संस्कृती व जडणघडणीची होती, तेथे राजपक्ष व प्रजापक्ष आगर सरकार पक्ष व लोकपक्ष या भेदाची काय आवश्यकता होती?

राजा हा ईश्वरी अंश. मग त्याचा विरोध सामान्य जनता कसा करणार? मग हा विचार उरतो की संस्थानांचे राज्य हे सुराज्य नव्हते. प्रजेची प्रगती, अभ्युदय, दारिद्र्यातून मुक्तता इकडे लक्ष दिलें जात नव्हते. या संस्थांच्या प्रजेला दुहेरी गुलामगिरी होती. त्यामुळे लढाही दोन सत्तांशी अपेक्षित असणार. एक संस्थानिकाशी व दुसरा ब्रिटिश सत्तेशी. संस्थानात प्रमुखांच्या हक्कावर, अधिकारावर नियंत्रण आल्याखेजी तेथे लोकशाही येईल हे मानणे स्वप्नच ठरणार होते. जसे प्रजेला अशा संस्थानिकाबदल आदर, आपुलकी व प्रेम नव्हते कारण ते अन्यायी, बेजबाबदार, खर्चिक व सावळागोंधळ करणारे होते. तसेच ब्रिटिशांनाही त्यांच्याबदल मनापासून आपुलकी वाटत नसे. परिणामी संस्थानी प्रजेच्या वाट्याला उरल्या त्या हाल-अपेक्षा. लोकशाही तंत्र, जबाबदार शासन, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता याएवजी न परवडणारी व्यसनाधीनता, उधळपट्टी व लक्षावधी रुपयांची चैन करणारे संस्थानिक फक्त दुःख-कष्ट देऊ शकत. प्रचंड सारा वसुली, पण आर्थिक दिवाळखोरी न संपणारी. शेतकरी सान्यामुळे त्रासला व राजकीय अन्याय वाढला. पण संस्थानिकांना प्रजाहिताचा कधी विचारसुद्धा शिवत नसे. प्रजा व संस्थानांचे नाते पिता-पुत्राचे न राहता त्यात परस्पर चीड व विरोध दिसू लागला.

महाराष्ट्रातील नागपूरसारखे संस्थान खालसा झाले होते. अशी इतर काही संस्थाने उदाहरणार्थ, सातात्याचे स्वरूप विस्तारित होते. ते १८१९ ते १८३८ दरम्यान 'मराठ्यांचे राज्य देतो म्हणत रेसिडेंटामार्फत चालू लागले. केवळ जिल्हापुरते ते राहिले. या दोन्ही संस्थानांचे दत्तक नामंजूर करून त्यांना खालसा केले होते. तसेच उर्वरित संस्थानात मराठवाडा ज्या संस्थानात होते ते हैदराबादचे निजामचे संस्थान होते. तसेच इचलकरंजी, गगनबाबवाडा, कापशी, विशालगड, कागल, सावंतवाडी, इत्यादी संस्थाने मांडलिक करण्यात आली. दक्षिण महाराष्ट्रातील कोल्हापूर, अकलकोट, औंध, भोर, जमखंडी, जंजिरा, जत, कुरुंदवाड (सिनियर), कुरुंदवाड (ज्युनियर), मिरज, मिरजमळा (बुधगाव), मुधोळ, फलटण, रामदुर्ग, सांगली, सावनूर, सावंतवाडी व वाढीजहागीर ही अठरा संस्थाने होती. या आठरा संस्थानांची लोकसंख्या २७ लाख ८५ हजार ४२८ एवढी असून उत्पन्न १ कोटी इतके होते. त्याचे क्षेत्रफळ १०९०२ चौ. मैल होते. त्यांचे एकूण उत्पन्न १ कोटी ६० लाख ५१ हजार ६८ इतके होते. इ.स. १९२० पर्यंत महाराष्ट्रातील कुठल्याही संस्थानी भागातील प्रजेला कोणतेही राजकीय हक्क नव्हते किंवा सभा स्वातंत्र्यही नव्हते. हव्हूहव्हू ब्रिटिश हिंदुस्थानातील राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्याचा परिणाम झाला. नेत्यांचे मार्गदर्शन मिळत गेले व ब्रिटिश साप्राजाचे व संस्थानी दुहेरी जोखड नष्ट करण्याची भावना बळकट होऊ लागली. लोकशाही हक्काची मागणी करावी, धार्मिक व सामाजिक स्वातंत्र्य व राजकीय सहभाग व प्रशिक्षण व्हावे अशा भावना विकसित होऊन महाराष्ट्रात संस्थानी प्रजेच्या आंदोलनांचा प्रारंभ झाला. संस्थानात व संस्थानाबाहेर मार्गदर्शन करणाऱ्या सभा, संघटना व नेत्यांचे मिळणारे मार्गदर्शन यामुळे स्वातंत्र्यासाठी भूमिका स्थिर झाली. सभा, परिषदा, हक्काच्या मागण्या, संघर्षातून प्राप्तीची जिद जन्मली व ह्या संस्थानी प्रजेने आंदोलनात उत्तरुन त्यांना यशापर्यंत नेले. संस्थानात चळवळीत भाग घेणे गुन्हा होता. तशांना शिक्षा होई.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) भारतातील ब्रिटिश सत्तेचा पहिला कालखंड .....
असा आहे.
- (२) ..... यांनी संस्थानिकांच्या जबाबदाऱ्यांची भूमिका स्पष्ट केली.
- (३) ..... यांनी उदयपूरच्या भाषणात संस्थानिकांचे प्रश्न सहानुभूतीने सोडवू असे आश्वासन दिले.
- (४) ..... यांनी ब्रिटिश व भारतीय संस्थाने यांच्या संवंधावर ग्रंथ लिहिला आहे.
- (५) ..... नुसार संस्थानिकांचे कायदा मंडळ नेमण्यात आले.

४.२.३ नरेंद्र मंडळाची वाटचाल

नरेंद्र मंडळाची प्रक्रिया व वाटचाल समजून घेण्यासाठी १९१७ मध्ये मांटेयू-चेम्सफोर्डच्या सुधारणा व घोषणातील महत्वाच्या नोंदीकडे वळले पाहिजे. खालसा भागातील राजकीय चळवळीचा प्रभाव आता या संस्थानातही येण्याची शक्यता होती. जबाबदार राज्यपद्धतीची मागणी जोर धरण्याची चिन्हे दिसत होती. १०८ संस्थाने प्रथम दर्जाची व त्यापैकी ३० संस्थानात कायदेमंडळे होती. बटलर समितीने १९२७ साली ही नोंद घेतली होती. ही कायदेमंडळे केवळ विचारविनियम करू शकत. ब्रिटिश साप्राज्य व संस्थानिक यांचे नाते अधिराज्य व अंकिताचे होते. म्हणून पत्रव्यवहारात ब्रिटिश सरकारला त्यांनी तहनामे, आश्वासने, सनदा, संकेत व वहिवाट हे आधार दिले तरी ब्रिटिश श्रेष्ठ व आपण कनिष्ठ हे संस्थानिक ओळखून होते. संस्थानिक जर विरोध करू लागला तर व्हाइसरॉय ताबडतोब त्याला धडा देत असे. गैर कारभार दिसला तर संस्थानिकाची चौकशी होत असे. ते खालसा करून तेथे रेसिडेंट ठेवला जाई. काही संस्थानांच्या मागणीवरून ८ फेब्रुवारी १९२१ रोजी नरेंद्र मंडळाचे रितसर उद्घाटन झाले. त्यांच्यापैकीच एक म्हणून भोपाळचे नवाब मंडळाचे अध्यक्ष घोषित झाले. ते मुस्लिम लीगचे चाहते व कांग्रेसचे द्वेषे होते. प्रथम दर्जात १०८ संस्थाने होती. दुय्यम दर्जाची १२७ ज्यांचे १२ प्रतिनिधी असत. तिसऱ्या दर्जातील ३२७ संस्थानातून नरेंद्र मंडळात प्रतिनिधी नव्हते. कोल्हापूरचे छप्रपती सभासद म्हणून उत्सृतपणे भाग घेत. इतर सभासदांपैकी हैद्राबाद, बडोदा, इंदूर, मैसूर, जयपूर व उदयपूर या बड्या संस्थानपतींनी सदस्यत्व घेतले नव्हते.

■ विविध संस्थानातील आंदोलनांची सुरुवात

एकीकडे ब्रिटिश सत्ता संस्थानांना आपल्या वर्चस्वात ठेवण्याचे प्रयत्न करीत होती तर दुसरीकडे संस्थानी प्रजेत जागृती होऊन स्वातंत्र्य आंदोलनाचा प्रारंभ होत होता. विसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकाच्या शेवटी (इ.स. १९२०) जागृती आली. व तिसऱ्या दशकाच्या प्रारंभी (इ.स. १९२१ व १९२२) मध्ये क्रमशः (१) दक्षिण संस्थान हितवर्धक सभा (२) अखिल भारतीय संस्थान लोक परिषद यांची स्थापना झाली. हैद्राबाद राज्यासाठी तीन प्रजा परिषदेची अधिवेशने झाली. यातून जागृती कार्य घडले. प्रारंभी आपण दक्षिणी संस्थान हितवर्धक सभेचे या संस्थानी आंदोलनाला चालना देणारे कार्य पाहू.

■ दक्षिणी संस्थान हितवर्धक सभा

ही सभा स्थापन करण्यासाठी जी आवश्यकता मांडण्यात आली ती तीन मुद्यांत पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

- (१) संस्थानातील राज्यकारभार नव्या काळाच्या गरजेनुसार व प्रजाहित लक्षात घेऊन असावा. त्यासाठी मंत्री प्रजेतून घ्यावेत.
- (२) राज्यव्यवस्थेचे धोरण नवीन कायद्याने व प्रजा तांत्रिक पद्धतीने व्हावे.

(३) हिंदुस्थानात खालसा व संस्थांनी या दोन राज्यपद्धती दिसतात. या संपूर्ण राज्यव्यवस्थेत नोकरशाहीचे महत्व आहे. ब्रिटिश इंडिया (खालसा प्रदेश) मध्ये ज्या बाबी चालू होतात तसेच संस्थांनी भागात अंमलात आणण्यात येतात. परिणामी संस्थानिक व नोकरशाहीचे अधिकारी संस्थानात निरनिराळे दृष्टिकोन लागू करतील. या सर्वास पायबंद व्हावा व अपेक्षित बदल यावेत यासाठी संघटनेची गरज होती. म्हणून दि. २४ व २५ मे १९२१ रोजी पुण्यात या 'दक्षिणी संस्थान हितवर्धक सभे'ची स्थापना झाली. श्री. न.चि. केळकर व श्री. अनंत विनायक उर्फ वामनराव पटवर्धन यांनी यासाठी पुढाकार घेऊन ही संस्था स्थापना केली.

खालसा मुलुखाचे क्षेत्रफळ जास्त होते व लोकसंख्या जास्त होती. त्यामानाने संस्थांनी भागाचे क्षेत्रफळ व लोकसंख्या कमी होती.

भूभागाचे नाव	क्षेत्रफळ	लोकसंख्या
खालसा मुलूख	१०,९४,३००	२४,२००००००
चौ.मैल		
संस्थांनी मुलूख	०७,११,०३२	०७,१००००००
चौ. मैल		
संस्थांनी मुलूख म्हणजे ५६२ संस्थानाचा भूभाग होय.		

यापूर्वी दिलेल्या तीन उद्दिष्टनुसार प्रत्येक दक्षिणी संस्थान भागात शाखा उभ्या करण्याचे ठरले. तसेच प्रयत्नही झाले. अशा शाखांची काही बोलकी उदाहरणे म्हणजे सांगली संस्थानातील शिरहड्डीची शाखा. कोल्हापूर, सातारा जहागिरीतील संस्थाने, सावनूर, जव्हार येथेही शाखा कार्यरत झाल्या.

अधिवेशने व ठराव

पहिल्या परिषदेने किंवा अधिवेशनाने पुढील कार्याची रूपरेषा स्पष्ट झाली. पुण्याच्या सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यात दि. २४ व २५ मे १९२६ रोजी पहिली परिषद भरली. या परिषदेला रावबहादुर शंकर भालचंद्र बापट अध्यक्ष होते. तत्कालीन प्रभावी नेते न.चि. केळकर यांनी स्वागतपर भाषण केले व पुढील अपेक्षा व्यक्त केल्या.

- (१) देशातील गरजेप्रमाणे प्रशासकीय सुधारणा व्हाव्या.
- (२) संस्थांनी प्रजेच्या इच्छा-आकांक्षेला जादा संधी द्यावी.
- (३) ब्रिटिश इंडियाप्रमाणे संस्थानातही जबाबदार राज्यपद्धती आणावी.
- (४) जनतेच्या इच्छा-आकांक्षा यांची माहिती करून घेण्यासाठी यंत्रणा असावी.
- (५) संस्थानात शेवटी जनताभिमुख शासनाची निर्मिती व्हावी. अशा अपेक्षा व इतरांच्या विचारांचा कौल घेऊन दोन ठराव झाले.
- (अ) संस्थानात दोन सभा निर्मित व्हाव्यात. पहिली संस्थानिकाची व दुसरी संस्थेच्या प्रजेच्या प्रतिनिधींची सभा.

(आ) कारभार सुधारण्यासाठी भरपूर वेतन देऊन, सुशिक्षित व स्वतंत्र अधिकारी ठेवावेत.

दुसरी परिषद वासुदेवराव गुसेच्या अध्यक्षतेत झाली. १८ व १९ मे रोजी या परिषदेने जबाबदार राज्यपद्धतीसाठी ठराव पारित केला. नंतर बेळगाव, कुपवाड, इत्यादी ठिकाणी परिषद अधिवेशने झाली. एकूण १९३३ पर्यंत दहा अधिवेशनाची नोंद मिळते. पण ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादामुळे कामकाज थंडावत गेले. १९२६ पासून 'संस्थाने स्वराज्य' हे वर्तमान पत्रही प्रकाशित करण्यात परिषदेने वाटा उचलला. तसेच जी महत्वाची कामगिरी केली ती महणजे सभेने गोलमेज परिषद, काँग्रेस अध्यक्ष, जॉइट पार्लमेंटी कमिटी, इंडियन सॅंडर्स कमिटी, इत्यादीना लेखी कैफियती पाठविल्या. संस्थानी प्रश्नाना वाचा फोडून त्यांना सर्वांसमोर संस्थानाबाबूर व सरकार दबावारापर्यंत पोहोचविले.

दक्षिणी संस्थान लोकपरिषद

'दक्षिणी संस्थान हितकारिणी सभा' १९३७ पर्यंत कार्य करीत होती. ५ व ६ जून रोजी नरीमन यांच्या अध्यक्षतेत या सभेचे विसर्जन मान्य झाले. चालू असलेल्या कार्याला नवीन व्यासपीठ लाभले. तिचे नाव 'दक्षिणी संस्थान लोकपरिषद' असे ठरले. तिची महत्वपूर्ण बारा अधिवेशने झाली. पहिले अधिवेशन सांगली येथे भरले. तसेच बारावे अधिवेशनही सांगली या नगरातच भरले. एका अधिवेशनास सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी अध्यक्षपद भूषिले. दक्षिणेतील इतर संस्थानातही प्रजा परिषदांनी स्थापना होऊन संस्थान प्रमुखांनी आपापल्या मागण्या पुढे मांडल्या. पुढील चलवळीच्या वर्णनात त्यांचा आपण अभ्यास करू. येथे अखिल भारतीय लोक संस्थान लोकपरिषदेचा या कार्यातील सहभाग पाहू या.

अखिल भारतीय संस्थान लोकपरिषद

मूलत: संस्थानांचा प्रश्न हा अखिल भारतीय स्तरावरील होता. प्रांतीय स्तरावर महाराष्ट्रात दक्षिणी संस्थान हितवर्धक संसंथेने जे कार्य केले तेच कार्य राष्ट्रीय स्तरावर पोहोचविल्याचे कार्य महाराष्ट्रातील व देशातील नेत्यांनी स्थापन केलेल्या अखिल भारतीय संस्थान लोकपरिषदेने केले. एवढी भरीव कामगिरी करणारी परिषद उभी करण्याचे श्रेय श्री. अमृतलाल शेट, प्रा. ग.रा. अभ्यंकर, मणिशंकर त्रिवेदी, दिवाण बहादूर रामचंद्रराव व डॉ. पट्टुभी सीतारामय्या यांना दिले पाहिजे. या परिषदेची मूळकल्पना दक्षिण महाराष्ट्रातील संस्थानी चलवळीचे आद्य प्रवर्तक न.चि. केळकर, प्रा. ग.रा. अभ्यंकर व वामनराव पटवर्धनांना जाते. कारण पहिली सभा ज्यात प्रास्ताविक झाले ते वामनराव पटवर्धन व केळकरांच्यामुळे. हिची प्रस्तावना करणारी बैठक मुंबई येथे ५ फेब्रुवारी १९२२ रोजी सहँटस आँफ इंडियां सोसायटीच्या दिवाणखान्यात झाली. त्या वेळी बॅ. शुक्ल (राजकोट) अध्यक्षस्थानी होते. ४० सभासद हजर होते. या सभेने पुढील मुद्दे एकमताने मान्य केले.

- (१) संस्थानात राजकीय सुधारणांसाठी चळवळ करूपे.
- (२) विविध संस्थानातील संस्थानाचा परस्पर संपर्क ठेवणे
- (३) लोकमताचा कौल घेऊन योग्य वळण देणे.

भावी चळवळीची दिशा स्पष्ट करणारी कमिटी बनवली गेली. न.चि. केळकर, मुथा, पटवर्धन, चुडधर, घारापुरे ही कमिटी भावी दिशा ठरवितील. तात्पुरते कार्यालय दक्षिणी संस्थान हितवर्धक सभेच्या पुणे येथील कार्यालयात होते.

□ पहिले अधिवेशन (१७ व १८ डिसेंबर १९२७)

प्रथम अधिवेशनाचा मान मुंबई नगरीला मिळाला. दिवाण बहादूर एम. रामचंद्रराव हे अध्यक्षस्थानी होते. स्वागताध्यक्ष गोविंदलाल शिवलाल यांनी ब्रिटिश साप्राज्याप्रमाणे संस्थानांचा कारभार चालावा अशी मागणी केली.

स्वागताध्यक्ष गोविंदलाल शिवलाल यांनी मांडलेल्या मागण्या पुढीलप्रमाणे -

- (१) संस्थानीं गाळ्हाणी - प्रश्न सोडविण्यास चौकशी कमिशन नेमावे.
- (२) छोट्या संस्थानांच्या सन्मीलीकरणातून मोठे संस्थान बनवावे.
- (३) संस्थानांचा खाजगी खर्च ठरविणे.
- (४) स्वतंत्र हायकोर्टाची निर्मिती करणे.

या परिषदेच्या अध्यक्षांनी (रामचंद्रराव) परिस्थितीचे वर्णन केले. “संस्थानात जबाबदार राज्यपद्धती आणणे हे आमचे ध्येय असेल” यांनी परिषदेतील आठ ठाव पारित झाले असे सांगितले.

- (१) स्वयं निर्णय तत्वानुसार हव्या त्या राज्यपद्धतीचा संस्थानाने स्वीकार करावा.
- (२) संस्थानिकांनी जबाबदार राज्यपद्धती लागू करावी.
- (३) संस्थाने व खालसा हिंदुस्थान सामावणारी राज्यघटना असावी.
- (४) वेठबिगारी बंद करावी.
- (५) प्रजेला नागरी स्वातंत्र्य दिल्याचे घोषित करावे.
- (६) राजकुमार कॉले जेमार्फत घातक शिक्षण राजकुमारांना देऊ नये. ते राष्ट्रहिताविरोधी होय.
- (७) संस्थानातील अंतर्गत कारभारात केंद्र सतेने योग्य हस्तक्षेप करावा.
- (८) बटलर कमिटीने संस्थानांची गाळ्हाणी दुर्लक्षित केली हे योग्य नाही.

१९२७ च्या मद्रास कॅंग्रेस अधिवेशनात राजकीय सहकार्याच्या मागणीसाठी परिषदेचे दोन प्रतिनिधी गेले. कॅंग्रेसने पाठिंबा दर्शविला. इंतलंडमध्ये याच वर्षी नरेंद्र मंडळाने प्रसारमाध्यमे पकडून, प्रतिनिधी पाठवून स्वतःकडे मत खेचले. तसेच या परिषदेनेही रामचंद्रराव, बॅ. चुडगट व प्रा. ग. रा. अभ्यंकर यांना पाठवून नरेंद्र मंडळाच्या कारवायांना चोख उत्तर दिले.

□ दुसरे अधिवेशन

२५ व २६ मे १९२९ रोजी मुंबई येथे दुसरे अधिवेशन झाले. त्या वेळी अध्यक्ष सी. वाय. चिंतामणी होते. बटलर कमिटीत लॉर्ड आयर्विनने केलेल्या सूचनेवर गंभीरपणे विचार झाला.

परिषदेने चर्चेनंतर संस्थानाधिपतीसमोर पुढील मागण्या सादर केल्या.

- (१) संस्थानिकांच्या खाजगी खर्चावर बंधन घालणे.
- (२) स्वतंत्र न्यायदान पद्धत लागू करणे.
- (३) न्यायदान व अंमलबजावणीची फारकत करावी.
- (४) नोकरीबाबत शाशवती द्यावी.
- (५) प्रतिनिधिक संस्थानी वाढ करावी.

संस्थानात अनेक वाईट कृत्ये घडत पण चर्चा कमी होई. मात्र याच काळात जामनगर व पतियाळा येथील महाराजांची बरीच वाईट कृत्ये जनतेसमोर मांडली गेली.

अखिल भारतीय संस्थान लोकपरिषदेचे तिसरे अधिवेशन ९ जून १९३१ रोजी रामानंद चॅटर्जीच्या अध्यक्षतेखाली भरले. तिसच्या परिषदेने चार मागण्या केल्या.

- (१) संस्थानी जनतेस संघटनात्मक राष्ट्राचे नागरिकत्व व नैसर्गिक हक्क असावेत.
  - (२) त्या हक्क रक्षणार्थ न्यायपीठ हवे.
  - (३) मध्यवर्ती केंद्र मंडळात संस्थानांचे प्रत्यक्ष निवडलेले प्रतिनिधी घ्यावेत.
  - (४) तसेच मतदानाचा हक्क द्यावा.
  - (५) फेडरल कोर्ट संस्थानी कोर्टशी संलग्न राहवे.
- या परिषदेचे चौथे अधिवेशन २३ जुलै १९३३ मध्ये भरले. अध्यक्ष न.चि. केळकर होते. पाचवे अधिवेशन कराचीला झाले. (१८, १९ जुलै १९३६). अध्यक्षस्थानी पट्टाभी सीतारामय्या होते. कॅंग्रेसच्या मदतीनंतर या परिषदेचे कार्य प्रभावी ठरले. केळकर, अभ्यंकर, मणिशंकर त्रिवेदी, बॅ. जमनादास मेथा, अमृतलाल ठकर, बलवंतराव मेथा, काकलभाई कोठारी, रंगीलदास कपाडिया यांनी परिषदेला चांगले फलित मिळावे म्हणून सतत कष्ट घेतले. संस्थानांचा प्रश्न संपूर्ण देशाचा होता म्हणून राष्ट्रीय सभेची (कॅंग्रेसची) भूमिका समजून घेणे महत्वाचे होय.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) खालसा भागातील राजकीय चळवळीमुळे जबाबदार राज्यपद्धतीची मागणी संस्थानात जोर धरू लागली. ( )
- (२) कालानुरूप संस्थानांच्या कारभारात बदल करणे, प्रजातंत्राची प्रतिस्थापना करणे व नोकरशाहीच्या बेबंद

- कारभारास, अधिकारास आळा घालणे या हेतूने दक्षिणी संस्था हितवर्धक सभा स्थापन करण्यात आली. ( )
- (३) दक्षिणी संस्थान हितवर्धक सभेच्या फारशा शाखा निर्माण झाल्या नाहीत. ( )
- (४) मूलत: संस्थानांचा प्रश्न हा अखिल भारतीय स्तरावरील नव्हता. ( )
- (५) न.चि. केळकर हे महाराष्ट्रातील संस्थानी चळवळीचे आद्य प्रवर्तक होय. ( )

४.२.४ भारतीय राष्ट्रीय सभेची भूमिका

राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा लढा लढविणारी भारतीय राष्ट्रीय सभा (इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस) असून १९२० पर्यंत संस्थानी प्रजा व तिचा लढा याकडे तिचे दुर्लक्ष होते. १९२०ला कॉंग्रेसचे अधिवेशन नागपूरला भरले. त्या वेळी संस्थानाधिपतींनी जबाबदार पद्धतीचे शासन स्थापन करावे ही मागणी पाठविली. संस्थानांच्या अंतर्गत बाबीत हस्तक्षेप करू नये हे गांधीजीचे धोरण होते. संस्थानी भागात चळवळ चालू राहिली तर त्यांना विशिष्ट दर्जा लाभेल व स्वातंत्र्याबरोबर हा प्रश्नही सुटेल. १९२६ मध्ये कॉंग्रेस नेते श्रीनिवास अय्यंगारनी संस्थानिकांनी प्रजेचे प्रतिनिधी बनवू कारभार करावा अशी अपेक्षा ठेवली. सोबत जबाबदार राज्यपद्धतीही जोपासावी. जेव्हा १९२७ उजाडले तेव्हा अखिल भारतीय स्तरावर एका समितीमार्फत संस्थानी प्रश्न सोडविण्याचा विचार पुढे आला. पण संस्थानी प्रश्न १९३१ मध्ये अभ्यासले गेले व अहवाल तयार केला. पं. नेहरूनी १९३५च्या कायद्यापूर्वीचा आशा व्यक्त केली की संस्थानिकांनी भावी संघराज्यात त्यांची सत्ता जनतेला सोपवावी. त्यांनी अखिल भारतीय संस्थान प्रजा-परिषदेच्या कार्याबद्दल प्रशंसाही केली. खेरे पाहता १९२८ ते १९३६ हा काळ या दृष्टीने अनुकूल ठरला. ‘नेहरू रिपोर्ट’ सादर झाला.

१९२८ च्या नेहरू रिपोर्टने संस्थानांना योग्य दर्जा देण्याची भूमिका घेतली, मात्र ते स्थान संघराज्यात असेल. गोलमेज परिषदेत कॉंग्रेस व संस्थानांचे प्रतिनिधी हजर होते. कॉंग्रेसमध्ये एक गट डाव्या विचारसरणीचा होता. त्याने कॉंग्रेसने संस्थानी कारभारात अधिक लक्ष पुरवावे अशी भूमिका मांडली. हिंदी संस्थानात प्रजेला नागरी सुविधा व मूलभूत हक्क प्राप्त करून देण्याविषयी कॉंग्रेसला धडपड करण्याचे आवाहन ४३ व्या अधिवेशनात मणिलाल कोठारींनी केले. सत्यमूर्ती, पंत व जमनालाल बजाज यांनी पाठिंबा देऊन ठराव मान्य करवून घेतला. त्यानंतर त्यात पुढले पाऊल १९३०च्या लाहोर अधिवेशनात (अध्यक्ष पं. नेहरू) पडले. संस्थानी प्रजेला जास्तीत जास्त मूलभूत हक्क प्राप्त व्हावेत असा ठरावही संमत झाला. याच अधिवेशनात ‘संपूर्ण स्वातंत्र्य’ व संस्थानी प्रजेला स्वयं निर्णयाच्या तत्त्वानुसार पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावे असा ठराव झाले. १९३१ व १९३४ च्या अधिवेशनात कॉंग्रेसचा

संस्थानविषयक दृष्टिकोन जास्त स्पष्ट झाला. १९३५ च्याच जबाबदार शासन निर्माण करण्याच्या भूमिकेला काँग्रेसने प्रभावीपणे पाठिंबा दिला. हा शाब्दिक पाठिंबा १९३७ पर्यंत होता असे मत डॉ. एस.एच. पाटील यांनी व्यक्त केले आहे.

□ राष्ट्रीय सभा (कॉंग्रेस)चा बदलता दृष्टिकोन

राष्ट्रीय सभा (इंडियन नॅशनल कॉंग्रेसचा) शाब्दिक पाठिंबा जाऊन तिची संस्थानविषयीची भूमिका बदलली. १९३७-१९४७ या काळात बदललेली भूमिकाच राहिली त्यामागे काही कारणे दिसून येतात.

- (१) १९३७पासून कॉंग्रेसचा प्रांतिक स्वायत्तेच्या तत्त्वानुसार होणारा कारभार व संस्थानी कारभार यातील वेगळेपणा स्पष्ट झाला. परिणामी संस्थानात जबाबदार राज्यपद्धतीची गरज रुजू लागली, प्रभावी झाली.
- (२) कॉंग्रेस अखिल भारतीय म्हणून संपूर्ण भारताचे प्रश्न सोडवून त्यांचे प्रतिनिधित्व घेऊ शकेल हे कॉंग्रेसला (राष्ट्रीय सभेला) जाणवले. संस्थानी प्रश्नावरून तिथल्या प्रजेने पाठिंबा दिला तर त्याचा कॉंग्रेसला फायदा होणारा होता. ‘एकमेका साहा करू अवघे धरू सुपंथ’ हा विचार स्थिरावला.
- (३) अखिल भारतीय संस्थान परिषदेत पूर्वीपेक्षा बळकट व महत्त्व प्राप्त झाले. या संघटनेला दिशा व नेतृत्व देणे कॉंग्रेसला बळकटी देणारे वाटले होते.
- (४) १९३५ चा कायदा कॉंग्रेसला निराशा देणारा होता. कॉंग्रेसला तर अखिल भारताचे स्वातंत्र्य जवळ आणावयाचे होते. रेजिनॉल्ड ह्या विद्वानाच्या मते कॉंग्रेसला संस्थानिक व जातीय शक्तीचा एकत्रपणे विरोध करून निधर्मी संघशक्ती व संस्थानी प्रजेची शक्ती यांना एकवटायचे होते.

कॉंग्रेसच्या वार्षिक अधिवेशनात हे विविध शक्ती, गट प्रभावी होऊ पाहत होते. हरिपुरा कॉंग्रेसचे अध्यक्ष सुभासचंद्र बोस (१९३८) यांनी वेगळे धोरण दिले. वैयक्तिक जबाबदारीवर एखादा कार्यकर्ता संस्थानी चळवळीत भाग घेऊ शकेल, तसेच कॉंग्रेसची सहानुभूती संस्थानात स्वातंत्र्याच्या चळवळी चालवणाऱ्या स्वतंत्र संघटनांना मिळेल. अर्थात राष्ट्रीय कॉंग्रेसने प्रत्यक्ष संस्थानी राजकारणात गुंतवून न घेता चळवळीला प्रेरणा दिली, बळ दिले. पटवर्धन, केळकर, अभ्यंकर या नेत्यांनी पूर्वीपासून संस्थानी राजकारण हे संस्थानी कारभार व प्रजाहित यासाठीच राबविले होते, त्यात त्यांचे उचित धोरण असल्याचे जाणवते.

पुढील वर्षी (१९३९) संस्थानी क्षेत्रात (राजकोट व काठेवाड) संस्थानी प्रजेचा छळ वाढला. कॉंग्रेसने त्रिपुरा अधिवेशनात संस्थानिकांनी प्रजेच्या मूलभूत हक्कांचे रक्षण करावे असा आवाज उठविला. छळ व डडपशाही थांबवावी हे स्पष्ट केले. १९४२, ४५, ४६ या काळात घटनात्मक प्रगतीची पावले

राष्ट्रात पडत राहिली. ब्रिटनची ताकद दुसऱ्या महायुद्धामुळे बरीच दुबळी होत गेली. १९४६ मध्ये ५६२ संस्थाने व केंद्राचे संयुक्त राज्य संघ स्वरूप उभे व्हावे हा विचार नव्याने प्रभावी झाला. काँग्रेसने समझोता धोरण पत्करले. संस्थानिकांचे भावी घटना समितीत स्वागत मान्य केले व जनतेच्या सार्वभौमत्वाला श्रेष्ठ ठरविले. म्हणजे स्वातंत्र्याच्या आगमनासोबत राष्ट्रीय सभा (काँग्रेस) व संस्थानी चळवळीचे संयुक्त स्वरूप सरकार होण्याची भूमिका विकसित झाली.

४.२.५ संस्थानी आंदोलनाचा विस्तार

महाराष्ट्रातील संस्थानांनी स्वीकारलेली तात्त्विक बाजू व त्यासाठी कालानुरूप साकारणाऱ्या घटकांचा आपण यापूर्वी विचार केला. आता महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढ्याचे अथवा आंदोलनाचे स्वरूप आपण समजून घेऊ या. यात एक भाग म्हणून दक्षिणी संस्थानातील स्वातंत्र्य आंदोलनाचा परिचय व त्यानंतर दुसऱ्या भागात इतर महत्वाच्या संस्थानी प्रजेच्या आंदोलनाचा आढावा घेणे क्रमप्राप्त ठेले.

■ दक्षिणी संस्थानातील आंदोलन

दक्षिण महाराष्ट्रात अठरा संस्थानांचा यापूर्वी आपण उल्लेख केला. त्याची लोकसंख्या व क्षेत्रफलाचाही विचार केला. कोल्हापूर, औंध, भोर, जमखंडी, जंजिरा, जत, कुरुंदवाड (सिनियर), कुरुंदवाड (ज्युनियर), मिरज, मिरजमळा (बुधगाव), मुधोळ, फलटण, रामदुर्ग, सांगली, सावंतवाडी, सावनूर, ववाडी जहागीर या अठरा संस्थानांत थोड्याफार स्वरूपात भिन्नता असली तरी सलगता व जवळीक यांमुळे आंदोलनाची सारखी वाटणारी भूमिका राहिली. १९२१ला स्थापन झालेल्या दक्षिण संस्थान प्रजा परिषदेने एकत्र लढ्याचे स्वरूप साकार करण्यावर भर दिला. यात दोन महत्वाचे ठराव पास झाले.

- (१) प्रजा प्रतिनिधी संस्था स्थापना, कायदे करण्याचा संस्थेला अधिकार देणे, अंदाजपत्रकास प्रतिनिधीची मान्यता घेणे.
- (२) मोठ्या पगाराचे अधिकारी ठेवून संस्थानी भरपूर असलेल्या अधिकाराचा वापर करावा. स्वतंत्र बाणा असलेले अधिकारी नेमावेत.
- (३) नागरी स्वातंत्र्यावर आघात करू नये. अशा स्वरूपाचे कायदे रद्द करावेत.

प्रतिनिधीचा कारभार व लोकशाही वळणाच्या ध्येयाने प्रेरित या परिषदेने पुणे, मुंबई, बेळगाव, सांगली, जामखंडी, कूपवाड, कुडची येथे सात अधिवेशने घेतली. प्रभावी नेते अध्यक्ष व मार्गदर्शक बनले. श. भा. बापट, वा. रा. गुप्ते, ग. भ. साजे, ब. जयकर, बी. सी. कामत, प्रा. ग. रा. अभ्यंकर, बाबूराव गोखले. श्री. ग. वडे., अण्णासाहेब लड्हे, नरीमन व सरदार पटेल असे मार्गदर्शक लाभले. यापैकी तीन काँग्रेसचे,

दोन लोकशाही पक्षाचे व चार प्रागतिक आणि दोन अपक्षाचे होते. संस्थानी आंदोलन अशा प्रकारे बहुमधी नेतृत्वामुळे वाढले. १९२१ पासून हे कार्य पुढे विस्तारत राहिले. संस्थानी वृत्तपत्रांपैकी दक्षिणी संस्थानी हितवर्धक संस्थेने 'संस्थानी स्वराज्य' हे वृत्तपत्र चालविले. 'दक्षिण महाराष्ट्र' (वैद्य गोविंदरावानी), 'विजय' (अड. स.ग. फडके), 'विद्याविलास (कोल्हापूर), 'चैतनेय' (सावंतवाडी) या वृत्तपत्रांनी जागृती कार्य उचलून धरले. प्रजेची भूमिका त्यांनी मांडली.

■ मिरज संस्थानाचे आंदोलन

वेगवेगळ्या संस्थानांत प्रजा परिषदेने पाय रोवले.

मिरज : १९२२-२८ या काळातील सहा अधिवेशनामुळे संस्थानिक जागरूक होऊन त्यांनी सुधारणांकडे लक्ष दिले. पाण्याचा प्रश्न बिकट होता. सारा बाढ झाली होती. बा.दि. शिखरेनी त्याविषयी प्रभावोत्पादक सुधारणा घडविल्या. लोकशाहीचा लघुप्रयोग झाला जो दरबाराने नाकाराला. १९३७-३८ दक्षिण महाराष्ट्रात संस्थान विरोधी राजकीय आंदोलनाचे वारे वाहू लागले. लक्ष्येश्वर तालुक्यात चळवळ उग्र झाली. शंकरराव देव, गंगाधरराव देशपांडे, वामनराव देसाई, श्रीमंत बाळासाहेब यांनी मिरज अधिवेशनातील ही लाट रोखण्याचे आवाहन केले. शेवटी जबाबदार राज्यपद्धतीचे आश्वासन घेतले. म्हणून १९४२ पासून मिरजेत द्विदल राज्यपद्धती लागू झाली. राखीव खाते दिवाण व संचालकाकडे व सोपी खाते ३० लोकनियुक्त प्रतिनिधीकडे ठेवण्यात आली. लोकप्रतिनिधीपैकी २० लोकनियुक्त, १० सरकारनियुक्त, खेडेगावातून १, मुसलमानासाठी व अस्पृश्यासाठी २ जागा राखीव घोषित केल्या. होत्या. अशी ही लोकशाहीची २० वर्षांची चळवळ दिसते. या चळवळीने जे फलित प्राप्त केले त्याचा थोडक्यात गोषवारा घेऊ या.

मिरज संस्थानातील चळवळीचे फलित -

- जबाबदार राज्यपद्धतीला दरबारची मान्यता.
- जनतेला कायदेमंडळ देण्यात आले.
- नगरपालिकेत लोकनियुक्त अध्यक्ष मान्य करण्यात आले.
- जनतेला लोकल बोर्ड व सहभाग मान्य करण्यात आले.
- परस्थाचा कायदा रद्द झाला.
- रावसाहेबांची ७० हजार रुपये शेतकऱ्यासाठी ट्रस्ट घोषित करण्यात आला.
- दोन वेळा केलेली सारावाढ कमी करण्यात आली.
- पतपुरवळ्यासाठी स्टेट बँक व शाखांची स्थापना करण्यात आली.
- संस्थानात काँग्रेसवर असलेली बंदी रद्द झाली.
- हायकोर्टांची उभारणी मान्य झाली.

■ जमखंडी संस्थानातील आंदोलन

जमखंडी हे पटवर्धनांचे संस्थान. या चळवळीलाही महत्व आले. या चळवळीचा अभ्यास करून अ.वा. साबडे यांनी तीन टप्पे मानले. यात चौथा टप्पा जोडून चार टप्पे करता येतात. (१) १९१७ पूर्वीच आंदोलन (२) १९१७ ते १९२७ च्या दरम्यानचे आंदोलन (३) १९२७ ते १९३८ पर्यंतचे आंदोलन (४) १९३८ पासून स्वातंत्र्यार्पणातचे आंदोलन.

संस्थान	शहरे	खेडी संख्या	माजरी	तालुके	ठाणी
जमखंडी	जमखंडी	७७	११	जमखंडी कुंदगोळ	वाठार पाठरवळ ढवळपुरी
	बनहड्डी				
	कुंदगोळ				

या संस्थानातील गावे बेळगांव, धारवाड, ठाणे, सातारा, सोलापूर, अहमदनगर जिल्ह्यात होती. अनेक कार्यकर्ते व प्रजापरिषदेमुळे आंदोलन प्रभावी झाले. १९१५ मध्ये बॅ. जोसेफ बॅप्टिस्टा व १९१६ मध्ये दादासाहेब खापडे यांच्याशी संपर्क येऊन 'लोकसभा' नागरिकांनी बनविली. त्यात महाबळ, श्रीनिवास, दासो, आनीखंडी, य.ग. वाटवे, सदाशिव पेंडसे, डॉ. हुल्याळकर, लक्ष्मण परांजपे, रावप्पा अंबली, विडुलराव फाटक, वासुदेव वाटवे, भीमाजी आपटे, पुरुषोत्तम फडके, माधव देशपांडे, इत्यादीनी काम केले. ही लोकसभा ठारावीक उद्दिष्टांसाठी काम करीत होती.

डॉ. सरदेसाईंनी 'आधुनिक महाराष्ट्र' या ग्रंथात ही उद्दिष्ट मांडली आहेत.

- (१) जमखंडी सरकार व प्रजाजन यांच्यात प्रेम वाढविणे.
- (२) प्रजाजनाना हक्क व कर्तव्यांची जाणीव करून देणे.
- (३) सनदशीर मागाने प्रजेच्या अडचणी सरकारसमोर मांडणे.
- (४) संस्थांनी कारभार लोकमताचा विचार करून चालवणे.
- (५) जमखंडी संस्थानी प्रजेची सर्वांगीण प्रगती घडविणे.

■ पहिला टप्पा

यात लोकनियुक्त प्रतिनिधींच्या बहुमतांचा कायदा झाला. नंतर १९१९च्या सुधारणांचा फायदा संस्थानाना व्हावा ही मागणी या लोकसभेत मांडण्यात आली. पण या टप्प्यात 'लोकसभे'ला अपयश आले. १९२२ पासून प्रजापरिषद घेण्याचे प्रयत्न सुरु होते.

■ दुसरा टप्पा

प्रजापरिषदेच्या अधिवेशनाने ८ व ९ ऑगस्ट १९२७

रोजी प्रारंभ झाला. न.चि. केळकरांची भूमिका प्रभावी ठरून त्यांनी 'ट्रस्टी व बेनिफिशीअरी'चा सिद्धांत मांडला. परिषदेने महत्वाचा ठराव केला - "संस्थानिकांच्या अधिपत्याखाली जबाबदार राज्यपद्धती शांततेच्या व योग्य मार्गाने स्थापन कराव्यात." तसेच काही मागण्या स्पष्ट झाल्या. या मागण्यात नगरपालिकेत प्रतिनिधित्व वाढविणे, लोकपंच नेमून पिकांची आणेवारी केल्यावरच सारा लावावा, एक कमिटी नेमून शेतकऱ्यांची शारीरिक, औद्योगिक व संपत्तिक स्थितीची पाहणी व्हावी. हे ठराव संस्थानिकांकडे पाठवण्याचाही निर्णय झाला. दुसरे अधिवेशन बनहड्डी व तिसरे हुन्नरला भरले.

सहावे अधिवेशन सावशी येथे होऊन तिसरा टप्पा सुरु झाला. सत्याग्रहाचा प्रारंभ येथूनच झाला.

संस्थानिकाने प्रजेसाठी पुढील घोषणा केल्या.
(१) जमखंडी हा कायम शेतसारा २५% कमी केला जाईल.

(२) वरराईची माफी असेल.

(३) कुंदगोळ तालुक्यातील खळी भाडे माफ असेल.

(४) सावशी, व्हसली, गुडेनकड्डी, शिरूर व बसापूर गावात साच्याची तहकुबी देण्यात येईल. अर्थात प्रजेच्या मागण्याना दिलेला हा संस्थानचा प्रतिसादच होता.

■ चौथा टप्पा

यात १९४१ मध्ये द्विदल राज्यपद्धतीचा प्रयोग लागू झाला. १९४३ साली संस्थांनी प्रजापरिषद झाली. पं. सातवळेकर होते दक्षिणी संस्थानांचे संयुक्तीकरण होण्याची मागणी होती. साबडेंनी मराठी व कानडी प्रदेश त्या त्या भाषिक क्षेत्रात जोडण्याची भूमिका मांडली व संस्थांनी संघराज्य आणि जबाबदार राज्यपद्धतीचा प्रश्नही चर्चिला गेला. पुढील चार वर्षे शांततेची राहिली. या संस्थानच्या एकूण लढ्यात प्रजापरिषदेचे कार्यकर्ते म्हणून अनंतराव साबडे, डॉ. हुल्याळकर, शिवाजीराव कुलकर्णी, गो.ह. कुलकर्णी, शंकरराव आपटे, फडके वकील, सदाशिवराव पेंडसे व रा.ब. महाबळ यांचा महत्वाचा वाटा राहिला.

■ सांगली संस्थानातील आंदोलन

प्रारंभी आपण सांगली संस्थानचा परिचय करून घेऊ. पुढील पानावरील तक्त्याआधारे सांगली संस्थानचे क्षेत्रफळ, तालुके व विस्तार, लोकसंख्या, उत्पन्न व कॅप्टन आर.सी. बर्कचा या दक्षिण महाराष्ट्रातील संस्थानच्या लोकशाहीकरणाचा पहिला प्रयत्न समजतो. संस्थांनी कारभारात (१) डोईजड राज्यकारभार (२) बडच्या पगारधारकांच्या नोकऱ्या व खर्च पुन्हा त्या नोकऱ्या परस्थांना दिल्या जाणे (३) सभाबंदीचा कायदा लागू असणे यामुळे १९१० ते १९२१ दरम्यान असंतोष वाढत राहिला.

संस्थानचे नाव	क्षेत्रफळ	तालुके	लोकसंख्या	उत्पन्न	लोकशाहीकरणाचा पहिला प्रयत्न
सांगली	११३६ चौ.मैल	सहा मिरजप्रांत कुची मंगळवेडे तेरदळ शहापूर शिरहडी	२,५८,५१२	नऊ लाख रुपये वार्षिक	कॅप्टन आर. सी.बके (ऑफिसिनस्ट्रेटर)

सांगली संस्थानात संस्थानी प्रजापरिषदांचे कार्य महत्वपूर्ण ठरले. या संस्थानात १९२२-४० दरम्यान पंधरा अधिवेशने झाली. प्रा. ग.रा. अभ्यंकर, गोविंदराव बिनीवाले, केशवराव छापखाने, का.ह. खाडीलकर, अश्वत्थराव महिषी व विष्णुकांत देशपांडे यांनी प्रभावी कार्य केले. तेथील अधिपती चिंतामणराव दुसरे हे उदारवृत्तीचे होते. म्हणून सारा देणे बंद करणे, कार्यकर्ते तुरुंगात डांबणे, इत्यादी प्रकार झाले नाहीत.

□ सांगली संस्थान पहिली प्रजापरिषद

१९२२ मध्ये मंगलमूर्ती यांच्या अध्यक्षतेत पहिली प्रजापरिषद भरली.

सरकारवर (१) सार्वजनिक सभावर बंदी घालण्याविषयी (२) कीर्तन व जलसे यांना बंदी प्रश्नावर बॅ. अभ्यंकर, माईणकर, छापखाने, इत्यादीनी टीका केली. पुढील चार प्रश्नावरही चर्चा झाली.

- (१) परस्थांची मोठ्या पदावर होणारी नेमणूक
- (२) नोकरांची कामकुचराई
- (३) वाढते कर
- (४) जमीन महसूल वसुलीत प्रजेवर होणारा अन्याय.

चर्चेअंती तीन मुद्दे ठरवून राजेसाहेबांसमोर पुढील मागण्या सादर झाल्या.

- (१) प्रत्येक खेडेगावी ग्रामपंचायत हवी.
- (२) न्यायव्यवस्था व प्रशासनात फारंकत व्हावी.
- (३) जात, पंथ, धर्म, न पाहता फक्त संस्थानातील लोकांनाच नोकरीत घ्यावे, परस्थाना घेऊ नये.

□ प्रजापरिषदेचे दुसरे अधिवेशन

बॅ. अभ्यकरांच्या अध्यक्षेत प्रजापरिषदेचे दुसरे अधिवेशन शहापूर येथे भरले. या अधिवेशनातील ठराव पुढीलप्रमाणे-

- (१) कन्नडिला संस्थानी राजभाषा म्हणून मान्यता मिळावी.
- (२) जंगलांचे रक्षण करावे.
- (३) संस्थानामधून अस्पृश्यता घालवावी.

जनजागृतीचे कार्य 'सासाहिक विजय' व 'सासाहिक दक्षिण महाराष्ट्र' यांनी प्रभावीपणे केले. नवी कर आकारणीविषयी १९२२ पासून चळवळ सुरु केली ती या

पत्रांनीच. नियोजित करमणूक कर, आयकर, मार्केट टक्सविरोधी जनमत उभे होते. ३ लाख ७५ हजार खर्च संस्थानिकांनी का केला ? पुरुषाप्रमाणे स्त्रियांनाही लेजिस्लेटिव असेंबलीमध्ये समान प्रतिनिधित्व द्या अशी मागणी झाली. सहानुभूतीने मागण्यांचा प्रश्न होता तसे वर्तन झाले.

१९२३ मध्ये केलेली मूलभूत हक्काची मागणी मागे पडली. साबडे समितीची व द्विदल राज्य पद्धतीचा स्वीकार हा १९४८ मध्ये लागू झाला. खालसा भूमीत 'चले जाव'चे नारे दुमदुमत होते. या संस्थानात परिणाम झाला. भाई बागल यांनी १९४२ मध्ये लहान संस्थानांच्या अस्तित्वाएवजी संघराज्याचे विचार मांडले. बाळ गंगाधर खेरांनी पाठिंबा दर्शविला. बाराव्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष विष्णुपंत देशपांडे होते. शिरहटीजवळ मागडी येथे हे अधिवेशन झाले. अनेक नेत्यांपैकी टिळक, खाडीलकर, हिरेमठ, मन्नूर, माधवराव गोडबोले, ॲड. फडके, रामच्या नाईक हजर होते. शेतीविषयक धोरणात बदल करून नवीन तंत्र स्वीकारावे तसेच जमिनीच्या सान्यात सूट द्यावी अशा मागण्या झाल्या. १९४१ च्या गव्हर्नर्मेंट ऑफ सांगली अॅक्टअन्वये लोकनियुक्त प्रतिनिधी ३० झाले. तीन लोकनियुक्त मंत्री, सांगली हायकोर्टचा प्रारंभ, लोकसेवा आयोगाची स्थापना झाली. १९४२ ते १९४६ दरम्यान वसंतदादा पाटील यांनी महत्वपूर्ण कामगिरी केली. ५ ऑक्टोबर १९४६ रोजी संस्थान अधिपतीनी दसरा मुहूर्तावर जबाबदार राज्यपद्धतीची घोषणा केली. नवे मंत्रिमंडळ ॲड. बी.एस. कोदेच्या नेतृत्वात बनले. ३० जानेवारी १९४८ रोजी गांधी वधामुळे या संस्थानातही जाळपोळ घडली. सरदार वल्लभभाईंनी ८ मार्च १९४८ रोजी हे संस्थान संघराज्यात विलीन केले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४ व ५

पुढील विधानांत गाळलेल्या जागी योग्य शब्द भरा.

- (१) ..... यांनी संस्थानिकांनी प्रजेचे प्रतिनिधी बनून राज्यकारभार करावा असे मत मांडले.
- (२) संस्थानांना योग्य दर्जा देण्याची भूमिका ..... ने मांडली.
- (३) हरिपुरा कांगेसचे ..... हे अध्यक्ष होते.
- (४) १९४२ पासून मिरजेत ..... राज्यपद्धती लागू झाली.

उदारवृत्तीचे व समंजस होते. जनविरोध प्रबल नव्हता. सावंतवाडीचे महाराज बापूसाहेब खेमसावंत अँकटोबर १९२४ पासून पदावर होते. निष्कलंक चारित्र्य, साधी राहणी, निर्व्यसनीपणामुळे सर्वजन त्यांचा आदर करीत. विचार, उच्चार, स्वातंत्र्य, संस्था स्थापनेचे स्वातंत्र्य होते. 'चैतनेय' राज्यारोहणापासून चालणारे वृत्तपत्र होय. मुस्कटबाजी केली नाही. गांधी आजारी असताना पाहुणे म्हणून महिनाभर थंड हवेसाठी या संस्थानात राहिले. नंतर गांधीच्या मार्गदर्शनात येथे सुतकर्ताई केंद्र चालू लागले. १९२८ मध्ये प्रजा परिषद (मुंबईकर मल्हार जोशी) बोलावली पण महाराजांचा कारभार लोकांना आवडणारा म्हणून विरोध झाला नाही. महाराज जुलै १९३७ पर्यंत जिवंत होते तोपर्यंत प्रजा परिषद चळवळ वाढलीच नाही.

औंधचे ५०१ चौ. मैलाचे ७३० गावचे संस्थान. तेथे बाळासाहेब पंतप्रतिनिधी एक चांगले संस्थानिक होते. अर्थसंकल्पावर एक प्रातिनिधिक सभा, चर्चा व्हायची. १९२१ पासून ही प्रथा होती. त्यात १० सरकारी, ७ सरकार नियुक्त व १८ सदस्य लोकानियुक्त होते. १९२६ मध्ये अधिकारात वाढ झाली. तिला कायदा करणे, राज्य कारभाराचे सर्वसाधारण ठराव पाठवणे असे वाढीव अधिकार दिले. सभासद उपप्रश्न विचारू शकत. वर्षातून दोनदा अधिवेशन होत. १९२८ पासून सभाध्यक्ष निवड सभासद करू लागले. संस्थान प्रमुख पदसिद्ध अध्यक्ष होते. १९२९ मध्ये उच्च न्यायालय संस्थानात सुरु झाले व डिसेंबरमध्ये प्रजेला ५ वर्षात संपूर्ण स्वराज्य देणार असे बाळसाहेब म्हणाले. नव्या घटनेची तयारी झाली. असे संस्थानिक इतरत्र नव्हते. केळकर व गांधीजी ह्या संस्थानाचे उदाहरण इतराना आदर्श म्हणून सांगत.

संस्थानचे नाव	क्षेत्रफळ	एकूण	लोकसंख्या	तालुके
औंध	५०१	७३	पाऊण लाख	पाच आटपाडी कुंडल गुणदाळ औंध किन्हई

या संस्थानात मे १९३१ मध्ये प्रजा परिषद स्थापन झाली. पं. सातवळेकर, ना.गो. चापेकर, वाभट देशपांडे, लक्ष्मणराव किलोस्कर, जगनाथ महाराज पंडित, इत्यादीनी संस्थान कारभारात वाटा दिला. संगीत, चित्रकला, नाटक, कीर्तन, सूर्यनमस्कार यांची भावलकर उर्फ पंतप्रतिनिधीना आवड होती. अनेक उपक्रमांतून जनतेचे ते प्रश्नही सोडवत. मॉरीस फ्रीडमन व फ्रांसिस वॉटमन हे मित्रही प्रयोग करत. दुष्काळी भागात सारा देणे कठीण होते. बा. वि. उर्फ तात्या शिखरेच्या नेतृत्वात १९३० मार्च मध्ये मोर्चा निघाला. प्रातिनिधीना बोलावून चर्चा करून पंतप्रतिनिधीनी चौकशी केली. सारा वाजवी क्रण्याचे आदेश दिले.

१९३८ पासून सुधारणा आल्या. जबाबदार राज्यपद्धतीची घोषणा नोव्हेंबरमध्ये बाळासाहेबांच्या ७३व्या जन्मदिवशी झाली. ते स्वतः म्हणाले, "आता माझी प्रजा औंधचा कारभार स्वतः करण्यास समर्थ आहे. लोकांनी प्रतिनिधी कसे निवडावेत, ग्रामराज्याचा स्वयंपूर्ण कारभार कसा करावा याचे नियम, वरैरे योग्य सल्ल्याने लवकरच ठरतील व जाहीर केले जातील." म. गांधींकडे युवराग, मॉरीस किडमन व पं. सातवळेकरांना वर्ध्याला पाठविले. स्वतः बाळासाहेबांनी नंतर गेले. राजा प्रजेचा सेवक, तसा कारभार करणार गांधींनी म्हणून लोक देतील तो तनखा (खाजगी खर्च) घ्या असा सल्ला दिला. म्हणून १९३८ च्या १७ नोव्हेंबरच्या अंकात गांधींनी म्हणून लोकांना आदर्श व पुन्हा लोकापर्यंत जाईल म्हणून इतरांसाठी लेख लिहिला. जनता व मतदार साक्षर करणे ही गरज गांधींनी मांडली. १९३९च्या १४ जानेवारीच्या अंकात पुन्हा त्यांनी औंधचे उदाहरण दिले.

औंधने लहान क्षेत्र म्हणून अनेक न्यायाधीश न ठेवता उच्च न्यायाधीशामार्फत निकाल द्यावेत. ना.गो. चापेकर हे १९३१ ते १९४२ पर्यंत चोख न्यायदान करीत होते. बाळासाहेबांनी कधी ढवळाढवळ केली नाही. न्यायाधीशांनी ठराव बदलले तरी नाकारले नाही, उलट प्रशंसा केली." असे स्वतःच्या आत्मचरित्रात लिहिले आहे. (२० शतकातील महाराष्ट्र खंड ४, य.दि. फडके पृ.२४९) त्यांनी २१ जानेवारी १९३९ रोजी ग्रामराज्य पद्धतीवरील नवी राज्यघटना अमलात आणली. जून १९३९ मध्ये ग्रामपंचायती, तालुका पंचायती व प्रतिनिधी सभा निवडणुका घेतल्या. अप्पासाहेबांना लोकांनी पंतप्रधान नेमले. काही पुढाच्यांना व स्वतः त्यांनाही ते मान्य नव्हते. शंकरराव देव, तात्याशिखरे, अण्णासाहेब पटवर्धन, धर्माधिकारी बंधू, इवसाहेब पटवर्धन, आचार्य भागवत, इत्यादी नेत्यांनी (जे गांधींचे निष्पावान अनुयायी होते), त्यांनी यशाशक्ती साहाय्य केले. १९३९ मध्ये सर्टेंबरला दुसरे महायुद्ध सुरु झाले. मंत्रिमंडळांचे राजीनामे झाले, कायदेभंगाचे वळण सुरु झाले. असेच वळण औंधमधील वातावरणावर परिणाम करू लागले.

७ ऑगस्ट १९४२ मध्ये अप्पासाहेबांनी "औंधने काय करावे ?" गांधींना विचारले. गांधींनी सल्ला दिला - "औंधच्या राजेसाहेबांनी व्हाईसरॉयला स्पष्ट लिहावे की औंधचा राजा प्रजेच्या पूर्ण सहमतीने ब्रिटिशांना औंधचे संरक्षण करण्याच्या जबाबदारीतून मुक्त करीत आहे. पूर्वीचे सर्व करार-मदार आता रद्द समजावेत. औंध स्वतंत्र आहे व ते तसेच राहणार." (२० व्या शतकातील महाराष्ट्र य.दि. फडके, पृष्ठ ३१५). पंतांनी पत्र लिहिले नाही पण त्यांच्या संस्थानात भूमीगत आंदोलन कणाच्यांची केंद्रे होऊ दिलीत. कुंडलच्या ठोंबोरेनी दारूचे बाँब करून दिले. बाळासाहेबांवर भूमीगतांना प्रेरणा देण्याचा आरोपही झाला. पण कोल्हापूरच्या रेसिडेंटाने त्यांना आरोपातून मुक्त ठेवले होते. अप्पासाहेब कैदेतील बंदीजनानाही खूप खाऊ-पिऊ घालत. १९४२ दरम्यान औंधची अशी स्थिती होती.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी पंत प्रतिनिधींनी भारताचा स्वातंत्र्य दिन उत्साहाने साजरा केला. गांधींनी औंध अधिपतींना ग्रामराज्ये चालू ठेवावी. हा सल्ला दिला. पण शेवटी संस्थानाला संघराज्यातच विलीन व्हावे लागले.

□ रामदुर्ग संस्थानातील चळवळीचे स्वरूप

या संस्थानातील चळवळीचे स्वरूप बरेच अत्याचारी दिसते. या संस्थानची सूत्रे एका मराठी मातृभाषिक ब्राह्मण संस्थानिकाकडे होती. येथील बहुसंख्य कानडी प्रजाजन असून ते ब्राह्मणेतर लिंगायत होते. राजेसाहेब जेव्हा अडचण भासत असे तेव्हा ज्यांचा सल्ला घेत, ते गंगाधरराव देशपांडे व लड्डे ह्या पैकी देशपांडे ब्राह्मण व लड्डे जैन म्हणून प्रजाजनांना ते आवडत नसत. कारण त्यांचे वर्चस्व नको वाटायचे. संस्थानात सर्वांत महत्त्वाचा अन्यायी भाग होता प्रचंड लादलेला शेतसारा. शेतकरी वर्ग त्या ओझ्यामुळे खूप दुःखी होता. यामुळे अन्यायाला वाचा फोडणारी प्रजा परिषद स्थापन होणे गरजेचे होते. हे कार्य मरुळाराध्य शास्त्री यांनी मवाळी येथे पूर्ण केले. १३ मे १९३८ रोजी (इतर संस्थानांच्या तुलनेत उशिरा) त्यांच्या अध्यक्षतेत स्थापना झाली. लोकांनी असंतोष व्यक्त केला. संस्थान प्रमुखांनी देशपांडेचा सल्ला घेऊन सारा कमी केला. मात्र सोबत सभाबंदीचा हुक्म लागू केला. लोकांना तुरुंगात डांबण्यास सुरुवात केली. पुढारी तुरुंगात अडकले. लोक अधिक संतप्त झाले. त्यांनी तुरुंगावर हल्ले केले. ७ एप्रिल १९३९ या दिवशी एकहजार लोक तुरुंगात पडले. जाळपोळ झाली. शासनाने गोळीबार केला. १०-१२ जण ठार झाले. प्रजासंघ बेकायदा श्रेष्ठिकरणात आला. न्या. जे.डी. दावर यांनी गोळीबाराचे समर्थन केले. प्रजासंघानेही जनतेला चिथवून दिल्याने खूप हिंसक वळण लागले. पोलिसांना जाळणाऱ्या दोषी नऊ इसमांना न्या. पाठकरांनी फाशीची शिक्षा दिली. शेवटी सर्व दक्षिणी संस्थानासोबत हे संस्थानही मुंबई (महाराष्ट्रात) विलीन करण्यात आले.

□ हैद्राबाद संस्थान (मराठवाडा)चे आंदोलन

भारतातील तत्कालीन संस्थानापैकी सर्वांत विस्तृत व जवळपास मध्यात (थोडे दक्षिणेस) असलेले हे संस्थान होते. पूर्वीच्या पुस्तकात आपण माहिती घेतली. येथे धावता परिचय करून घेऊ या.

या संस्थानची मोगली सत्तेतून विलग होऊन स्वतंत्र स्थापना १९२४ साली मीर कमरुदीन (चिनकुलीजखान) याने केली. याचे क्षेत्रफल ८२ हजार ४८ चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९४१) १ कोटी ६३ लक्ष ३८ हजार ५३४ होती. तिची विभागणी ८५% बहुसंख्य हिंदू, १०% मुस्लिम व सत्ता त्यांचीच व ५% इतर अल्पसंख्याक अशी करता येईल. हे विस्तारित संस्थान तेलगांणा, कर्नाटक व मराठवाडाच्या विस्तीर्ण भूमीवर होते. १०% मुस्लिमांना ८५% नोकच्या होत्या. भाषा उर्दू

होती. आपला येथे असलेला संबंध महाराष्ट्र म्हणून फक्त या अंतर्गत येणाऱ्या पाच जिल्हांचा आहे. या संस्थानात सैन्यशक्ती, खाकसार, इतेरादुल मुसलमीन, रझाकार ह्या दडपशाही करणाऱ्या शासनाश्रित व मान्यतेच्या संघटना होत्या. तसेच हैद्राबादचे, स्वातंत्र्य आंदोलन लढविणाऱ्या संघटनात आर्यसमाज, आर्यवीर दल, किसान दल, कम्युनिस्ट, हैद्राबाद स्टेट कॉंग्रेस व हिंदू महासभांचा उल्लेख करता येईल. या आंदोलनाला निजामी दडपशाहीने म्हणजे हिंदू धर्मावर बंधने, छळ यामुळे धार आली. तसेच दडपशाही कायदे गश्ती ५२, गश्ती ५३, इत्यादीमुळे ती उग्र स्वरूपाची बनली. धरपकड, बलात्कार, धाक दडपशामुळे तर जनआंदोलन ढूळ झाले व अंतिम विजयापर्यंत लढा रेटला गेला.

या संस्थानातील जागृती व लढ्याऱ्या कार्यात विविध परिषदा उदाहरणार्थ, आंध्र परिषद, महाराष्ट्र परिषद, कर्नाटक परिषद व त्यानंतर प्रजा परिषदा म्हणून तीनचा उल्लेख करता येईल. पहिली प्रजा परिषद (हैद्राबाद पॉलिटिकल कॉन्फरन्स १९२३ मध्ये, दुसरी १९२६ व तिसरी १९२८ मध्ये भरली. त्याची माहिती घेऊ या.)

परिषदेचे नाव	इ.सन.	स्थळ	अध्यक्ष
पहिली	डिसेंबर १९२३	काळीनाडा	विदर्भाचे नेते लोकनायक अणे
दुसरी	नोव्हेंबर १९२६	मुंबई	विदर्भाचे इतिहासकार व सी.पी. बन्हाड कौसिंल अध्यक्ष वाय.एम. कोळे
तिसरी	मे १९२८	पुणे	पुण्याचे नेते नरहर चिंतामण केळकर

अशा परिषदातून निजामी संस्थानातील दोष मांडून अपेक्षा म्हणून अनेक मागण्यांचे ठराव पुढे आले.

□ १९३८ चा सत्याग्रह

या सत्याग्रहात जनतेने विविध संघटनामार्फत सहभाग दिला. त्यापैकी आर्यसमाज, हिंदू महासभा, स्टेट कॉंग्रेस, इत्यादीनी प्रभावीपणे जत्थे पाठवून लढा दिला. आर्य समाजाने हिंदूच्या धार्मिक व सामाजिक प्रश्नांकडे शासनाचे लक्ष वेधले. तसेच १४ मागण्या सादर केल्या. कठोर अन्यायी कायदे नष्ट करण्याची विनंती केली. अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, नागरी स्वातंत्र्याचे अधिकार नसणे, भाषण, मुद्रण, लेखनावर बंदी, स्टेट कॉंग्रेसवर बंदी, वंदेमात्रम् वर बंदी व इतर अनेक प्रश्नांमुळे

निजामच्या सुधारणाविरोधी धोरणामुळे व इस्लामनिष्ठेतमुळे हजारोंना कारवास भोगावा लागला. स्त्री-पुरुष व बालकांनी यात वाटा उचलला.

■ निजामच्या विधातक कारवाया व मुक्ती लढा

३ जून १९४७ रोजी ब्रिटिशांनी स्वातंत्र्याची योजना जाहीर केल्यानंतर हैद्राबाद सरकारने एक फर्मान काढले व हिंदुस्थान किंवा पाकिस्तानच्या घटना समितीत आपला प्रतिनिधी न पाठविण्याचे जाहीर केले. ब्रिटिश कॉमन वेल्थचा सदस्य राहण्याची इच्छा व्यक्त केली. निजामचे संस्थान १५ ऑगस्ट रोजी स्वतंत्र राहील अशी घोषणा केली. ११ जुलैच्या पाठविलेल्या शिष्टमंडळाकडून निजामाने तीन अटी मांडळ्या.

(१) वळ्हाड प्रांत परत द्यावा. (२) भारत-पाक शुद्ध झाल्यास निजाम निष्क्रिय राहील. (३) जगात कोठेही प्रतिनिधी नेमण्याचा अधिकार निजामचा असेल. भारत सरकारने ते फेटाळून 'जैसे थे' (स्टॅंडस्टील अँग्रीमेंट) करता येणार नाही हा संदेश दिला. १८ सप्टेंबर रोजी निजामाने विलीनीकरणाऐवजी इतर तहाची तयारी दर्शविली. लॉर्ड माऊंट बॅटनची निराशा झाली होती.

आता पाकिस्तान विधातक कारवायाकडे वळले. निजामाने खोटेच सांगितले माझी अर्धी प्रजा मुसलमान आहे व हिंदुस्थानात विलीनीकरण झाले तर ती दंगे धोपे करील. आवरणे कठीन होईल. एकीकडे 'जैसे थे' करार मान्य केला. तर निजामाने दुसरीकडे सैन्य संगठन केले. निर्यातमालावर बंदी घालली. हिंदी चलन रद्द केले. त्याने पाकिस्तानचा प्रभाव घेतला.

आतापर्यंतचा मुक्ती लढा लक्षात घेता आर्य समाजाच्यावतीने केशवराव कोरटकर, भाई श्यामलाल, भाई बन्सीलाल, पं. नरेंद्र, स्टेट कॉर्प्रेस व इतर संघटनाकडून स्वामी रामानंद तीर्थ दिगंबरराव बिंदू, आ.कृ. वाघमारे, शामराव बोधनकर, गोविंदभाई श्रॉफ, अनंतराव भालेराव, साहेबराव बारडकर, बाबासाहेब परांजपे, पं. वीरभद्रजी आर्य, पं. शेषरावजी वाघमारे व अनेक स्थानिक नेत्यांनी लढे दिले. कैद भोगली. अनेकांनी प्राणार्पण केले. भूमीगत चळवळी झाल्या. सीमा भागावर कॅम्पसचे नेतृत्व करणारे व हौतात्म्य पत्करणारे नेते यांनी महत्वाचे योगदान दिले. पुरुषप्रमाणे, स्त्रिया, विद्यार्थी, (वदे मातरम व इतर आंदोलने) यांनी प्रत्यक्ष लढा दिला. याचा विचार केला तर हा प्रचंड जनशक्तीचा अद्भुत असा संघर्ष ठरतो. बँका लुटणे, करोडगिरी नाके लुटणे, रेल्वे पटव्या उखडणे, पोलीस चौक्यांना लुटणे, पेटवणे, जंगल सत्याग्रह, झेंडा सत्याग्रह, इत्यादी अनेकानेक प्रयोग झाले. कारण कासीमरझवीने धर्मांतर, शक्ती सामर्थ्याचा लढा सुरु ठेवला होता. रझाकार लोकांनी थैमान माजविले. स्त्रियांचे जिणे कठीण झाले. हिंदू आर्य समाजी यांना छळले गेले. परिणामी पेटलेल्या जनसमुदायाने त्यांनां खडे चारले. आर्य समाजाने तयार केलेल्या पृष्ठभूमीवर, हिंदू महासभा व इतर संघटनांनी पेरणी केली तर स्टेट कॉर्प्रेसने मुक्तीची पहाट आणण्यात मोठा वाटा उचलला.

या लढ्यात सवर्णप्रमाणे दलितांनीही आपल्यापरीने खूप मोठा वाटा उचलला.

रझाकारी वाढविणाऱ्या रझवीने तर तीन समुद्रापर्यंत इस्लामी राज्य करण्याचा चंग बांधला होता. दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावरही आसफजाही (निजामचा) झेंडा लावण्याचा मनसूबा ठेवून सर्व इस्लाममय करण्याची तयारी करून निजामाला त्यासाठी वापरले. शेवटी जेव्हा विनाश झाला तेव्हा निजामाने म्हटले की, "या तुच्छ माणसानेच मला धुळीला मिळविले !"

निजामाने भारतीय संघ राज्यात विलीन होण्यास नाकारले म्हणून शेवटी सरदार वल्भभाई पटेलांनी 'पोलीस अँक्षन' घोषित केले.

■ पोलीस अँक्षन व निजामची शरणागती

१३ सप्टेंबर १९४८ रोजी लेफ्टनंट राजेंद्रसिंहजीच्या मार्गदर्शनाखाली मेजर जनरल चौधरींच्या नेतृत्वात भारतीय सैन्य हैद्राबाद संस्थानात आले. हा लढा अंतर्गत सुरक्षितता, शांतता यासाठी अराजकतेविरोधी घोषित झाला व ही 'पोलीस अँक्षन' १७ सप्टेंबरपर्यंत चालू गाहिली. संपूर्ण क्षेत्रावर व हैद्राबाद संस्थानची राजधानी हैद्राबादवर ताबा केला. अवध्या १०८ तासांत निजामी फौजावर भारतीय फौजांनी विजय मिळविला. निजाम शरण आला. १८ सप्टेंबर रोजी मेजर जनरल चौधरी यांनी हैद्राबाद राज्यांची सूत्रे हाती घेतली. प्रत्येक उगवत्या शक्तीसभोर झुकण्याऱ्या निजामाने सरदार पटेलांना झुकून अभिवादन केले. या अंतर्गत औरंगाबाद, बीड, नांदेड, उस्मानाबाद व परभणी हे पाच जिल्हे मराठी भाषक म्हणून महाराष्ट्राचा अविभाज्य घटक बनले.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

पुढील विधाने चूक आहे की बरोबर ते सांगून कंसात (X) किंवा (✓) अशी खूण करा.

- (१) कोल्हापूर संस्थान हे सुधारणावादी व पुरोगामी संस्थान होते. ( )
- (२) राजर्षी शाहू महाराजांच्या कालखंडात कोल्हापूर संस्थानात मोठ्या सुधारणा झाल्या. ( )
- (३) कोल्हापूर संस्थानातील चळवळीला माधवराव बागल यांचे समर्थ नेतृत्व लाभले. ( )
- (४) भोर संस्थानाला डोंगराळ मावळ्यांची भूमी असे म्हटले जाते. ( )
- (५) राजा हा विष्णूचा अवतार नसून प्रजेचा एक वतनदार आहे या विष्णु रामजी शिंदे यांच्या उद्गारातून भोरच्या स्वातंत्र्य चळवळीत जोश निर्माण झाला. ( )
- (६) रामदुर्ग संस्थानातील प्रजाजन संस्थानिकांविषयी नाराज होते. ( )

- (७) मीर कमरुदीन याने मोगली सतेपासून विलग होऊन हैद्राबाद संस्थानाची स्थापना केली. ( )
- (८) आर्य समाजाने हिंदूच्या धार्मिक व सामाजिक प्रश्नांकडे लक्ष दिले नाही. ( )
- (९) निजामाने भारतीय संघराज्यात विलीन होणे नाकारले म्हणून सरदार वल्लभाई पटेल यांनी पोलीस अँकशन घोषित केली. ( )
- (१०) रत्नापा कुं भारानंनी कोलहापूर संस्थानाच्या विलीनीकरणाला सतत विरोध केला. ( )
- (११) सावंतवाडी व औंध येथील संस्थान प्रमुख उदार वृत्तीचे व समंजस होते, सर्वजण त्यांचा आदर करत. ( )
- (१२) जनता व मतदार साक्षर करणे ही भूमिका गांधीर्जीनी सतत मांडली. ( )

४.३ पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ

संस्थान : हे एक असे देशी संस्थान जे भारतीय ठरलेईया सीमेत असून तेथील शासक ब्रिटिश सरकारच्या मर्जीने अधिकार वापरतो, ब्रिटिश सार्वभौमत्वात राहून अंतर्गत सार्वभौम असतो. ते भारतीय पंसरेप्रमाणे सार्वभौम राज्य नसले. ते जहागीर वा वेगळे असू शकते.

इंडियन स्टेट्स कमिटी : हिलाच बटलर कमिटी म्हणतात. या कमिटीने भारतीय संस्थानाचा अभ्यास करून तीन दर्जात विभागाणी केली.

हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण : १७५७ ते १८५८ दरम्यान ब्रिटिश कंपनी सरकारने ताब्यात असलेल्या संस्थानांच्या कारभारात हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण होय. त्यांना अंतर्गत स्वातंत्र्य होते.

स्वामित्व प्रस्थापना धोरण : १८१४ ते १८५८ दरम्यान कंपनी सरकारचे धोरण. तैनाती फौज, राज्य खालसा (दत्क मान्यता न देऊन, दुर्बल म्हणून, अव्यवस्था म्हणून, येणे बाकी म्हणून) करून ब्रिटिशसत्ता प्रत्यक्षात विस्तारण्याचे धोरण.

दुय्यम दर्जा धोरण : पार्लमेंटच्या शासनात पूर्वीचे हस्तक्षेपाचे व स्वामित्व विस्ताराचे धोरण संपले. राणीने वचन देऊन संस्थानात हस्तक्षेप थांबवला. त्यांना साम्राज्यात दुय्यम दर्जा दिला. संस्थानांनी ब्रिटिश सार्वभौमत्व मान्य करून राहणे यास संमंती दिली. ते मांडलिक झाले.

नरेश मंडळ : मॉटियू-चेम्सफोर्ड सुधारणा आल्या. त्यानुसार संस्थानिकांचे कायदा मंडळ बनले. व्हाइसरॉयच्यां अध्यक्षतेत हे सल्लगार मंडळ काम करील. यामुळे संस्थानिकांना विशेष दर्जा व ब्रिटिश सरकारशी त्यांचे संबंध निश्चित ठरले.

खालसा व संस्थानी मुलूख : ब्रिटिशांच्या अधीन असलेली भारताची भूमी खालसा क्षेत्र तर प्रत्यक्ष संस्थानांच्या ताब्यात असलेली व ब्रिटिशांच्या अप्रत्यक्ष नियंत्रणातील भूमी संस्थानी मुलूख होय. संस्थानी भूमी ५६२ संस्थानांची होती.

दक्षिणी संस्थान लोकपरिषद : १९३७ पर्यंत संस्थानी प्रश्नासाठी लढणारी सभा. ‘दक्षिणी संस्थान हितकारिणी सभा’ विसर्जित झाल्यावर ‘दक्षिणी संस्थान लोक परिषद’ स्थापन होऊन दक्षिणी संस्थानांचा पुढील लढा तिने लढविला.

अखिल भारतीय संस्थान लोकपरिषद : प्रांतिक स्तरावर संस्थानी लढा जसा दक्षिणी संस्थान परिषदेने महाराष्ट्रात दिला तसा संपूर्ण भारतीय स्तरावर लढा लढविण्यासाठी असलेली संस्था म्हणजे अखिल भारतीय संस्थान लोकपरिषद होय.

इंडियन नॅशनल कॉंग्रेस : १८८५ मध्ये स्थापन झालेली व भारतीय लढा लढविणारी राष्ट्रीय सभा (कॉंग्रेस). ही अखिल भारतीय स्तरावर ब्रिटिश सतेविरोधी लढा देणारी व तो लढा १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्यप्रत नेणारी, भारतीयाचे प्रतिनिधित्व करणारी मुख्य संघटना होय.

हैद्राबाद स्टेट कॉंग्रेस : हैद्राबाद संस्थानात निजामविरोधी लढ्यात राजकीय स्वरूपात लढविणारी संस्थानपुरती मर्यादित संघटना म्हणजे हैद्राबाद स्टेट कॉंग्रेस होय.

प्रजा परिषद : संस्थानी प्रजेच्या बाबी मांडणारी लोकांची परिषद.

पोलीस अँकशन : निजामाचे संस्थान संघराज्यात सामील करून घेण्यास सरदार पेटलांनी, मिलीटरी पाठवून १०८तासात हैद्राबाद संस्थान घेतले. या कारवाईस ‘पोलीस अँकशन’ म्हणतात. यातून हा अंतर्गत प्रश्न सुटला.

४.४ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✗) (४) (✓) (५) (✓)
(६) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २

- (१) १७५७-१८५७ (२) लॉर्ड कर्झन (३) लॉर्ड मिंटो
(४) सर विल्यम वॉर्नर (५) मॉटियू चेम्सफोर्ड सुधारणा

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✗) (४) (✗) (५) (✓)

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४ व ५

- (१) श्रीनिवास अर्थंगर (२) १९२८ च्या नेहरू रिपोर्ट
 (३) सुभाषचंद्र बोस (४) द्विदल (५) संस्थानी स्वराज्य
 (६) जमखंडी (७) प्रजा परिषदेने (८) सामाजिक विजय,
 सामाजिक दक्षिण महाराष्ट्र

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ६

- (१) (✓) (२) (✓) (३) (✓) (४) (✓) (५) (✓)
 (६) (✓) (७) (✓) (८) (✗) (९) (✓) (१०) (✗)
 (११) (✓) (१२) (✓)

४.५ सारांश

ब्रिटिशांची सत्ता भारतात असताना 'ब्रिटिशांच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणातील भाग' व 'देशी संस्थानांच्या सत्तेतील भाग' असे दोन भाग होते. यामुळे ब्रिटिशांशी त्यांच्या प्रत्यक्ष प्रशासनाखालील प्रजेचा लढा इंडियन नॅशनल कॅंग्रेस (भारतीय राष्ट्रीय सभा) देत होती. संस्थानी भागातील लढा दुहेरी होता. पण प्रारंभी तो देशी संस्थानी अन्यायी सत्तेविरोधी होता व नंतर ब्रिटिश सत्तेविरोधीही बनला. त्यासाठी प्रजा परिषदा, (प्रांतिक व अखिल भारतीय) हितकारिणीसभा, भाषिक परिषदा, इत्यादी माध्यमांतून लढा दिला गेला. ५६२ संस्थानांचे स्वरूप वेगवेगळे होते. मात्र कमी-अधिक प्रमाणात अन्याय, शोषण, प्रजेकडे दुर्लक्ष, सत्तेचा स्वार्थ होताच. एकूण पाहता ह्या भूमिकेविरुद्ध संघर्ष हा अटळ होता.

प्रजाहिताकडे दुर्लक्ष, लहरी कारभार करणारे देशी संस्थानिक प्रजेला न्याय देत नव्हते. खूपच लहान व प्रचंड विस्तारित संस्थानात हा लढा लवकर वा उशिरा जन्मला. ब्रिटिश हिंदुस्थानात होणाऱ्या सुधारणांचे आकर्षण संस्थानी प्रजेलाही होते. त्या पदरी पाढून घेण्यासाठी संघटनात्मक प्रयत्न सुरु झाले. भाषिक परिषदा, धार्मिक, सामाजिक संघटना, राजकीय परिषदा, प्रजा परिषदा व अखिल भारतीय संघटना स्थापन झाल्या. विविध संस्थानांत विविध आधार उभे करणारे नेतृत्व जन्मले. त्यांना एकवटणारे नेतृत्व जन्मले व हा लढा राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या कॅंग्रेसच्या लढ्याच्या समांतर चालू राहिला.

प्रारंभी कॅंग्रेसचा दृष्टिकोन मर्यादित होता. १९३७ पासून त्यात बराच बदल झाला. गांधी व इतर नेतेही या संस्थानी लढ्याला महत्व देऊ लागले. हा लढा कॅंग्रेसच्या लढ्याशी

मात्र एकरूप झाला नाही. सुधारणा देणाऱ्या मोजक्या संस्थानांविषयी जनतेला सहानुभूती होती तर अन्यायी संस्थानिकांना प्रखर विरोध चालू होता. या लढ्याला खेर पाठबळ मिळाले भारतीय स्वातंत्र्यासोबत. भारत सहकारने संस्थानांच्या विलीनीकरणाची प्रक्रिया ठरविली व त्यानुसार जे स्वखुणीने संघराज्यात सामील झाले त्यांना सामावून घेतले. हैद्राबादसारखे संस्थान 'पोलीस अक्षण' करून सामील करावे लागले मग मराठवाडा त्यातून मुक्त झाला. थोडक्यात,

(१) ब्रिटिशांचे संस्थानांविषयी धोरण

संस्थाने आपल्या अमलाखाली आणण्याचे प्रयत्न. संस्थानांना भारतीय संघराज्यात सामील होणे किंवा ब्रिटिश सतेचे अधिराजत्व मान्य करणे हे दोन पर्याय.

संस्थान म्हणजे अशी सीमा, असे ठिकाण जेथील शासक ब्रिटिश सरकारच्या मर्जीने अधिकार वापरतो. ब्रिटिश सार्वभौमात राहून अंतर्गत सार्वभौमत्व राखतो.

संस्थानांविषयी ब्रिटिश सरकारने (१) हस्तक्षेप न करण्याचे धोरण (२) स्वामित्व प्रस्थापनाचे धोरण (३) दुय्यम दर्जाचे धोरण अशी तीन धोरणे कालानुरूप स्वीकारली. प्रजेच्या रक्षणाकडे दुर्लक्ष करून एखाद्या संस्थानिक वागत असेल तर ते सहन केले जाणार नाही असे ब्रिटिश सरकारने जाहीर केले.

(२) नरेंद्र मंडळाची स्थापना

माँ-झू चेम्सफर्ड सुधारणांमुळे संस्थानिकाचे मंडळ (नरेश मंडळ) नेमण्यात आले. ब्रिटिश शासन व संस्थाने यातील संबंधाचे स्वरूप निश्चित करण्यात आले.

(३) संस्थानातील आंदोलने

ब्रिटिश सत्ता संस्थानांना आपल्या वर्चस्वात ठेवण्याचा प्रयत्न करीत होती तर दुसरीकडे संस्थानी प्रजेत जागृती निर्माण होऊन स्वातंत्र्य आंदोलने होऊ लागली होती.

दक्षिणी संस्थान हितवर्धक सभा ही कालानुरूप, प्रजेचे हित लक्षात घेऊन संस्थानाचा कारभार कसा असावा हे ठरविण्यासाठी स्थापन करण्यात आले.

मूलत: संस्थानांचा प्रश्न हा अखिल भारतीय स्तरावरील असणाऱ्याने अखिल भारतीय संस्थान लोक परिषद स्थापन करण्यात आले. या परिषदेची विविध अधिवेशने झाली.

भारतीय राष्ट्रीय सभेने प्रजेचे हित पाहून संस्थानिकांनी जबाबदार शासन पद्धती स्वीकारावी असे मत व्यक्त केले. मात्र त्यानंतर झालेल्या अधिवेशनात संस्थानांना स्वयंनिर्णयानुसार पूर्ण स्वातंत्र असावे असे मत मांडले. १९२८ च्या नेहरू रिपोर्टने संस्थानांना मोठ्या दर्जा देण्याची भूमिका घेतली. राष्ट्रीय कॅंग्रेसने भारताचे स्वातंत्र्य आणण्याच्या दृष्टीने निधर्मी संघ शक्ती व संस्थानिकांतील प्रजेची शक्ती एकवटायचे धोरण स्वीकारले.

महाराष्ट्रातील प्रामुख्याने दक्षिणी संस्थांनांनी आंदोलनाची भूमिका घेतली. मिरज, जमखंडी, सांगली, कोल्हापूर, भोर आदी संस्थानात आंदोलने झाली. रामदुर्ग संस्थानात सामान्य नागरिक, शेतकरी हे संस्थानातील राज्यकर्त्यामुळे दुःखी होते. म्हणून रामदुर्ग संस्थानातील आंदोलन काहीसे उग्र होते. हैद्राबाद येथेही आंदोलन झाले. निजामाने भारतीय संघराज्यात विलीन होते नाकारल्यामुळे सरदार वल्लभाई पटेलांनी 'पोलिसी अँकशन' जाहीर केली. निजामी फौजांवर भारतीय सैन्याने विजय मिळवला. निजाम शरण आला.

४.६ सरावासाठी स्वाध्याय

पुढील प्रश्नांची १५ ते २० ओळींत उत्तरे लिहा.

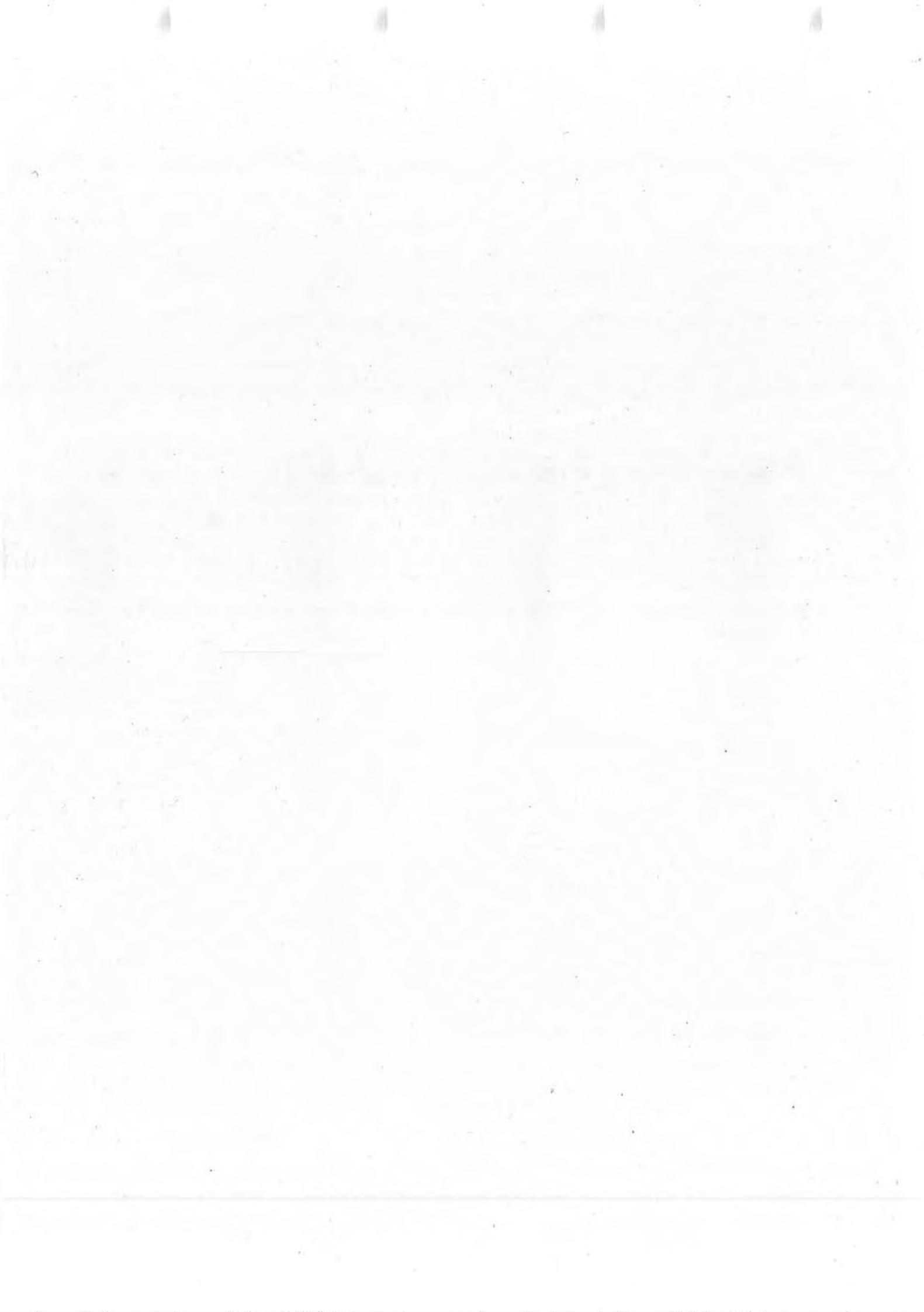
- (१) भारतीय संस्थानांच्या प्रति ब्रिटिश सरकारचे धोरण स्पष्ट करा.
- (२) महाराष्ट्रातील संस्थानांचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- (३) दक्षिणी संस्थान हितवर्धक सभेविषयी माहिती लिहा.
- (४) भारतीय राष्ट्रीय सभेचा संस्थानाविषयक दृष्टिकोन स्पष्ट करा.

- (५) भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा संस्थानाविषयक दृष्टिकोन कसा बदलत गेला ते स्पष्ट करा.
- (६) मिरज व जमखंडी या दोन संस्थानांतील आंदोलनाविषयी माहिती लिहा.
- (७) सांगली संस्थानातील आंदोलनात प्रजा परिषदांचे कार्य कसे महत्वपूर्ण ठरले ते विशद करा.
- (८) कोल्हापूर संस्थानातील आंदोलनाविषयी माहिती लिहा.
- (९) सावंतवाडी व औंध संस्थानातील आंदोलनाविषयी माहिती लिहा.
- (१०) हैद्राबाद संस्थानांतील आंदोलनाविषयी व तेथे घेण्यात आलेल्या पोलिस अँकशनविषयी माहिती लिहा.

४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

- (१) भालेराव अनंतराव, 'हैद्राबाद स्वातंत्र्य लढा व मराठवाडा'
- (२) पोतादार वसंत, 'हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम'
- (३) धारुरकर, 'हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम'
- (४) पटवर्धन वि. अ., 'संस्थानातील लोकशाहीचा लढा'

उपलब्ध शिक्षणक्रम
CURRICULAR OFFERINGS

Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University

[Established by the Government of Maharashtra and Recognised by the University Grants Commission]

C U R R I C U L A R   O F F E R I N G S

Research Programmes

- Ph.D.
(Subject Communication, Educational Communication, Distance Education, Agricultural Communication, Agricultural Extension & Agricultural Development)
- Ph.D. (Subject-wise)
- M.Phil
(Subject Communication, Educational Communication & Distance Education)
- M.Phil (Subject-wise)

Post-graduate Programmes

- Master of Arts (Subject Communication, Educational Communication, and Distance Education)
- Master of Arts in Sociology (Satellite supported)
- Master of Arts in History (Web-based)
- Master of Commerce (Subject Communication)
- Master of Science (Subject Communication, Agricultural Communication, Agricultural Extension & Agricultural Development)
- Master of Science (Bio-technology)
- Master of Science (Bio-Informatics)
- Master of Science (Genetics)
- Master of Architecture (General)
- Master of Architecture (Construction Management)
- Master of Architecture (Environmental Architecture)
- Master of Business Administration
- M.B.A. in Insurance and Banking
- M.B.A. in Hospitality Management
- M.B.A. in Tourism Management
- Master of Education
- Master of Library & Information Science
- Master in Hotel & Tourism Management
- Master in Food Processing and Preservation

Post-Graduate Diploma Programmes

- Gandhian Thoughts' (Residential at Wardha)
- Hospital and Health Care Management

Degree Programmes

- Bachelor of Architecture
- Bachelor of Arts

- Bachelor of Arts in Mass Communication & Journalism
- Bachelor of Business Administration
- B.B.A. In Insurance & Banking
- B.B.A. in Tourism Management
- B.B.A. in Hotel & Tourism Management
- Bachelor of Commerce (English Medium)
- Bachelor of Commerce (Marathi Medium)
- Bachelor of Education
- Bachelor of Food Processing & Preservation
- Bachelor of Hotel Management & Catering Operations
- Bachelor of Hotel and Tourism Management
- Bachelor of Library & Information Science
- Bachelor of Science (Business Information Systems)
- Bachelor of Science (Bio-technology)
- Bachelor of Science (Bio-Informatics)
- Bachelor of Science (Genetics)
- Bachelor of Science (Optometry)
- Bachelor of Science (Medical Laboratory Technology)
- Bachelor of Science in Agriculture
- Bachelor of Science in Horticulture
- Bachelor of Technology (Electronics Engineering)
- Bachelor of Technology (Marine Engineering)
- Bachelor of Technology (Mechanical Engineering)

Diploma Programmes

- Advance Diploma in Computing
- Diploma In Agri- Business Management
- Diploma In Architectural Assistantship
- Diploma in Automobile Engineering
- Diploma In Automobile Techniques
- Diploma in Beauty Therapy & Cosmetology
- Diploma In Building Engineering
- Diploma in Communication Engineering
- Diploma In Community College
- Diploma in Computer Hardware Maintenance & Network Technologies (Windows 2000 server)
- Diploma in Computer Hardware Maintenance & Network Technologies (Windows 2003)
- Diploma in Computer Hardware Maintenance & Network Technologies (Linux)
- Diploma in Computer Operations
- Diploma in Computer Technology
- Diploma in Computerised Financial Accounting
- Diploma In Computing
- Diploma in Co-operative Management
- Diploma in Co-operative Management (Banking)

C u r r i c u l a r   O f f e r i n g s

- Diploma in Co-operative Management (Dairy)
- Diploma for Electrician & Domestic Appliances Maintenance
- Diploma in Embedded Systems
- Diploma in Fashion Design
- Diploma in Floriculture & Landscape Gardening
- Diploma in Fruit Production
- Diploma in Game Programming
- Diploma in Gandhian Philosophy
- Diploma in Industrial Electronics
- Diploma in Instrumentation Engineering
- Diploma in Interior Decoration and Design
- Diploma in Journalism & Mass communication
- Diploma in Mechanical Engineering
- Diploma in .Net Programming
- Diploma in Office Computing
- Diploma in Ophthalmic Technical Assistant
- Diploma in Printing Technology and Graphic Arts
- Diploma in Production Engineering
- Diploma in Programming Languages
- Diploma in School Management
- Diploma in Thermal Engineering
- Diploma in Vegetable Production
- Diploma in Yogashikshak

Certificate Programmes

- Architectural Draftsmanship
- Arogyamitra
- Automobile Engineering
- Beauty Parlour Management
- Building Web Portals through ASP.NET
- Communication Engineering
- Computer Aided Design (CAD)
- Computer Operations
- Computer Operations for the Blind
- Computer Technology
- Computerised Financial Accounting
- Consumer Protection
- Content cum Methodology in School Subject
- DATA Structures through C
- Desk Top Publishing (DTP)
- Digital Electronics and Microprocessors
- Direct X Game Programming
- Domestic Wireman
- Early Childhood Care and Education (Bal Sevika)
- Electrical Engineering
- Electronics Engineering

- Embedded Systems
- Enterprise Solutions using J2EE
- Fabricator
- Fitter General
- Foundation Course in Japanese Language
- Gardening
- Human Rights
- Industrial Electronics
- Industrial Security Guard
- Instrumentation Engineering
- Interior Design
- Information Technology
- Information Technology (For School going Children)
- Lathe Operator
- Mason
- Mechanic Four Wheeler
- Mechanic Radio & Tape
- Mechanic TV and VCD
- Mechanic Two Wheeler
- Mobile repairing
- Motor rewinding
- Office Computing
- OOPs and C++
- Patient Assistant
- Personality Development
- Plumber
- Preparatory (English Medium)
- Preparatory (Marathi Medium)
- Production Engineering
- Programming Excellence through C#
- Programming Excellence through VB.NET
- Programming Expertise in C
- Refrigeration and Air Conditioning
- Screen Printing
- Self Help Group Facilitators
- Tailoring
- Thermal Engineering
- Traditional Birth Attendant
- Visual Programming
- WEB Development

Orientation Programme

- Human Rights
- MPSC - UPSC (Composite) Competitive Examination Guidance